

ИЗВЕСТИЯ

XXXVII/2022

PROCEEDINGS

XXXVII/2022

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXVII, Велико Търново, 2022

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXVII, Veliko Tarnovo, 2022

ISSN 1313–6690

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Цървов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Миглена Петкова – редактор
Жулиета Гюлева – редактор
Илия Вълев – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Miglena Petkova – Editor
Zhulietta Gyuleva – Editor
Iliya Valev – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

Предпечат и печат:
ФАБЕР
Велико Търново
ул. „Гара Велико Търново“ 1
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•
Формат: 70 x 100/16
Печатни коли: 20

На корицата:

*Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България, аверс
(снимка Н. Борисова).*

*Plaque St. St. Cyril and Methodius of the President of the Republic of Bulgaria, obverse
(photo N. Borisova).*

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY — VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXVII/2022

PROCEEDINGS

XXXVII/2022

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2022

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Михаела Томанова. НЕОБИЧАЙНИ ПОГРЕБЕНИЯ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА НА ТЕРИТОРИЯТА НА ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ.....	9
Mihaela Tomanova. UNUSUAL BURIALS FROM THE LATE IRON AGE IN THE TERRITORY OF CENTRAL NORTHERN BULGARIA.....	21
Калин Чакъргов. КРЕПОСТТА В МЕСТНОСТТА КАМЪКА КРАЙ СЕЛО ВЪРБОВКА, ПАВЛИКЕНСКО – АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОНТЕКСТ И ВЪЗМОЖНИ ДАТИРОВКИ.....	23
Kalin Chakarov. THE КАМАКА FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF VARBOVKA, PAVLIKENI MUNICIPALITY – ARCHAEOLOGICAL CONTEXT AND POSSIBLE DATING	47
Евгени Дерменджиев. ЦЪРКВА В ЦАРСКИЯ МАНАСТИР „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД.....	55
Evgeni Dermendzhiev. CHURCH IN THE ROYAL MONASTERY OF STS. PETER AND PAUL THE APOSTLES IN THE METROPOLIS TARNOVGRAD.....	73
Евгени Дерменджиев, Милена Станчева. ТРАПЕЗАРИЯТА НА МАНАСТИРА ПРИ ЦЪРКВА №8 В ЦИТАДЕЛАТА НА ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД.....	81
Evgeni Dermendzhiev, Milena Stancheva. THE REFECTORY OF THE MONASTERY AT CHURCH No. 8 IN THE CITADEL ON THE HILL OF TRAPEZITSA IN THE METROPOLIS TARNOVGRAD	94
Диана Косева. СТЕНОПИСНАТА УКРАСА ОТ ЦЪРКВА №23 В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ЧАСТ II. РЕСТАВРАЦИЯ НА СЦЕНИТЕ „СЛИЗАНЕ В АДА/ВЪЗКРЕСЕНИЕ ХРИСТОВО” И „ЖЕНИ МИРОНОСИЦИ НА ГРОБА ГОСПОДЕН”).....	103
Diana Kosseva. THE MURAL DECORATION FROM CHURCH No. 23 OF THE TRAPEZITSA FORTRESS IN VELIKO TARNOVO (PART II. RESTORATION OF THE SCENES “DESCENT INTO HELL/ RESURRECTION OF CHRIST” AND “MYRRH-BEARING WOMEN AT THE TOMB OF THE LORD”	112

Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В МЕСТНОСТТА ФРЕНК ХИСАР, ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ГРОБ № 13 И ГРОБ № 17).....	119
Ivan Chokoev. TEXTILE FROM A MEDIEVAL CHURCH AT FRENK HISAR, VELIKO TARNOVO (GRAVE No 13 AND GRAVE No 17).....	135
Симеон Бояджиев. ЗА ВИЗАНТИЙСКИЯТ ПРИНОС В РАЗВИТИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНАТА МЕДИЦИНА	137
Simeon Boyadzhiev. ON THE BYZANTINE CONTRIBUTION IN THE DEVELOPMENT OF MEDIEVAL MEDICINE	152
Атанаска Стамболийска. МАХАЛАТА „СВ. НИКОЛА“ В ТЪРНОВО ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. (ПО ДАННИ ОТ НЕПУБЛИКУВАН ДАНЪЧЕН РЕГИСТЪР).....	153
Atanaska Stamboliyska. ST. NIKOLA QUARTER IN TARNOVO IN THE 1870s (ACCORDING TO DATA FROM UNPUBLISHED TAX REGISTER).....	170
Светла Атанасова. ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО ЗА МИТРОПОЛИТ КЛИМЕНТ ВЪВ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	175
Svetla Atanasova. DOCUMENTARY HERITAGE RELATING TO ARCHBISHOP KLIMENT IN THE FUND OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	183
Миглена Петкова. „КОКАЛАНСКАТА ЧЕРКВА“ НА МАХАЛА ГЛУТНИЦИ	189
Miglena Petkova. “KOKALANSKATA CHERKVA” IN THE VILLAGE OF GLUTNITSI	195
Симеон Цветков. РУСКАТА „ТРИЛИНЕЙНА ПУШКА“ ОБР. 1891 Г. В БЪЛГАРИЯ И НЕЙНАТА ПРОДАЖБА НА ФИНЛАНДИЯ И ХЪРВАТСКА ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА	197
Simeon Tsvetkov. RUSSIAN TRILINEAR RIFLE OF 1891 IN BULGARIA AND ITS SALE TO FINLAND AND CROATIA DURING WORLD WAR II.....	205
Емил Врежаков. АМЕРИКАНСКАТА МЕЧТА НА СТОЯН ДЕЛИНЕСHEV ОТ СЕЛО ДРАГАНОВО, ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЛАСТ	211
Emil Vrezhakov. THE AMERICAN DREAM OF STOYAN DELINESHEV FROM THE VILLAGE OF DRAGANOVO, VELIKO TARNOVO REGION	216

Станислава Ботева. ПЛАКЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ НА ПРЕЗИДЕНТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ – ЗНАК НА ПРИЗНАНИЕ КЪМ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ.....	219
Stanislava Boteva. PLAQUETTE ST. ST. CYRIL AND METHODIUS AWARDED BY THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA – A SIGN OF RECOGNITION TO THE HISTORY MUSEUM IN VELIKO TARNOVO	226

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Евгени Дерменджиев. ЮБИЛЕЙНА ИЗЛОЖБА „СЪХРАНЕНИТЕ СЪКРОВИЩА. 150 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО“	229
Пламен Павлов. СЪКРОВИЩНИЦА НА НАЦИОНАЛНОТО И СВЕТОВНОТО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО.....	249
Анастасия Радева. ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ НА МУЗЕЙНИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ 2016–2020. БИОБИБЛИОГРАФСКИ СПРАВОЧНИК.....	255
Евгени Дерменджиев. ХИТКО ВАЧЕВ, ИЛИЯН ПЕТРАКИЕВ. ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В АРБАНАСИ	259
Илиян Петракиев. ХИТКО ВАЧЕВ. КАТОЛИЧЕСКИ ЦЪРКВИ И НЕКРОПОЛИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV–XVII ВЕК	263

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Теменуга Георгиева. ХРОНИКА НА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2021 Г.	267
Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2021 Г.	273
Боряна Боянкинска. ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2021 Г.).....	280
ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ	282
ETHICAL PRINCIPLES	283
ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	284

MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	290
ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS	295

НЕОБИЧАЙНИ ПОГРЕБЕНИЯ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА НА ТЕРИТОРИЯТА НА ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Михаела Томанова

Погребалните ритуали през късножелязната епоха са основен източник на информация за тракийската материална и духовна култура, за социалната структура на обществото и връзките между отделните общности. Въпреки липсата на цялостно проучване за територията на Тракия, обобщаващите изследвания (Агре 2006; Кисъов 2009; Маджаров 2013; Theodossiev 2000 и др.) за отделните географски региони показват голямо разнообразие на погребалните практики от втората половина на I хил. пр. Хр., обединени от общи основни характеристики – погребения в плоски и могилни некрополи, чрез трупополагане или трупозгаряне.

Проучванията, свързани с разглеждания период на територията на днешна Централна Северна България, са откъслечни и огромна част от наличната информация е придобита в резултат от спасителни археологически разкопки или теренни наблюдения, проведени върху частично или изцяло унищожени при различни обстоятелства обекти, в повечето случаи – могилни некрополи.

Наред с обичайните ритуали, характерни за цялата територия на Древна Тракия, в земите между теченията на реките Янтра и Искър са засвидетелствани и единични примери за особени гробове, разграничаващи се от традиционния набор от погребални практики. Като критерии за определяне на необичайните погребения в настоящото изследване са възприети някои конкретни, формулирани в литературата елементи на обряда – човешки останки, разкрити в извънпогребален контекст, вторични манипулации, трупоразчленяване, нетипични пози на тялото и частични кремации (Georgieva 2003, 314).

Трупополагане в извънпогребален контекст

При три от описаните в литературата случаи се касае за гробове, разкрити извън обичайния погребален контекст – в ями в границите на обекти, интерпретирани като периферия на селище.

През 2020 г. при с. Асеновци, Плевенско са проучени осем ями, датирани в късножелязната епоха (Михайлов 2000, 260, 262; Михайлов, Попова 2021, 440). В горната част на едно от вкопаванията е открит силно свит детски ске-

лет, положен с лице към дъното, като черепът е затиснат с хромелен камък. Въз основа на извършения антропологичен анализ на останките, проучвателят допуска възможността смъртта на детето да е била насилствена. На различни места в запълнителя на ямата са открити три керамични чашки, изработени немелко на ръка. Вероятно съдовете не са предназначени за утилитарна употреба. В една от другите ями са открити три цели керамични съда, единият от които е пълен със зърно, предимно ечемик. В запълнителя на ямата също е открито голямо количество овъглено зърно, а непосредствено до съдовете е намерен череп от заек. Проученият комплекс от ями е датиран във втората половина на V – средата на IV в. пр. Хр.

Идентично трупологане на индивид в детска възраст (7–8 години) е проучен при разкопките на обект в м. Таш баир при с. Новград, Русенско (Вагалински и др. 2019, 84). Разкрити са три ями, вероятно част от по-голям комплекс, в една от които е извършено погребението. Видът на откритите придружаващи материали е неизвестен, според публикуваните илюстрации (Вагалински и др. 2019, Обр. 2) над тялото са разположени фрагменти от голям керамичен съд. Гробът е датиран от проучвателите във II–I в. пр. Хр.

Третото погребение в яма е извършено в рамките на обект от късноелинистическата епоха при с. Горни Дъбник, Плевенско (Тонкова, Маджаров 2020, 517; Тонкова и др. 2020, 208–209). Погребаната жена на 20–30-годишна възраст е положена в свито положение надясно, с обърнати към земята череп и торс. Около и под черепа са регистрирани останки от овъглени просо и ечемик, а до тялото е открит скелет на заек.

Ямните комплекси, разкривани на територията на Древна Тракия, са били обект на обсъждане в множество публикации (Георгиева 1991; Тонкова 2005; Georgieva 2003; Georgieva 2015; Tonkova 2010 и др.), но въпреки големия брой обекти от този тип, към настоящия момент характерът им остава неизяснен. В литературата те са интерпретирани като светилища или останки от селища, чиито наземни структури са били напълно унищожени. Въпреки това ритуалният характер на голяма част от проучените там ями е приет за безспорен (Georgieva 2015, 152–153). С особена сила това важи за случаите, при които в тях са открити антропологични останки.

Откриването на ями с човешки скелети в анатомичен порядък е засвидетелствано в голям брой обекти в Тракия и единодушно е приемано от изследователите като възможна индикация за практикуване на човешки жертвоприношения (Georgieva 2015, 151; Tonkova 2010, 503), макар в литературата да е обсъждана и възможността да се касае за погребение на хора с определен социален статус или загинали при конкретни обстоятелства – насилствена смърт, самоубийство или природни катаклизми (Georgieva 2003, 318–319). Една от най-показателните ситуации, демонстрираща възможността за извършване на жертвоприношения или ритуални убийства, е регистрирана в м. Кумсала при с. Гледачево, Радневско, където резултатите от проведените антропологични

анализи показват, че жертвата е била хвърлена в ямата преди настъпването на смъртта (Tonkova 2010, 504 и цит. литература).

В подкрепа както на хипотезата за прилагане на практиката за човешки жертвоприношения, така и на тезата за жертви на насилствена смърт без ритуален характер са множество погребения в ями, проучени в ямните светилища при селата Малко Тръново, Чирпанско (Tonkova 2010, 506–507 и цит. литература), Ябълково, Димитровградско (Tonkova 2010, 507–508 и цит. литература), Дуранкулак, Добричко (Tonkova 2010, 509 и цит. литература) и др. Смърт в резултат от насилие е допусната и за детето, погребано в яма при с. Асеновци, Плевенско (Михайлов, Попова 2021, 440).

Отвъд разпространената култова интерпретация на изброените гробове в яма, тук могат да бъдат посочени и още две, малко дискутирани в научната литература възможни тълкувания на тази необичайна практика – погребения на екзекутирани престъпници и жертви на заразни заболявания. С първата хипотеза биха могли да бъдат обяснени тежките физически травми, регистрирани в част от проучените ситуации, а с втората – относително високия процент на случаите, при които в ямите са положени деца. В литературата този факт е обясняван с вероятно табу, отнасящо се до погребенията на индивиди в ранна детска възраст на обичайните за целта места (Тонкова 2010, 209; Georgieva 2003, 319; Tonkova 2010, 507). В противовес на това предположение, скорошните проучвания на некропола при с. Владиня, Ловешко показват, че от 18 регистрирани гроба, седем принадлежат на деца под 8-годишна възраст (Валентинова и др. 2020, 392). Подготовката на покойника за обичайното погребение включва пряк контакт на близките с тялото на мъртвеца (Георгиева 1999, 217–218), който би бил избягван при опасността от евентуално заразяване.

И трите описани погребения в ями от Централна Северна България са открити в границите на частично проучени археологически обекти с не напълно изяснен характер. За комплексите при селата Асеновци и Горни Дъбник проучвателите допускат, че се касае за периферия на селища (Михайлов, Попова 2021, 442; Тонкова, Маджаров 2020, 514).

Археологическите проучвания недвусмислено доказват съществуването на ями с ритуални функции (първични или вторични) в границите на развити селищни центрове – Пистирос, Кабиле, Сборяново, Халка Бунар и др., при които обаче не са открити следи от извършени погребения. За територията на Централна Северна България подобен мащабен комплекс, състоящ се от над 130 ями, част от които – с ритуални функции (Лещаков, Стоицов, Василева 2020, 76), е разкрит при проучванията на селище от V–IV в. пр. Хр. при гр. Летница. Географската близост и синхронността на този обект с вече описания при с. Асеновци поставя въпроса за евентуална връзка между тях. Възможно е в конкретния случай да се касае за култово място (с. Асеновци), разположено в непосредствена близост до селището (гр. Летница). В подкрепа на изказаната хипотеза е наблюдаваната при с. Асеновци липса на културен пласт (Михайлов

2020, 259). Макар при проучванията на селището при гр. Летница да са установени ями, използвани за поднасяне на ритуална храна, заедно със съдовете, в които е донесена (Лецаков, Стоицов, Василева 2020, 76), в нито една от структурите не са открити човешки останки. Въз основа на хигиенните и религиозни правила, разделящи пространството на живите от това, определено за мъртвите, е логично да бъде предположено, че ритуални ями, в които са извършвани погребения, са вкопавани на разстояние от мястото на постоянно обитаване. Култовият характер на обекта при с. Асеневици е допълнително подчертан от наличието на яма с растително жертвоприношение, идентична по начина си на изграждане със структури, проучени в насипите на могили от некрополите край гр. Етрополе (Агре 2001, 52).

Резултатите от археологическите разкопки в землището на с. Горни Дъбник, Плевенско предоставят допълнителна информация, внасяща известна доза яснота във възможните интерпретации на ямните комплекси и тяхната вътрешна организация – откритите останки от постройка с есхара (Тонкова, Маджаров 2020, 516). Установената хоризонтална стратиграфия на обекта показва групиране на разкритите структури – сградата, ямата с човешкото погребение и вкопавания с растителни останки, животински кости, въглени, съдове и земеделски сечива са разположени в южната му част, а откритата пещ за битова керамика – в северната (Тонкова, Маджаров 2020, 515). Двата сектора се намират от двете страни на течението на малка река, която би могла да бъде възприета като своеобразна граница, разделяща всекидневното и профанното (производствената зона) от свещенното пространство (мястото на извършване на жертвоприношения и полагане на дарове). Като данни в подкрепата на хипотезата за култовия характер на южната част на обекта биха могли да бъдат приети есхарата, разкрита в проучената постройка и малката вероятност за извършване на човешко погребение в непосредствена близост до жилищна структура. Наличието на различни по характер структури (производствена пещ, сграда, култови ями) индикират сложния характер на проучения обект. Ограничените от инфраструктурните рамки мащаби на археологическите разкопки не позволяват неговата сигурна интерпретация, но в резултат от наличните данни може да бъде предположено, че вероятно се касае за периферията на селищен, производствен и култов център от типа на Халка Бунар (Тонкова 2002, 158). В случая с обекта при с. Горни Дъбник характерните му елементи са обогатени и с откритото вероятно човешко жертвоприношение. Прилагането на тази изключителна практика не е засвидетелствано в ямните комплекси, принадлежащи на селищни обекти.

Вероятно със сходен характер е и проученият обект в землището на с. Стоян Михайловски, Шуменско (Маджаров, Бонев 2021), където са регистрирани останки от сграда, пещ, траншеи и 127 ями, в три от които са открити антропологични останки. В този случай е установено, че четири от вкопаванията са разположени под деструкциите на постройката (Маджаров, Бонев 2021, 486).

Цели човешки скелети или части от тях в границите на ямни комплекси са откривани по цялата територия на Древна Тракия, преимуществено в периода V–III в. пр. Хр. (Tonkova 2010, 511), т.е. макар относителният дял на ямите, съдържащи антропологични останки, да е изключително малък, те имат широко географско и хронологично разпространение. Привидно високият им процент в обектите от Централна Северна България (7,69 % при с. Горни Дъбник, 12,5 % при с. Асеновци и 33,3 % при с. Новград) вероятно е резултат от ограничените мащаби на проучванията.

Трупоразчленяване

В зоната между теченията на реките Янтра и Искър е регистриран само един случай на погребение, при който приложеният погребален обред е интерпретиран като трупоразчленяване – в могила 2 от некропола при с. Дойренци, Ловешко (Китов 1987, 37–38; Китов, Павлов 1985, 90; Kitow, Pawlow 1987, 22). Според публикуваното описание, под могилния насип е открита „пръстеновидна клада“, в чийто център е вкопана яма. Тялото на покойника е било разчленило на четири части и късовете са положени в централната яма и на две места в периферията на кладата (Китов 1987, 37). Приложеният обред е определен като изражение на орфическата традиция.

Тези лаконични данни, предварителният характер на наличните публикации и липсата на придружаващ илюстративен материал пораждат редица проблеми по отношение на предложената интерпретация на обреда и разкритите археологически структури. На първо място, описаният погребален ритуал, изключващ данни за прилагането на кремация, отхвърля възможността съоръжението да бъде интерпретирано като клада. Нивото на публикация на комплекса не позволява да бъде възстановена последователността на изпълнение на обредните действия. Достъпната информация оставя отворен въпроса дали ямата е вкопана след изгарянето на „кладата“ или тя е оформена около/над вече съществуващото вкопаване. Това уточнение липсва и по отношение на другите две ями, в които са били положени късове от тялото на покойника. В публикациите няма данни за установен на терен анатомичен порядък на отделните групи антропологични останки (индикиращ полагането им преди изгяването на меките тъкани) и за проведени анализи, потвърждаващи принадлежността им на един-единствен индивид.

Първичният вид на публикациите допуска различни интерпретации на описаната от проучвателите ситуация. Потенциалната липса на установен анатомичен порядък на останките, положени в три отделни, вкопани в античния терен ями, би могла да бъде възприета като индикация за регистрираната в някои ямни светилища практика за препогребване на отделни кости от скелета на един или повече покойници (Tonkova 2010, 510). Друго възможно тълкуване на ситуацията би включвало кремация на неизвестен брой индивиди, следите от

която по различни причини не са били регистрирани на терен. Съдържанието на наличната информация не позволява сигурна и еднозначна интерпретация на ритуалните действия, извършени в рамките на комплекса.

Като резултат от многобройните неясноти, в настоящото изследване е прието, че при могила 2 от некропола при с. Дойренци, Ловешко липсват убедителни доказателства за прилагане на трупоразчленяване.

Вторична кремация

Две от могилните погребения, открити на разглежданата територия и интерпретирани от проучвателите като трупоразчленяване на място, се отличават от останалите – в могила 1 при с. Градница, Габровско и в проучената от Д. Агре могила 1 при с. Брестница, Ябланишко. И в двата случая са описани почти пълни кремации (Агре 2007, 86; Милчев, Китов 1972, 48), а кладите представляват тънък слой пепел и въглени. За съоръжението от Градница е уточнено, че е изградено от тънкоствъблени дървета с максимална дебелина 0,05–0,07 м, а пластът пепел е с дебелина 1 см. Като сравнение би могла да бъде приведена кладата от могила 20 на некропола при с. Брестница, където е установено изграждане от греди с дебелина около 0,20 м (Агре 2007, 87), а пластът въглени, открит под кремираните останки при трупоразчленяването в Ново село, Велико-търноовско надхвърля 0,05 м (Илчева 1993, 93). И за двете необичайни кладки липсват описанията при другите съоръжения от този тип масивни отухлявания с дебелина до 0,10 м. (Агре 2007, 86; Агре 2008, 33). Данните, отбелязани при проучванията на двете могили, показват че интензитетът на горене на кладите не би могъл да осигури нужните условия (висока температура и продължителност на реакцията) за постигане на пълна кремация на човешкото тяло. Въз основа на тези наблюдения и значителните разлики между двете описани съоръжения, и останалите кладки, проучени на изследваната територия, в настоящото изследване се приема, че е възможно в двете могили да е извършено изгаряне на кости след изтляването на меките тъкани, т.е. вторична кремация. Липсата на резултати от извършени антропологични анализи на останките от двата обсъждани гроба и на подробна база данни за проучените на територията на Тракия кладки-гобове не позволява установяването на погребалния обред с абсолютна сигурност. Изказаното тук предположение е хипотеза, основана на описаните ситуации и сравнението им с малкото налична информация за структурата на сходни съоръжения от изследваната територия.

В литературата необичайният обред вторична кремация е свързан с препогребване на покойника или с ритуално пречистване на останките чрез огън (Georgieva 2003, 315–317). Малкият брой проучени и подробно публикувани кладки, системната липса на проведени антропологични анализи при погребенията чрез трупоразчленяване и първичният характер на голяма част от публикациите на археологическите разкопки не позволяват сигурното установяване на този

ритуал. От наличната информация за двете описани тук могили в Централна Северна България би могло да бъде допуснато, че на разглежданата територия той е прилаган в продължителен период от време – от втората половина на V в. пр. Хр. до средата на III в. пр. Хр.¹ При настоящото състояние на проучванията въпросът за разпространението му в Древна Тракия остава отворен.

Частично трупозгаряне

При две от регистрираните на територията на Централна Северна България могили са проучени три гроба с установена употреба на комбиниран погребален ритуал, съчетаващ елементи на двата основни обряда – трупополагане и трупозгаряне. Всички гробове от този тип са открити в границите на водосборния басейн на р. Осъм. За могилите от некропола при с. Орешак, Троянско и с. Габърска до Троян в настоящото изследване са използвани наличните първични публикации (Найденова, Тотевски 1987, 96–97; Тотевски 1988, 61–62) и полевата документация от археологическите проучвания, съхранявана в Музея на народните художествени занаяти и приложните изкуства – гр. Троян².

При могила 11 от некропола в с. Орешак е открит гроб, при който тялото е положено по гръб, с глава на север и изпънати долни крайници. В областта на гърдите са открити следи от огън, представляващи петно с диаметър 0,30 м. В резултат от горенето костите на дясната ръка, която вероятно е била поставена върху гърдите, са силно повредени.

Могила 1 от некропола Троян – Габърска е издигната като кенотаф – на нивото на античния терен е открит грубо оформен гроб от вертикално забити ломени камъни, в който не са установени следи от погребение. Освен описания първичен гроб, на различни места и нива в насипа на могилата са открити още пет погребения, извършени чрез трупополагане и две – чрез частично трупозгаряне. При гроб 6 покойникът е положен по гръб с глава на запад/югозапад, изпънати долни крайници и ръце, скръстени върху долната част на корема. При таза и около китките на ръцете са открити следи от горене – въглени и отухлена пръст. Наличие на въглени е регистрирано около целия скелет.

При гроб 7 от същата могила тялото е положено с глава на югозапад. Най-добре запазени са долните крайници и черепът, а на мястото на торса са открити сравнително малко количество горели кости.

И при трите описани гроба следите от горене са регистрирани в горната част на тялото – при гърдите или таза. Ниското ниво и ограничената зона на кремация, установени при първите два случая, предполагат че вероятно се касае за насипване на гореща жарава на определени места върху тялото, а силното обгаряне и малкото количество кости при третия допускат възможността за извършване и на други вторични манипулации (отнемане на част от антропологичния материал).

Установената концентрация на погребенията от този тип на сравнително малка територия и в определен времеви отрязък³ предполага, че е възможно да се касае за локална традиция с ограничено хронологично разпространение. По отношение на същността на обряда може да бъде допусната връзка със споменатото при вторичните кремации пречистване чрез огън. Изпълнение на различни ритуали, свързани с огън, са регистрирани и при други гробове с трупополагане – в могила 1 от некропола при Орешак около главата на покойника са насипани въглени, а при гроб 3 в могила 4 на некропола Троян – Габърска тялото е положено върху пласт от въглени.

Според проучвателите в могила 4 от некропола при с. Смочан, Ловешко са открити вторични погребения, извършени чрез трупополагане, трупоизгаряне или комбинация между двата ритуала, като във всички случаи покойниците или останките от кладата са полагани под или до огнище (Китов, Павлов 1986, 56). Липсва описание на споменатия „комбиниран“ ритуал и неговата същност остава неизяснена. Съотношението и хронологичната връзка между различните практики, приложени при вторичните погребения в могилата, са неуточнени.

Направеният преглед на известните в археологическата литература необичайни погребения от територията между теченията на реките Янтра и Искър има за цел да обобщи резултатите от проведените през годините проучвания и да обогати съществуващата база данни за тези изключителни случаи. Дискусиите, отнасяща се до характера на извършените обредни дейности, и на обектите, на които те са регистрирани, предлага сравнение с идентични ситуации от други части на Древна Тракия и хипотези, чиято състоятелност може да бъде потвърдена или отхвърлена в резултат на бъдещите проучвания.

БЕЛЕЖКИ

¹ Проучвателят датира могили 1, 16 и 20 от некропола при с. Брестница в периода средата на II – средата на I в. пр. Хр. (Агре 2007, 90). Откритата в могила 1 желязна билатерална фибула принадлежи към типа на фибулите със среднолатенска схема, подвариант I.2 по класификацията на М. Василева – фибули с украсено със сферичен бутон и изгънено в края си краче, датиращ се в края на IV – първата половина на III в. пр. Хр. (Василева 2012, 24). Керамичната паница принадлежи към категория съдове, популярни в Северо-западна Тракия в периода III–I в. пр. Хр. (Теодосиев, Торбов 1995, 27). Особеностите на погребалния обред и липсата на характерното за II–I в. пр. Хр. жертвоприношение на кон предполага, че могила 1 е издигната по-рано от могили 16 и 20 – вероятно в първата половина на III в. пр. Хр.

Погребението в могила 1 при с. Градница е датирано от проучвателите в периода начало – втората четвърт на IV в. пр. Хр. (Милчев, Китов 1972, 54). Чернофирнисовият скифос от гроба е датиран в последната четвърт на V в. пр. Хр. (Божкова 1989, 4). Бронзовата хидрия принадлежи към подтип I.1.2c – бронзови хидрии със сирени със спуснати надолу крила в долния край на вертикалната дръжка по класификацията на Я. Мутафчиева, а хронологическото им разпространение е в рамките на втора до последна четвърт на V в.

пр. Хр. (Мутафчиева 2018, 10). Въз основа на това погребението в могилата може да се датира в рамките на трета – последна четвърт на V в. пр. Хр.

² Изказвам благодарността си на г-жа Елеонора Авджиева, директор на МНХЗПИ – Троян за предоставената ми документация, както и на проучвателя на некрополите – г-н Тотю Тотевски, който позволи информацията да бъде използвана в публикации.

³ Могила 11 при с. Орешак е датирана от проучвателите в средата на I хил. пр. Хр. (Тотевски, Найденова 1987, 96), а могила 1 от некропола при Троян – Габърска – в периода IV–III в. пр. Хр. (Тотевски 1988, 62). В първия случай не са открити гробни дарове и единственият хронологичен индикатор се явява гробното съоръжение, идентично с проученото в могила 5 от същия некропол. От своя страна то е датирано във втората половина на IV в. пр. Хр. въз основа на намерените бронзови фибули (Тотевски 2002, Обр. 1. д и?), принадлежащи към подварианти Ib₁ и IIIa₁ по класификацията на В. Зира (Zigra 1996–1998, 34, 41, abb. 1/7–21, 2/1–14, 4/13–23).

В гроб 6 от могила 1 в некропола Троян – Габърска е открита сребърна обеча с изтънени краища и многобройни паралели от комплекси на територията между теченията на реките Янтра и Искър – колективната находка от Горнооряховско, Столът – Кантона, могила 3, детският гроб при с. Терзийско и др. Всички изброени примери се отнасят към втората половина на IV – началото на III в. пр. Хр., което позволява да бъде уточнена датата на гроб 6.

В гроб 7 от некропола Троян – Габърска е открита бронзова гривна с характерните за елинистическата епоха завършеци, оформени като силно стилизирани змийски глави (Иванова 1988, 12–13). Намерените бронзови отворени обеци представляват вариант на сходните сребърни накити с краища с различна дебелина, отнасящи се към ранноелинистическата епоха (Тонкова 1997, 20–21). Въз основа на това гроб 7 може да бъде датиран във втората половина на IV – началото на III в. пр. Хр.

ЛИТЕРАТУРА

Агре 2001: Д. Агре. Ями и олтари в тракийски могили от Етрополско (V–IV в. пр. Хр.). – Археология, XLII, 2001, 1–2, 52–60.

Агре 2006: Д. Агре. Погребални практики и съоръжения в Северозападна Тракия през VI–III в. пр. Хр. – В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. Т. Борисова, Л. Лазарова (Ред.). Правец, 2006, 29–44.

Агре 2007: Д. Агре. Тракийски могили от късноелинистическата епоха в долината на река Вит, Ябланишка община. – Годишник на Националния археологически музей, XI, 2007, 86–95.

Агре 2008: Д. Агре. Тракийски некропол край Етрополе. – В: По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Г. Китов. Д. Димитрова, Г. Китов (Ред.). София, 2008, 30–37.

Божкова 1989: А. Божкова. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V – III в. пр. н.е). – Археология, XXXI, 1989, 2, 2–10.

Вагалински и др. 2019: Л. Вагалински, С. Конрад, Р. Краус, Л. Трайкова, Н. Кечева. Терени археологически проучвания в м. Таш баир, землище на с. Новград, общ. Ценово, обл. Русе. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 83–85.

Валентинова и др. 2020: М. Валентинова, Р. Гущераклиев, Г. Иванов. Спасителни археологически проучвания на селище от началото на II хил. пр. Хр. и ранноелинистически плосък некропол при с. Владия, общ. Ловеч. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. Книга I. София, 2020, 388–393.

Василева 2012: М. Василева. Фибули от късножелязната епоха в Древна Тракия. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2012.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н. е.). – Археология, XXXIII, 1991, 1, 1–11.

Георгиева 1999: Р. Георгиева. Погребението (края на I – II хил. пр. Хр.). – В: Етнология на траките. Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо (Ред.). София, 1999, 216–232.

Иванова 1988: М. Иванова. Ювелирството в Тракия през елинистическата епоха. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 1988.

Илчева 1993: В. Илчева. Археологическо проучване на Ново село, Великотърновско. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, VIII, 1993, 91–96.

Кисъв 2009: К. Кисъв. Погребални практики в Родопите (II–I хил. пр. Хр.). Пловдив, 2009.

Китов 1987: Г. Китов. Тракийски могили от III–I в. пр. н. е. край с. Дойренци, Ловешки окръг. – В: Българските земи в древността до създаването на Българската държава. Втори международен конгрес по българистика (София, 23 май – 3 юни 1986 г.). Доклади. А. Фол, К. Йорданов (Ред.). София, 1987, 6, 37–40.

Китов, Павлов 1985: Г. Китов, П. Павлов. Тракийски могили край Дойренци и Смочан в Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. Сливен, 1986, 90–91.

Китов, Павлов 1986: Г. Китов, П. Павлов. Разкопки на тракийски могили край Смочан в Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1985 г. В. Търново, 1986, 56–57.

Лещаков, Стоицов, Василева 2020: Л. Лещаков, А. Стоицов, Х. Василева. Тракийското селище край Летница. – В: Археологически проучвания в Ловешко. Минало и настояще (Каталози, XIX). Х. Попов (Ред.). София, 2020, 67–82.

Лещаков, Василева 2021: Л. Лещаков, Х. Василева. Археологически проучвания на жилища и ями от късната желязна епоха край Летница. – Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга I. София 2021, 435–438.

Маджаров 2013: К. Маджаров. Некрополите като извор за културното развитие на Североизточна Тракия в периода VI – III в. пр. Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2013.

Маджаров, Бонев 2021: К. Маджаров, В. Бонев. Спасително археологическо проучване на обект от ранната елинистическа епоха при с. Стоян Михайловски, общ. Нови пазар, обл. Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга I. София, 2021, 485–491.

Милчев, Китов 1972: А. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. – Археология, XIV, 1972, 1, 46–61.

Михайлов 2020: Ф. Михайлов. Обект А5/4 край Асеновци, община Левски. – В: Поток през времето. Спасителни археологически проучвания по разширението на газопреносната мрежа на „Булгартрансгаз“ ЕАД. Х. Попов, К. Чукалев, Я. Димитрова, Н. Кечева, М. Дамянов, Н. Иванова, Г. Грозданова (Ред.). София, 2020, 259–264.

Михайлов, Попова 2021: Ф. Михайлов, Ц. Попова. Обект от късножелязната епоха до с. Асеновци, общ. Левски. – Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга I. София, 2021, 438–442.

Мутафчиева 2018: Я. Мутафчиева. Бронзови съдове от Тракия от V–IV в. пр. Хр. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2018.

Найденова, Тотевски 1987: Т. Тотевски, В. Найденова. Тракийски могилен некропол при с. Орешак, Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 96–97.

Теодосиев, Торбов 1995: Н. Теодосиев, Н. Торбов. Тракийски могили от късноелинистическата епоха при Търнава, Белослатинско. – Известия на музеите в Северозападна България, 23, 1995, 11–58.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар, в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2000 и 2001 г.). – Годишник на Археологическия институт с музей, II, 2002, 148–196.

Тонкова 2005: М. Тонкова. Проблемът за човешкото жертвоприношение в Тракия. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова (Ред.). Том II. София, 2005, 67–73.

Тонкова 2010: М. Тонкова. Резултати от проучванията на източния сектор на тракийско ямно светилище от V – началото на III в. пр. Хр. в м. Кузлука, с. Малко Тръново, общ. Чирпан (обект 11, ЛОТ 1 по ОВОС на автомагистрала „Тракия“). – В: Югоизточна България през II–I хил. пр. Хр. Р. Георгиева, Т. Стоянов, Д. Момчилов, Й. Статева-Делева, Н. Чакърва-Кръстева, Р. Христова, Ж. Иванова (Ред.). Варна, 2010, 198–212.

Тонкова, Маджаров 2020: М. Тонкова, К. Маджаров. Обект от късноелинистическата и възрожденската епоха при с. Горни Дъбник, общ. Плевен. Пълно археологическо проучване. – Археологически открития и разкопки през 2019 г, София, 2020, 515–520.

Тонкова и др. 2020: М. Тонкова, И. Петракиев, К. Маджаров, С. Горянова. Обект А6/3008 край Горни Дъбник, община Долни Дъбник. – В: Поток през времето. Спасителни археологически проучвания по разширението на газопреносната мрежа на „Булгартрансгаз“ ЕАД. Х. Попов, К. Чукалев, Я. Димитрова, Н. Кечева, М. Дамянов, Н. Иванова, Г. Грозданова (Ред.). София, 2020, 208–213.

Тотевски 1988: Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до Троян. – Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 61–62.

Тотевски 2002: Т. Тотевски. Накити от могилни гробове в Троянско (V–III в. пр. Хр.). – В: Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев. С. Ангелова, З. Гочева, Т. Стефанова (Ред.). (Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Специалност Археология. *Studia Archaeologica, Supplementum II*). София, 2002, 94–101.

Georgieva 2003: R. Georgieva. Sepultures insolites de Thrace (fin du II-e – I-er mill. av. J.-C.). – In: In honorem annorum LXX Alexandri Fol. Thracia 15, Sofia, 2003, 313–322.

Georgieva 2015: R. Georgieva. Ritual Pits. – In: *A companion to Ancient Thrace*. J. Valeva, E. Nankov, D. Graniger (Eds.) Chichester, 2015, 144–157.

Kitow, Pawlow 1987: G. Kitow, P. Pawlow. *Kultura tracka na ziemiach okregu Loweczanskiego*. Sofia, 1987.

Theodossiev 2000: N. Theodossiev. *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC*. (British Archaeological Reports 859). Oxford, 2000.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Influences on the Jewellery of Thracia in Early Hellenistic Times – *Archaeologia Bulgarica*, I, 1997, 2, 18–31.

Tonkova 2010: M. Tonkova. On human sacrifice in Thrace (on archaeological evidence). – In: *The Thracians and their Neighbours in Antiquity*. *Studia in honorem Valerii Sîrbu*. I. Cîndea (Ed.). Brăila, 2010, 503–514.

Zirra 1996–1998: V. Zirra. *Bemerkungen zu den thraco-getischen Fibeln*. – *Dacia*, N. S., XL–XLII, 1996–1998, 29–53.

UNUSUAL BURIALS FROM THE LATE IRON AGE IN THE TERRITORY OF CENTRAL NORTHERN BULGARIA

Mihaela Tomanova

(Abstract)

Along with the usual rituals characteristic of the entire territory of Ancient Thrace, in the lands between the Yantra and Iskar rivers, there are isolated examples of special graves, other than the traditional set of burial practices – human remains unearthed in an extra-burial context, secondary manipulations, dismemberment, atypical body postures and partial cremations.

Graves outside the usual burial context were localised in 3 of the cases – in pits within sites considered to be in the periphery of a settlement. In 2 of the graves children were buried, and in the third grave – a young woman. In all three cases, the bodies were placed in atypical postures, suggesting human sacrifices.

In one of these cases in the studied territory a seemingly dismembered body was buried.

The primary publications provide grounds to offer a different interpretation of the situation from that reported by the archaeologists, yet the available information is not sufficient to offer a reliable and unambiguous interpretation of the ritual actions performed within the complex. Therefore, the study concluded that there was no convincing evidence that body dismemberment was practiced.

Two of the tumuli uncovered in the examined area stand out against the others. They are interpreted as in situ cremation. Almost complete cremations are described in both cases, and the pyres represent a thin layer of ash and charcoal. The data recorded during the studies of the two mounds show that the fire intensity of the pyres could not provide the necessary conditions to achieve complete cremation of the human body. Based on these observations and the significant differences between these two facilities and the other pyres considered in the studied area, the bones in the two mounds were presumably burned after the soft tissues decayed, i.e. this is secondary cremation.

Three graves were studied in 2 of the tumuli registered on the territory of Central Northern Bulgaria. It was established that the burial ritual which was followed combined elements of the two main rites – interring the whole body remains, and interring the cremation ashes.

In all three graves, traces of burning were registered in the upper part of the body – at the chest or pelvis. The identified low level and the limited cremation area in two of the cases suggest that most probably hot embers were piled on certain places on the body, and the severely burnt small number of bones in the third grave suggest other secondary manipulations (some of the anthropological material might have been removed).

The purpose of reviewing these unusual burials in the territory of Central Northern Bulgaria is to summarize the results of the studies carried out over the years and to expand the existing database of these exceptional cases. The discussion regarding the nature of the performed rituals and the sites where they were found can be compared with identical situations from other parts of Ancient Thrace and with hypotheses, whose validity can be confirmed or rejected in future studies.

КРЕПОСТТА В МЕСТНОСТТА КАМЪКА КРАЙ СЕЛО ВЪРБОВКА, ПАВЛИКЕНСКО – АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОНТЕКСТ И ВЪЗМОЖНИ ДАТИРОВКИ

Калин Чакърров

Настоящата статия е резултат от осъществено от автора теренно издирване на територията на крепостта в м. Камъка край с. Върбовка и непосредствената ѝ околност, както и от дългогодишни наблюдения на селищната мрежа от древността до наши дни при вододела между реките Осъм и Росица, и анализ на известните археологически и исторически данни за района¹.

Ландшафтни особености

Крепостта се намира на 2,1 км северозападно от църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Върбовка, азимут 297° (**Обр. 1**). Тя е разположена върху плато-видното възвишение Камъка и неговите подножия, които са с наклон между 30° и 45° (**Обр. 2**). Североизточното възвишение се нарича Косматица (Попов 1936, 21, 119).

Теренът, на който се намира крепостта, е обрасъл с тревна, дървесна и храстова растителности, основно: келяв габър, космат дъб, летен дъб, благун, цер, обикновен ясен (Петров 2014, 70–71), люляк, клен, липа, черница, круша, шипка и др. (**Обр. 3, Ил. 1**). В миналото е имало стари дъбови и липови гори (Йосифов 1967, 10), изчезнали благодарение на човешкото въздействие (Петров 2014, 71). На аерофотоснимка от 1946 г. заравнената част на възвишението Камъка е осяна от малки ниви, покриващи североизточната половина на крепостта (**Обр. 4**)².

Геоморфологичната форма, върху която е разположен обектът, представлява старица и е резултат от вулканична дейност. Възвишението е една от съществуващите в миналото 25 базалтови могили, простиращи се от свищовското село Драгомирово (Черната могила) до гр. Сухиндол (Върха). Днес от тях са оцелели около 20, като останалите са унищожени заради добив на базалт от Античността до наши дни (Велчев 1972, 29–32; Петров 2014, 60–75). Камъка край Върбовка е най-голямото от всички вулканични възвишения. Причината е, че при еруптивните дейности в края на олигоцен и на границата между аста и вилафранка, поради свойствата на лавата, тя не се е разляла, а е запълнила

тектонската пукнатина и е застинала в нея, образувайки т. нар. базалтови могили и простиращия се между тях разлом. При Камъка изригването се е случило от около седем места. След изстиването на лавата и протеклите денудационни процеси се е получила голяма равна повърхност. Местата на кратерите обаче се запазват като леки вдлъбнатини³ на терена, образуващи благодарение на атмосферните води малки езерца, около които вирее блатна растителност. Най-голямата вдлъбнатина е с диаметър около 70–80 м и дълбочина 7–8 м (Велчев 1972, 39–42) (**Обр. 2, Обр. 3**).

Южно от възвишението Камъка извира малък поток, който се движи в северозападна посока, заобикаляйки съседния хълм – Орта тепе, след което се влива като десен приток в р. Ломя (десен приток на р. Осъм). Източният склон на Камъка образува вододел между реките Осъм и Росица, като гореспоменатият поток и р. Ломя са към басейна на Осъм, а малката речичка Върбовско дере (Качица), образува заедно с още няколко по-малки притока Павликенската река. Последната се влива като ляв приток на р. Росица източно от гр. Павликени (Чакъров 2021, 90–91).

Предварителни данни за крепостта в м. Камъка

Недалеч от възвишението Камъка, на 20.05.1867 г., се е провела битката на четата на Филип Тотю срещу редовна османска войска и башибозук, която е отразена на литографията на полския художник Хенрих Дембицки (Йосифов 1967, 29–41) (**Обр. 4**). Изобразените на нея гористи хълмове едва ли отразяват действителното място на сражението от пръв поглед, въпреки че в представянето на четническите униформи и лицевите характеристики на комитите художникът прилага значителен реализъм⁴. Битката се състои в равнинната част, близо до десния бряг на р. Ломя, където наистина е съществувала гора, преобразувана по-късно в обработваеми площи⁵.

С названието Кара тепе авторите на юбилейния сборник на сухиндолското читалище отбелязват м. Камъка (Юбилейн сборник 1896, 33)⁶. Кара тепе нарича базалтовата могила и С. Попов в изследването си за физикогеографските особености по горното течение на р. Росица и нейните притоци (Попов 1936, 21, 119). Местността е спомената индиректно и от Ф. Каниц. При преминаването си през Върбовка през м. юни 1871 г., в посока към Севлиево, австро-унгарският пътешественик посочва височини, които няма възможност да опише подробно заради мрачното време (Kanitz 1877, 80–81)⁷.

Най-ранните сведения за наличието на крепост дава Й. Йосифов в своето, публикувано през 1967 г., монографично изследване за с. Върбовка (Йосифов 1967, 10, 18, 21). Авторът отбелязва, че на възвишението Камъка има „развалини от крепостни стени и кули, неми свидетели на много древни битки и победи“ (Йосифов 1967, 10). Няколко страници след това Й. Йосифов споменава

следното: „Има предание, че съществувал манастир на хълма Камъка, гдето сега е Градището. Там има останки от зидове, кули и ров“ (Йосифов 1967, 21). Десетилетие по-късно и Б. Султов споменава, че на възвишението Камъка има крепост (Султов 1977, 14).

На 25.11.1992 г. археологът П. Станев регистрира Градището в Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ като късноантична крепост с регистрационен номер 0720077 и площ 35 дка. Картонът е с отбелязана по-късно актуализация, извършена от Г. Нехризов.

Качествата на базалта на възвишението Камъка привличат внимание за индустриален добив още от началото на ХХ в. и след това. Във връзка с намерение на фирма „Пътинженеринг“ ООД да добива базалт там, през 2001 г., археологът И. Цървов изготвя становище⁸, основано на извършен оглед на терен, в което изрично се упоменава, че в м. Камъка има регистрирана в АИС АКБ крепост, която остава извън посочените тогава координати на концесията, но в непосредствена близост. Той отбелязва, че при бъдещо разработване на находището следва да присъства археолог от Регионалния исторически музей и в случай, че се констатира наличие на неизвестна недвижима културна ценност, работата трябва да бъде преустановена до завършване на археологическо проучване, финансирано от инвеститора. Приложени са и координати в локална координатна система, като е посочено, че има и картен материал. Междувременно крепостта е декларирана с писмо на НИНКН (тогава НИПК), като недвижима културна ценност № 545/27.02.2001 г.⁹.

През 2007 г. с ново писмо на директора на РИМ – Велико Търново¹⁰, адресирано до „ПОРР България“ ЕООД, е изпратена справка от И. Цървов, в която се потвърждава наличието на регистрираната крепост с приблизителни граници от изток, север и запад – скалния венец, а от юг – земен път с посока изток-запад. В справката си специалистът отбелязва, че добивни работи са допустими в южната част на хълма и то в присъствието на археолог от РИМ – Велико Търново.

В друго свое писмо, от 2008 г.¹¹, изпратено до МРРБ относно наличието на недвижими културни ценности на територията на находище „Ломенска кория“, директорът на РИМ – Велико Търново посочва, че в тогавашните граници на геоложкото находище няма регистрирани недвижими културни ценности, но препоръчва при евентуално разработване дейностите да бъдат осъществени в присъствието на археолог, поради възможността да се попадне на археологически артефакти.

Впоследствие, през 2012 г., на крепостта е направен оглед от други археолози от РИМ – Велико Търново – Н. Еленски, Е. Дерменджиев, А. Чохаджиев, С. Михайлов. Причината е възникване на инвестиционно намерение за добив на базалт от страна на „Петрургия“ ЕООД (ООД). В две свои последователни становища¹², от два отделни огледа, Н. Еленски констатира, че крепостта има по-големи размери от въведените при регистрацията през 1992 г. Той отбелязва,

че в границите на концесионната площ попадат южната стена на укреплението, сграда в тази част на обекта и напречно трасе на зид, разделящ м. Камъка от м. Косматица. Н. Еленски препоръчва да бъдат спазени разпоредбите на Закона за културното наследство и на местата, предвидени за добив да се извършат спасителни археологически разкопки, като добивът може да започне едва след тяхното приключване. Специалистът констатира освен наличието на крепостта и ниски концентрации на археологически материали в м. Паметниците, която тогава остава извън концесионната площ¹³.

От направения преглед на проучванията е видно, че въпреки извършените регистрации и огледи, крепостта няма точно отразени графично пространствени измерения, което налага извършването на теренни издирвания.

Крепостта в м. Камъка – археологически контекст и резултати от издирването през 2021 г.

Районът около базалтовите могили Камъка и Чатала е гъсто населен от праисторията до наши дни. Най-много регистрирани обекти има от периода II–IV в. (**Обр. 1**). Вероятно неслучайно естествените вододелни дадености са една от причините за поставянето на провинциалната граница между Долна Мизия и Тракия през 136 г. именно в този район, за което свидетелства надпис ILBulg 429 от Бутово. С голяма доза увереност може да се предположи, че р. Ломя изпълнява ролята на естествен терминален маркер, възприет от римляните за граница между двете провинции (Владкова 2020, 267; Чакъров 2021, 106). Открояващите се в равнинната геоморфология базалтови могили Камъка, Чатала и Калвака вероятно са също отличителни форми, служещи за отбелязване на тази граница (Чакъров 2021, 106–107). Има достатъчно данни да се предположи, че районът освен провинциална граница, по всяка вероятност бележи и най-западните предели на административната територия на Никополис ад Иструм (Владкова 2020, 254–255, 264–265; Чакъров 2021, 110). С тези особености може да се обясни и отчетливата концентрация на значителни като количество, площ и представителност неукрепени обекти от II – IV в. (Чакъров 2019, 188–192; Чакъров 2021, 87–118)¹⁴.

Именно в този географски и културно-исторически контекст се намира крепостта в м. Камъка край с. Върбовка. Тя заема много по-голяма площ от известната до момента и се простира на територията на цялата платовидна част на възвишението (**Обр. 2, Обр. 3, Ил. 1**).

В резултат на издирването през 2021 г. е установено, че тя се състои от основна крепост, ограждаща платовидната част, цитадела, вероятно подградие и напречни зидове, спускащи се радиално от основната крепостна стена. Открито е и едно могилообразно възвишение при южното подножие (**Обр. 3, Ил. 1**).

Основна крепостна стена

Крепостната стена е разположена в близост до ръба на скалния венец. Тя се проявява като линеен разсип от ломени камъни с различни ширина и височина (**Обр. 2, Обр. 3, Ил. 1**). На места разсипът е широк 3,50 м и висок 0,45 м (т. 28)¹⁵, а другаде достига ширина 5 м и височина 1,20 м (т. 30). Източният край е едва забележим или липсва. В отделни участъци е видим и двулицевият градеж на стената, имаща ширина 2 м (т. 32) (**Обр. 4**). Последният вероятно свидетелства, че куртината е изградена на сухозидица.

Крепостта е ориентирана североизток-югозапад по дългата си ос. Азимут в посока югозапад-североизток 60°, северозапад-югоизток 161°. Общата дължина на проследената крепостна стена е 1749 м, а заградената площ е 168 дка. Стената е относително права, като в някои участъци има чупки (т. 29, 34, 37, 46, 70, 76). На отделни места може да се предположи наличието на кули, порти или други структури: т. 27, 30, 31, 33, 35, 36, 43, 44, 55, 58, 62, 69. При т. 35 теренните особености показват, че има голяма дъговидна чупка или кула, при която, по време на издирването, е регистриран голям скорошен нерегламентиран изкоп, получен чрез взрив, който нарушава целостта на археологическия обект (**Ил. 2**)¹⁶.

Застрояване *intra muros*

На много места вътре в крепостта се откриват могилообразни издигания, следи от зидове и стари иманярски изкопи (**Обр. 3, Ил. 1**). Отчетливи следи от зидове до вътрешното лице на крепостната стена на сухозидица има например при т. 30. При т. 41, намираща се недалеч от югоизточната крепостна стена, във вътрешността на заградената площ, е засечен линеен зид (№6)¹⁷ с видима дължина 17 м, ширина 0,80 м, азимут 70°. Издигания на терена и следи от зидове са видими и при т. 53, 74–75, 81, 278, 281–282. Освен споменатите следи от структури, във вътрешността на оградената със сухозидица площ има по-малко, но по-солидно укрепено ядро, обособено условно като цитадела.

Цитадела

Тя се намира в северната четвъртина на заградената от стената на сухозидица площ (т. 63–68) (**Обр. 2, Обр. 3, Ил. 1**). Куртината на цитаделата започва непосредствено от северозападната оградаща стена и се развива в югоизточна посока. Цитаделата се отличава съществено от основната крепостна стена по начин на градеж. При нея ломените базалтови камъни са по-добре оформени и споени с тъмнобял, черупчест хоросан с примеси на счукана строителна керамика – *opus incertum*. Тези особености са добре различими при северния ъгъл, където има дълбок иманярски изкоп (**Обр. 5**). Останалата част от трасето на цитаделата представлява високо валообразно издигане с височина до 4–5 м

и ширина около 10 м (**Обр. 6**). Вероятно заради по-стабилната конструкция с хоросанова спойка, зидовете на цитаделата са запазени на по-голяма височина. При източния, и вероятно при южния ъгли, има по една кула. На места се забелязват стари иманярски изкопи, някои от които с голяма дълбочина. Североизточно от цитаделата има заравнена повърхност, за която може да се предположи, че представлява улица. Югозападно от цитаделата личат успоредни на югоизточната стена хлътване и издигане – вероятно двоен ров и вал или други линейни структури.

Цитаделата е с укрепена площ от 4,37 дка и обща линейна дължина на зидовете ѝ 270 м.

Напречни зидове

Външно на крепостната стена са регистрирани напречни радиални зидове (№№ 1–4, 7–8, 11, 17) (**Обр. 3, Обр. 7, Ил. 1**). Някои от тях са свързани с оградящата крепостна стена на сухозидица (№№ 4, 8, 17), а при други тази връзка не е установима, вероятно заради ерозията и голямата денивелация на склона. Такива зидове са регистрирани при северозападното, североизточното и югозападното подножие на крепостта. Други подобни структури могат да се очакват и при неизследваната площ югоизточно от крепостта. Интерпретацията им по всяка вероятност е свързана с фортификацията на укреплението. Основание за това дава откритата в иманярски изкоп в трасето на зид №№ 11 (**Обр. 2, Обр. 3**) ранновизантийска керамика (**Обр. 9. 13–15**).

Подградие

В североизточното подножие на възвишението Камъка, в м. Косматица, има поне 7 регистрирани зида (№ 8, 14–19), някои от които започват от основната крепостна стена и се спускат по склона, а други са напречни на гореописаните (**Обр. 3, Ил. 1**). Откриват се и иманярски изкопи. Тези теренни особености могат да бъдат тълкувани като застроена площ *extra muros* или допълнително укрепяване.

Други структури (Обр. 3, Ил. 1)

– Могилообразно възвишение. Намира се при т. 7. Представлява издигане на терена, наподобяващо могила с диаметър 30 м и височина 3 м. Възможно е то да е надгробна могила или друг вид резултат от човешка дейност, като не е изключено да има и естествен, вулканичен произход. Регистрирано е в АИС АКБ с № 10007945.

– Подзидана с камъни пътека. Нейната датировка е неясна, но със сигурност е резултат от човешка дейност (т. 19).

– Между т. 20 и т. 21 има хлътване на терена с големи размери.

– Издигане и хлътване на терена, наподобяващо порта и път при т. 27.

– Стар път между Камъка и Орта тепе, забелжим както на аерофотоснимката от 1946 г., така и на едромашабни топографски карти от средата на XX в. Възможно е това да е „*ниската седловина към Върбовка*“, през която преминава Ф. Каниц, заобикаляйки черкезкото село Азиз кьой (Kanitz 1877, 80–81) (**Обр. 8**).

– Структура от камъни при т. 95.

– Могилообразни издигания на терена със стари иманярски изкопи при т. 102 и т. 103.

– Иманярски изкопи.

На много места, вътре в крепостта и извън нея, са регистрирани иманярски изкопи (т. 5, 9, 22, 23, 48, 55, 56, 62–65, 68, 72, 79, 81, 83, 91, 93, 97, 103, 105, 106, 110, 283, 112, 284). В някои от тях се откриват археологически материали. Наличието на резултати от иманярска дейност вероятно свидетелства, че в тези сектори има археологически структури и материали.

– Разсипи от ломени камъни с неясен характер.

При т. 6, 15, 18, 21, 98, 107 са регистрирани значителни разсипи от ломени камъни. Те представляват струпвания на големи и малки ломени базалтови камъни, образуващи каменни реки. Тяхната поява е резултат на съвременни морфообразуващи процеси на изветряване, за които спомага и стръмният южен склон на възвишението (Велчев 1972, 39). Не е ясно дали са резултат само на естествена дейност или някои от тях са образувани и от човешка намеса.

Датировка и интерпретация на крепостта

По време на издирването през 2021 г. се откри керамика, свидетелстваща за обитаване на хълма през ранната желязна епоха (**Обр. 9.1–4**), римската епоха (II–III в.) (**Обр. 9.5–12**), Късната античност (IV–VI в.) (**Обр. 9.13–15**) и Късното средновековие (XII–XIV в.) (**Обр. 9.16–17**).

Ранна желязна епоха

Най-ранните материали произхождат от нерегламентирания изкоп при южния ъгъл на крепостта (**Обр. 2, Обр. 3**). Те са от ранната желязна епоха. По-голяма концентрация на такава керамика е засвидетелствана по южната периферия на голямото езеро, образувало се от един от кратерите на вулкана, намиращ се в близост до изкопа (**Обр. 2, Обр. 3**). Повечето фрагменти са от стени на дебелостенни съдове, изработени на ръка от сивокафява на цвят след изпичането глина с органичен опостнител и триделен лом – кафяво-сивочернокафяво. От информативните фрагменти са представени устия от обърнатоколични и полусферични паници със заоблени или равноотрязани устийни ръбове (**Обр. 9.1–4**).

Обитаване на естествено укрепени места през ранната желязна епоха в района е засвидетелствано в м. Пречиста край севлиевското село Градница. На обекта са налични фортификационни съоръжения, които датират обаче от по-късни епохи, а пластът от ранната желязна епоха не е свързан с друго укрепяване, освен естественото (Милчев 1979, 389–395). Археологически материали от тази епоха, с прилежащи структури или без открити такива, са известни от други обекти с височинна топография в района, като хълма Царевец във Велико Търново (Ангелов 1973, 259–263; Илчева 2002, 33–38; Долмова-Лукановска 2007, 8–11, 92–94, 97, 237–240, 312) и крепостта Ряховец край Горна Оряховица (Петракиев, Иванова 2019, 495)¹⁸. За момента и при двата обекта няма данни за друго укрепяване освен естественото. Преход от ранна към късна желязна епоха е засвидетелстван на хълма Трапезица във Велико Търново (Попов, Рабовянов 2011, 70–86). Там също липсват данни за фортификация. Всички тези особености намаляват възможността крепостта в м. Камъка край Върбовка да е изградена през ранната желязна епоха, макар това да не може да бъде изключено.

Заграждащо ръба на език на речна тераса на десния бряг на р. Росица укрепление на сухозидица е регистрирано край недалечното с. Красно градище¹⁹. За него авторът на регистрационния картон споменава, че Калокастренското кале, както е известна крепостта, има запазени до 1 м височина и 0,80 м ширина зидове, градени на суха зидария, а във вътрешността личат следи от жилища. Археологът отнася крепостта към тракийската епоха. Ако датировката на Калокастренското кале е от вековете преди Христа, по-вероятно е да датира от късната желязна или от елинистическата епоха, каквито примери са познати от други места.

Като примери от елинистическата епоха може да бъде посочена крепостта Градишката могила край гр. Шипка. Тя е изградена на открояващ се хълм, заобиколен с крепостна стена на суха зидария и по-малко укрепление с масивен градеж в най-високата част на вътрешността ѝ (Христов, Бараков 2002, 9–15). Проучвателите отнасят стената на сухозидица към елинистическата епоха, а цитаделата към Късната античност (Христов, Бараков 2002, 9–15). При подхода към крепостта има регистрирана и преградна стена (Христов, Бараков 2002, 9–15; Бараков 2018, 97–99, 143–144).

Римска епоха

Следващите по хронология материали са от римската епоха (втората половина на II – III в.). Те произхождат основно от големия взривен изкоп при южния ъгъл на крепостта (**Обр. 2, Обр. 3**). Представени са от фрагменти от керамични лампи (**Обр. 9.5–8**) и гърнета (**Обр. 9.10–11**). Първите са изработени на бързо колело от бежовокафява (5YR7/6)²⁰, добре пречистена глина. По цвят и състав глината е идентична с тази на произведени в керамичния център в

Бутово червенолакови изделия от II – III в., като в конкретния случай липсва лаково покритие. Сходна като датировка и характеристики керамика, изработена от фино пречистена глина (**Обр. 9.9, 12**), се открива в малки количества в наскоро разорана нива, намираща се на североизток от крепостта, отново на възвишението Камъка (**Обр. 3**).

При големия изкоп в южната част на крепостта са открити и фрагменти от гърнета. Те са изработени при по-бавно въртене от по-груба и пясъчлива глина със сивокафяв цвят след изпичането. Представени са от два вида профили. При единия устийният ръб е хоризонтално профилиран и има лека вдлъбнатина за капак (**Обр. 9.10**). Вторият вид е засвидетелстван от удебелено, завито навън и надолу устие (**Обр. 9.11**).

През II – III в. на доминиращи над околността възвишения са обособявани обикновено светилища (Вълчев 2015, 24–25). В административната територия на Никополис ад Иструм такива предположения са изказани за предшестващите построяването на крепостите от ранновизантийската епоха материали на хълмовете Градище край с. Дичин (Poulter 2019a, 8–10), Михнева могила край с. Добри дял (Динчев 2013, 103–104) и хълма Царевец във Велико Търново (Лунгарова 2002, 212–213). Като светилище е интерпретиран и обектът, разположен на възвишението Елова могила край с. Черновръх, Тревненско (Бараков 2006, 152–161; Бараков 2007, 39–51; Иванов 2007, 182–185; Иванов 2008, 110–117; Бараков 2009, 63–68; Вълчев 2015, 205–208; Бараков 2018, 40–80). Конкретните примери са обвързвани в научната литература с култовете на Зевс и на Хероса. Какъв е характерът на антропогенната дейност на възвишението Камъка през II–III в. е въпрос, на който не може да се отговори на този етап на проучване.

Късна античност

Данните за датирването на крепостта се свеждат до откритите археологически материали, до конструктивни особености и до териториалния археологически контекст. В участъка на взривената крепостна стена при т. 5 (34) (**Обр. 2, Обр. 3**) е открита керамика, която може да бъде датирана към римската епоха (втората половина на II–III в.), по-скоро към III в. Тези особености могат да бъдат приети като *terminus post quem* за изграждането на крепостта. Малко вероятно е обаче това да се е случило именно през III в. поради няколко причини, една от които е, че тогава все още не се изграждат укрепени обекти върху възвишения в административната територия на Никополис ад Иструм.

Може да се допусне, че в резултат на готските нашествия, довели до колапса в селищната мрежа в административната територия на Никополис ад Иструм, са направени опити за примитивно укрепяване заради изненадваща опасност, но за това все още няма преки археологически доказателства. Ценен източник за информация в това отношение са проучваните чрез разкопки неукрепени обекти в непосредствената околност (**Обр. 1**).

Най-късните римски монети от вилата в м. Върбовски ливади край Павликени са от времето на император Север Александър (222–235 г.) – ситуация, тълкувана от В. Върбанов като резултат от варварско нашествие от 238–239 г. при управлението на император Гордиан III (238–244 г.) (Върбанов 2017, 30–32). Краят на античното селище в северозападната част на гр. Павликени (Султов 1962а, 15–16) и на обекта в регулацията на с. Бутово (Цочев 1998, 127–134, 145–152), вероятно са свързани с вражеско нашествие по времето на император Филип Араб (244–249 г.), случило се през 245 г. или 248 г., тъй като най-късните монети от тези места са отсечени при императорите Гордиан III (238–244 г.) (гр. Павликени) или Филип Араб (244–249 г.) (с. Бутово) (Върбанов 2017, 32–33). В района на Никополис ад Иструм като цяло преобладават колективни монетни находки с най-късни екземпляри, отсечени при император Гордиан III (238–244 г.) (Върбанов 2017, 8). Засега няма данни за пострадали при готските нашествия от 250–251 г. вили в територията на Никополис ад Иструм (Върбанов 2017, 36). Такива обаче могат да се предположат поради няколко причини. Една от тях е, че цяла Долна Мизия е обхваната от тези размирици (Върбанов 2017, 34–40), а другата е, че готите обсаждат, но без да превземат Нове, Никополис ад Иструм и Марцианопол през 250 г. (Poulter 1995, 13–14; Грозданова 2019, 95–96; Върбанов 2017, 37). Неуспешните обсади на градските центрове от друга страна водят до ограбването на неукрепените селищни обекти, както се случва при по-късни нашествия (Върбанов 2017, 44).

След прекъсването на съществуването на неукрепени селищни обекти в територията на Никополис ад Иструм през средата на III в., преустановяването на градското монетосечене по времето на император Гордиан III (238–244 г.) (Pick 1898, 82, 332; Poulter 1995, 13) и пълното спиране на издаване на епиграфски паметници от името на булето и демоса на града след 270/271 г. (Иванов, Иванов 1994, 150–152, № 7) и на надписи от територията като цяло (IGBulg II 734) (Poulter 1995, 14), възстановяване се наблюдава едва в края на III – началото на IV в., както може да се види от малкото налични нумизматични данни от най-близката околност. Тук отново от съществена важност са обектите в регулацията на с. Бутово и в м. Върбовски ливади край Павликени. Нумизматичният материал, открит в тях, показва, че в началото на IV в. започва отново монетна циркулация (Цочев 1998, 114, 134).

На този етап на проучване е трудно да се каже дали някои от съществуващите преди това неукрепени селищни обекти преживяват нашествията и просъществуват и през IV в.

А. Поултър предполага, че изследваните чрез теренни издирвания и геофизика обекти в административната територия на Никополис ад Иструм, определени от него като вили, продължават да съществуват и през IV в. (Poulter 2019b, 774). Авторът не отчита обаче дали това „продължение“ има нарушения и дали става дума за непрекъснато развитие на една и съща селищна категория. Той изказва твърдението, че вилите в територията на Никополис ад Ис-

трум загиват от опожарявания в резултат на готските нашествия през периода 364–400 г., като посочва основна причина поражението на римската армия при Хадрианопол през 378 г. (Poulter 2019a, 10; Poulter 2019b, 775). Заключението изглежда логично, но на този етап не е основано на конкретика, поне в частта за опожаряванията, тъй като освен Никополис ад Иструм от този период са изследвани с разкопки единствено обектът под с. Бутово и вилата в подножието на крепостта Ряховец край Г. Оряховица. В с. Бутово най-късните монети са от времето на император Валентиниан II (375–392) (Цочев 1998, 143). Вилата край средновековната крепост Ряховец е единственият сигурен неукрепен обект от територията на Никополис ад Иструм, основан и съществувал през IV в., както сочат откритите нумизматични паметници (Владкова, Бъчваров 1994, 51–53). Тя е и най-късната известна от района, тъй като при нея е регистрирано преустройство с *terminus post quem*, определен от монета на император Евгений (392–394 г.), попаднала в хоросанова замазка (Владкова, Бъчваров 1994, 51–53).

Най-късното, известно от теренни издирвания неукрепено селище в района на с. Върбовка, е това в м. Абаското, разположено на около 2 км северозападно от крепостта (Рабовянов, Чолакова 2018, 589–591). То е отнесено към IV–V в. (Рабовянов, Чолакова 2018, 589–591), но не е изключено краят му да е именно в IV в. Още по-близко е и селището в м. Плуца, където също се срещат малко късноантични материали (Рабовянов, Чолакова 2018, 591). Сходни неукрепени селища би трябвало да са и двата обекта в м. Пустията край с. Горско Сливово (Чолаков, Димитрова 2016, 827–830)²¹.

В района на Павликени са проучени и два некропола от IV в., които свидетелстват за възобновяване на живота след средата на предходното столетие и за приключване на неукрепената форма на обитаване през четвъртото столетие. Единият некропол е представен от цистов гроб, в който са открити находки (луковична фибула, стъклени мъниста, златна обеца със стъклена инкрустация, стъклена купа, монети от началото на IV в.), свидетелстващи за *terminus post quem* 311 г. (Беливанова 1998, 120–122; Цочев 1998, 114–115, № 34–39, Таблица LXIX, 812–814, Таблица LXX, 815–817; Църов 2005, 106–116; Русев 2019, 430–435, кат. № 24).

В м. Вишналъка/Долно Бутово край с. Недан, на левия бряг на р. Ломя, е проучен частично некропол от първата половина на IV в. (Спасов, Вандова, Мартинова 2020a, 281–284; Спасов, Вандова, Мартинова 2021, 900–903). Изследвани са общо 11 гроба, всички с трупополагане, за някои от които ръководителят на разкопките предполага, че са свързани с варвари²². Регистрирани са и две малки структури с неясно предназначение, оформени от фрагменти от тегули и керамични съдове, както и една постройка (Спасов, Вандова, Мартинова 2020, 283–284; Спасов, Вандова, Мартинова 2021, 900, 902–903).

По-представителна информация за обитаването на района през IV в. дава обектът в регулацията на с. Бутово, тъй като е проучван чрез разкопки, при

които са открити монети. Възстановяването на живота след прекъсването в средата на III в. може да се отнесе към началото на IV в. То би могло да се свърже с първите прояви на фортификационна активност в административната територия на Никополис ад Иструм извън самия град, вероятно продиктувани от обстоятелствата, сполетели района половин век по-рано. От разкопките на Б. Султов има данни за засечена крепостна стена, покрай която са регистрирани масивни постройки, градени с хоросан със счукана строителна керамика (Султов 1962б, 31–32; Султов 1977, 43; Sultov 1985, 26; Бинев 2002, 203; Владкова 2020, 257–258, 260). Стената има ширина 1,80 м и проследена дължина около 300 м (Владкова 2020, 257–258, 260). Б. Султов предполага, че архитектурният комплекс на левия бряг на р. Ломя е укрепено селище (Султов 1962б, 31–32; Султов 1977, 43; Sultov 1985, 26; Бинев 2002, 200), но то едва ли се отнася за периода II – средата на III в. За съжаление степента на проучване и липсата на публикации не позволяват по-нататъшни заключения. Имайки предвид равнинния характер на местността и откритите на обекта монети от IV в.²³ (Цочев 1998, 124, 134–144, 153–157; Владкова 2020, 259–262), може да се предположи, че там има подобна по характер и датировка на тези в м. Калето край с. Славейково (Боянов 2014, 38, 54–55)²⁴ и в м. Лъко край с. Самоводене (Chakarov in press) равнинна крепост, датираща най-рано от края на III, но по-скоро от началото на IV в., изградена върху руините на производствения център, разрушен вероятно при варварските нашествия от 245 г. или 248 г. Трите обекта са разположени на главни пътища, съответно от Никополис ад Иструм към Мелта и Нове към Августа Траяна (при с. Бутово) и от Никополис ад Иструм към Августа Траяна (при селата Самоводене и Славейково). Дали е валидна идентификацията на стената от с. Бутово като част от крепост биха могли да покажат бъдещи разкопки на това място.

Най-ранните, до момента, крепости с височинна, но относително достъпна топография в района на Никополис ад Иструм, са Градище край с. Дичин и Михнева могила край с. Добри дял. Те са построени в самия край на IV в. или в началото на следващото столетие (Динчев и др. 2009, 19–20; Динчев 2013, 107; Poulter 2013, 369–370, 378; Poulter 2019a, 10–11). Към този период може да се отнесе и изграждането на крепостите в м. Градище край Габрово – последната четвърт на IV в. (Христов 2010, 106–108) и в м. Градът край габровското село Иглика – края на IV – началото на V в. (Койчева 2002, 215–221; Христов 2010, 109).

Най-късните монети от проучвания чрез разкопки равнинен обект в с. Бутово и представените данни за периодизацията на крепостното строителство в административната територия на Никополис ад Иструм могат да послужат като индиректно свидетелство за начална дата на крепостта в м. Камъка край с. Върбовка в края на IV в., или най-общо в периода на подем на крепостно строителство при управлението на император Теодосий II (408–450 г.) (Овча-

ров 1982, 18). Възможно е крепостта да обема в края на IV в. жителите на гъсто населения през предходния период II – IV в. район на селата Бутово и Върбовка.

В подкрепа на късноантичния характер на крепостта в м. Камъка може да послужат откритите на конкретни места фрагменти от керамични съдове. От иманярски изкоп при т. 79, намиращ се северозападно от цитаделата на крепостта, но извън нея (**Обр. 2, Обр. 3**), произхожда малко количество керамика от ранновизантийската епоха, представена от тухли, керемиди и фрагменти от керамични съдове (**Обр. 9.13–15**). От последните се отличават два фрагмента от амфори – стена с гребенчата украса, изработена от добре пречистена глина (цвят отвън 5YR6/4, отвътре и на лома 10R6/6)²⁵ (**Обр. 9.14–15**), както и устие от LR2 амфора, изработена от пречистена глина с примес на варовикови бучици (цвят отвън и отвътре 7.5YR/4, цвят на лома 10R6/6) (**Обр. 9.13**). Последната е присъща за района през V – VI в. Ранновизантийската керамика произхожда от трасето на напречен зид № 11 (**Обр. 2, Обр. 3**). Тези особености, както и топографските дадености, могат да бъдат приети като свидетелство за отнасяне на изграждането на крепостта към Късната античност, тоест ограждащата платовидното възвишение стена на сухозидица и напречните зидове биха могли да бъдат интерпретирани като външен укрепителен пояс на условно обособената цитадела.

Сходни по характер крепости в района

В административната територия на Никополис ад Иструм са познати сходни по площ, градеж и планировка крепости, намиращи се обаче по-навътре в Стара планина. Крепост със стени, градени без спойка и такива с хоросан, е регистрирана и при с. Дебели рът, Еленско (Султов 1976, 172–174). При крепостите в м. Имането край с. Столът, на вр. Голям Острец край гр. Априлци и в м. Градище край Габрово също има крепостни стени със суха зидария (Милчев 1957, 502–525; Милчев 1979, 395–402; Христов 2007, 112–113; Койчева 1994, 213; Койчева 1999, 77–79). При крепостта на вр. Голям Острец има съществена разлика – прецизен градеж от плочести камъни (Милчев 1957, 504–505)²⁶.

Най-голямо сходство крепостта в м. Камъка край с. Върбовка има с крепостите в м. Градът край с. Царева ливада²⁷ и в м. Градище край Габрово (през нейния първи строителен период).

Крепостта в м. Градът край с. Царева ливада има ограждаща платовидно възвишение над Дряновския манастир крепостна стена, градена със сухозидица. Тя затваря площ от 500 дка. Освен този укрепителен пояс има друг по-малък, в м. Орлово гнездо, и още една малка крепост в м. Куклата, тоест две укрепени ядра, оградени от обща заграждаща ги стена (Аврамов 1929, 128–155). При проведените от А. Милчев разкопки са открити материали, датиращи от късната желязна епоха, римската епоха, ранновизантийската епоха, Ранното средновековие, Късното средновековие (Милчев 1979, 412–413; Милчев 1980,

92–93; Милчев 1985, 187–188). По всяка вероятност обаче фортификацията е изградена през ранновизантийската епоха и преизползвана през Късното средновековие. В подкрепа на тази начална датировка могат да бъдат интерпретирани единствените публикувани данни, че е открито „голямо количество (над 1000 бр.) римски и ранновизантийски монети. Най-добре са запазени 97 монети от времето на император Теодосий II (408–450 г.)“ (Милчев 1979, 445). Сходството на тази крепост с обекта край Върбовка се изразява в по-простия начин на укрепяване на относително голяма площ и изграждането на укрепени ядра в обща ограждаща крепостна стена.

При обекта в м. Градище край Габрово е приложен сходен подход на укрепяване. Изграден е вал от пласт трошляк, над който има средноголеми ломени камъни, над които е насипан и трамбован пласт пръст (Койчева 1994, 213; Койчева 1999, 77–79). Началото на това укрепление е отнесено към последната четвърт на IV в. (Христов 2010, 106–108).

Ако изграждането на крепостта в м. Камъка край с. Върбовка датира от края на IV в. или началото на V в., може да се предположи, че населението вече напуска равнината и започва да се укрепява на най-близките подходящи места. В подкрепа на тази хипотеза е и нейното разположение на вододела между реките Осъм и Росица от една страна, и на границата между Дунавската равнина и предпланинските възвишения на Хемус, тоест на най-близкия терен с естествени дадености за изграждане на крепост.

В най-голяма близост до м. Камъка край с. Върбовка се намират разположените на високи възвишения покрай десния бряг на р. Ломя укрепления – Горскосливовското кале, намиращо се в границите на летнишкото село Горско Сливово (Юбилеен сборник 1896, 29; Илчева и др. 1989, 74–75, обр. 12; Бакалов 1999, 27–28; Велкова 2012, 24), и крепостта Хисаря – в землището на гр. Сухиндол (Илчева и др. 1989, 75; Бакалов 1999, 27–28). В. Илчева и колектив съобщават, че Горскосливовското кале, определено от тях като ранновизантийска крепост, на територията на която е открита и керамика от късната желязна епоха (Илчева и др. 1989, 74–75)²⁸. М. Валентинова отбелязва в регистрационния картон на обекта²⁹, че има и материали от Късното средновековие.

За крепостта Хисаря В. Илчева и колектив посочват, че са открити само фрагменти от късната желязна епоха (Илчева и др. 1989, 75), но в АКБ (картон № 0730080) С. Султова отнася обекта към ранновизантийската епоха.

Късно средновековие

Докато основната крепостна стена и напречните зидове са на сухозидица, то цитаделата е градена с хоросан и базалтови камъни. На нейния западен ъгъл, при т. 68 (**Обр. 2, Обр. 3**), има стар иманярски изкоп, в който са открити фрагменти от тухли с дебелина 5,5–6 см и цяла ширина 0,26 м. От там произхожда и фрагмент от дъно на керамичен съд, изработен на колело, който би могъл

да бъде отнесен и към Късното средновековие (**Обр. 9.16**). Не е изключено цитаделата да е преизползвана по предназначение тогава или да датира изцяло от Средновековието. За отбелязване е и един фрагмент от дъно на паница със сграфито украса (**Обр. 9.17**)³⁰, открит западно от крепостта (**Обр. 2, Обр. 3**), който датира най-рано от Късното средновековие.

В северните подножия на възвишенията Камъка и Орта тепе, в м. Плуца, е регистрирано голямо многослойно селище, наситено с най-много материали от Късното средновековие (Чолаков, Димитрова 2016, 828–830; Рабовянов, Чолакова 2018, 591), което не е невъзможно да съществува без прилежаща крепост, но индуктивно може да се предположи и укрепено обитаване в м. Камъка.

Използване на древни крепости по предназначение през Българското възраждане

Последните данни за използване и поправки на стари крепости в района датират от периода на Българското възраждане.

В началото на XIX в. в тогавашното село Сухиндол (днес гр. Сухиндол) за известно време резидира военачалникът на Осман Пазвантоглу – Кара Манаф Ибрахим (1763–1845 г.) (Милетич 1905, 33–36). Следва да се отбележи, че недалеч от крепостта Камъка се е намирало и черкезкото село Азиз кьой (Есаис, Есаин, Ашаиц), което Ф. Каниц се постарал да избегне при преминаването си през Върбовка (Kanitz 1877, 80–85)³¹. Селото е основано чрез ангария в резултат на подкрепата на местното население, оказана на Филип-Тотювата чета (Юбилейн сборник 1896, 33). Вероятно местоположението му отговаря на регистрирания в АИС АКБ с № 10005213 обект в м. Абаското (**Обр. 4**)³², за което свидетелства и името на местността. Дали горепосочените събития са продиктували необходимост от защита на местното население на възвишението Камъка чрез укрепяване не може да се отговори с категоричност.

Такива примери обаче са засвидетелствани в района. Има сведения, че в градената на сухозидица крепост (АИС АКБ № 0700207) Калокастренското кале, намираща се край днешното с. Красно градище, жителите на Сухиндол и съседните седем села намират убежище заради опожаряването на Сухиндол от кърджалиите в края на XVIII – началото на XIX в. По думите на авторите на юбилейния сборник на сухиндолското читалище „Българе и Турци биле принудени заедно съ жителитѣ на 7 ближни села подѣ командата на Сухиндолчанина Турченъ Чакърролу, да се защищаватъ отъ тѣхъ въ едно кале (Калокастренското), което сами поправили и развалинитѣ на което и до днесъ личатъ“ (Юбилейн сборник 1896, 31, 33). Това е едно интересно сведение за толкова късно преизползване на древна крепост със същото предназначение.

Друга крепост в близката околност също се използва по сходен начин през XIX в. Става дума за крепостта Градът край севлиевското село Крамолин. Отново заради кърджалийската заплаха ранновизантийското укрепление е из-

ползвано като място за извършване на брачни ритуали (Неделчев и др. 1938, 5–6).

На възвишението Камъка край с. Върбовка българското население намира убежище по време на чумни епидемии през първата половина на XIX в. (Йосифов 1967, 49). Освен на Камъка българите се карантинират и в местностите Плуца, Коралската кория, Гечитя и Орта тепе, а турците в м. Божурица (Йосифов 1967, 49). По същия начин жителите на с. Крамолин използват крепостта Градът по време на чумна епидемия през 1830–1835 г. Освен сред развалините на крепостта хората намират здравословно убежище и в близките гористи местности (Неделчев и др. 1938, 5–6)³³.

* * *

Представените сходства на крепостта в м. Камъка край с. Върбовка с други крепости в района и откритите на терен археологически материали по-скоро свидетелстват за много стар произход, най-вероятно през късноантичната епоха. Може да се предположи, че оградената със сухозидица площ служи за защита на изоставило вече равнинния начин на живот население в района на селата Върбовка и Бутово, принудено на тази промяна заради многобройните варварски нашествия, с което се поставя началото на изграждане на височинни укрепления през Късната античност в района. Цитаделата, със своя по-солиден градеж, вероятно има по-представителни функции и представлява обособено укрепено ядро на крепостта. Радиалните зидове могат да бъдат тълкувани в посока на допълнително възпрепятстване на достъпа до крепостта. Голямата концентрация на зидове с различни посоки при североизточното подножие на крепостта вероятно свидетелства за застрояване *extra muros*. Не е изключена и разновременност между градежите на суха зидария и изградената със спойка от хоросан цитадела. Известните примери за укрепяване в района през вековете преди Христа обаче могат да бъдат отнесени най-рано към елинистическата епоха, а от ранната желязна епоха все още няма известни укрепления. Коя от предложените хипотези за датировката и интерпретацията на обекта, и по-конкретно дали късноантичната от тях, отговаря на действителността, могат да покажат бъдещи разкопки на отделните, регистрирани в м. Камъка край с. Върбовка структури.

БЕЛЕЖКИ

¹ Издирването е проведено на територията на концесионна площ „Ломенска кория“ (316,63 дка), за която има инвестиционно намерение за добив на базалт за инертни материали. То е осъществено по силата на договор между „Пътинженеринг“ АД, гр. Русе и Регионален исторически музей – Велико Търново от 2020 г. и разрешение № 71/2021 г., издадено от председателя на Съвета за теренни археологически проучвания. Издирването е проведено за пет работни дни, от 26.03.2021 г. до 31.03.2021 г., от екип в състав: Калин

Чакърров – ръководител и археолог в отдел „Археология“ на РИМ – Велико Търново, Недко Еленски – археолог в отдел „Археология“ на РИМ – Велико Търново, Стоян Александров – археолог и Христо Иванов. Оказва се, че целостта на крепостта е застрашена както от концесионна площ „Ломенска кория“, така и от съседната концесионна площ „Върбовка“. Част от обекта (г. нар. в изложението цитадела) е изключена от двете площи, но остава пресирана от тях и без достъп до нея. Разработването на хълма като концесия за базалт би променило коренно равнинния ландшафт и екологичната картина в района като цяло, тъй като базалтовата могила Камъка е най-голямата от всички по вулканичния разлом и поради тази причина представлява отчетлива геоморфологична форма, привличала човека от най-дълбоки времена.

- 2 Използваните архивни кадри са от Военно-географската служба към Министерството на отбраната в гр. Троян.
- 3 Носещи названието маара (от арабски през турски език *mağara* – пещера) (Велчев 1972, 40).
- 4 Мнението за реалистичното представяне на изображенията на Х. Дембицки авторът дължи на д-р С. Цветков от отдел „Етнография“ в РИМ – Велико Търново.
- 5 Й. Йосифов отбелязва, че четниците се настаняват в м. „Пустията (Косматица)“, „при река Ломя в гората до голямата воденица“, „На 20 май 1867 г. на разсъмване“ (Йосифов 1867, 34–35). Днес там има забита бетонова тръба (DD: 43.264299 25.188482), а на едромашабни топографски карти (М 1:5000, листи К3–47–96/К3–47–112; М 1:50000, лист К–35–027–1) (**Обр. 1, Обр. 2**) местността е отбелязана като Филип-Тотюва могила, тъй като мястото е могилообразно възвишение с вероятен вулканичен произход. На десния бряг на р. Ломя и до днес личат останките на две воденици, едната на Драгияолар, а другата на Никодим Петко (по споделени на автора на 29.09.2017 г. сведения на Пеню Николаев Тодоров от с. Върбовка, роден на 29.09.1924 г.). Описаната от Й. Йосифов воденица е вероятно тази на Драгияолар (DD: 43.266 25.1846). Недалеч от Филип-Тотюва могила, в гористата и вододайна зона в м. Косматица, е издигнат паметник (DD: 43.2507 25.1746) през 1929 г., решението за изграждането на който е взето през 1905 г. (Йосифов 1967, 41).
- 6 Като Камъка, Косматица или Кара тепе я представя и А. Велчев (Велчев 1972, 30).
- 7 Според Й. Йосифов Ф. Каниц описва Върбовка през 1868 г. (Йосифов 1967, 29–30). Всъщност преминаването му оттам е през м. юни 1871 г. (Романски 1939, 21, 45).
- 8 Кореспонденция на РИМ – Велико Търново, изх. № 88/28.08.2001 г.
- 9 Регистрирана е и по чл. 160 от ЗКН с протокол от проведена на 06.12.2021 г. комисия.
- 10 Кореспонденция на РИМ – Велико Търново, изх. № 128/31.08.2007 г.
- 11 Кореспонденция на РИМ – Велико Търново, изх. № 109/31.07.2008 г.
- 12 Кореспонденция на РИМ – Велико Търново, изх. № 16/23.01.2012 г. и изх. № 61/23.03.2012 г.
- 13 Установените от Н. Еленски особености са отразени като изисквания в решение № ВТ–45–ПР/2012 г. на РИОСВ – Велико Търново. Решенията са достъпни на сайта на Община Павликени във връзка с обществено обсъждане на ДОВОС, проведено се на 06.01.2021 г.
- 14 В землището на с. Върбовка са регистрирани чрез теренни издирвания обекти от ранната праистория до Късното средновековие, въведени в АИС АКБ от П. Станев, И. Чолаков, Д. Рабовянов и К. Чакърров (Църков 2003, 89; Чолаков, Валентинова 2013, Чолаков, Димитрова 2016, 821–830; Рабовянов, Чолакова 2018, 589–591; Poulter 2019b, 767–772; Чакърров 2021, 87–118). В местностите Ванковица и Ломята са проучвани с разкопки и два ранносредновековни некропола с трупоиизгаряне (Въжарова 1976, 80–81).
- 15 Номерацията на представените точки е свързана със структури и други характерни особености на обекта, засечени при издирването.

- ¹⁶ За нерегламентираните изкопни дейности РИМ – Велико Търново уведомява ГД „ИОКН“ към Министерството на културата. Образувана е и прокурорска проверка.
- ¹⁷ Въведена е номерация от 1 до 19 на регистрираните при издирването зидове. Тя включва както следите от сгради във вътрешността на укреплението на сухозидица, така и самата основна крепостна стена, цитаделата и извънкрепостните напречни зидове.
- ¹⁸ Крепостта Ряховец остава всъщност в землището на с. Първомайци.
- ¹⁹ Крепостта е регистрирана в „Държавен вестник“, бр. 78 от 1968 г. под № 64, а в АИС АКБ през 1992 г. от Ив. Цървов. В юбилейния сборник на сухиндолското читалище са поместени кратки сведения за нея (Юбилейен сборник 1896, 31, 33), а схематичен план и по-точно описание дава вишовградският полковник С. Станчев (непубликувани записки, съхранявани в РИМ – Велико Търново) (Султов 1977, 11–12, бел. 1).
- ²⁰ Цветовите индекси са по Munsell Soil-Color Chart. 2009 Year Revised Edition. 2019 Production.
- ²¹ Информацията за посочените обекти е от теренни издирвания и е основана на открита керамика.
- ²² Информация, получена от автора благодарение на ръководителя на разкопките.
- ²³ Най-ранните са от времето на император Диоклециан (284–305 г.), а най-късните от управлението на император Валентиниан II (375–392 г.) (Щочев 1998, 134–144, 153–155).
- ²⁴ Става дума за крепостта, навлязла в литературата като укрепено тържище Дискодуратере край с. Гостилица. Надписите, съобщаващи за емпориума обаче са преупотребени в структурата на крепостната стена (Велков 1926, 127–159), а самият обект е в землището на съседното на Гостилица с. Славейково, както отбелязва К. Шкорпил (Шкорпил 1910, 152–154).
- ²⁵ Цветовете са определени по Munsell Soil-Color Charts with Genuine Munsell Color Chips. 2009 Year Revised. 2019 Production.
- ²⁶ Според А. Милчев може да се предположи, че крепостта на вр. Голям Острец е изградена през късната желязна епоха и преустроена през Късната античност (Милчев 1979, 395–403).
- ²⁷ Топонимът на крепостта е Градът (Аврамов 1929, 129–131, 135). Заради отъждествяването на обекта с крепостта Стринава, свързана с похода на император Исак II Ангел (1185–1195 г.) през 1190 г., направено от В. Аврамов (Аврамов 1929, 129–131, 135), А. Милчев създава изкуствена местна топонимия относно обекта, позовавайки се частично на В. Аврамов (Аврамов 1929, 140–155), но без да го цитира (Милчев 1980, 90–95; Милчев 1985, 187). С топонима Градът отбелязва обекта и В. Бараков (Бараков 2010, 47).
- ²⁸ Крепостта е регистрирана в „Държавен вестник“, бр. 78 от 1968 г. под № 108.
- ²⁹ Крепостта е регистрирана с два картона. В единия (АИС АКБ № 0730079) тя е въведена от С. Султова в землището на гр. Сухиндол, както я отнасят в публикацията си В. Илчева и колектив (Илчева и др. 1989, 74–75, обр. 12), а в другия (АИС АКБ № 10003780) М. Валентинова я вписва в границите на с. Горско Сливово, каквато е и правилната землищна принадлежност.
- ³⁰ Пръстеновидно столче, двуделен лом – сив отгоре, а отдолу 2.5YR/6/6, млечнозелена глазура отвън, две концентрични тъмнозелени окръжности отвън, ситни бучици варовик в тестото.
- ³¹ Наближавайки черкезкото село Ф. Каниц вероятно преминава по десния бряг на р. Ломя, през селището и некрополите в м. Гечитя/Филип-Тотюва могила/Балталък, тъй като след Чатала описва останки от масивни постройки и обезличена надгробна плоча (Kanitz 1877, 80–81; Чакървов 2021, 98).
- ³² Въведен в системата от Д. Рабовянов. Координати (DD): 43.263522 25.163423.
- ³³ През този период в Севлиево върлуват чума и холера (Манолова-Николова 2004, 73, 148, 177–178).

ПРИЛОЖЕНИЕ
Регистрирани при издирването зидове

SUPPLEMENT
Registered during the field survey walls

- Зид 1.** Точки 1–4. Дължина 212 м.
- Зид 2.** Точки 8–13. Дължина 149 м.
- Зид 3.** Точки 16–17. Дължина 22 м.
- Зид 4.** Точки 25–26. Дължина 126 м.
- Зид 5 (основна крепостна стена на суха зидария).** Точки 28–40; 42; 44–46; 49–52; 54–55; 57–58; 60–63; 68–71; 73; 76–77. Дължина 1749 м.
- Зид 6.** Точка 41. Видима дължина 17 м.
- Зид 7.** Точка 43. Не е проследена дължината.
- Зид 8.** Точки 89, 90, 88, 92, 92. Дължина 96 м.
- Зид 9 (цитаделата).** Точки 63–68. Дължина 270 м.
- Зид 10.** Точки 73–74. Дължина 43 м.
- Зид 11.** Точки 78–79. Дължина 53 м.
- Зид 12.** Точка 281. Дължина – непроследима.
- Зид 13.** Точка 81. Дължина – непроследима.
- Зид 14.** Точки 82, 111. Дължина 31 м.
- Зид 15.** Точки 84, 85, 88, 87, 86. Дължина 240 м.
- Зид 16.** Точки 85, 94. Дължина 19 м.
- Зид 17.** Точки 99–101. Дължина 38 м.
- Зид 18.** Точки 108–109. Дължина 37 м.
- Зид 19.** Точки 114, 113, 115. Дължина 66 м.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1929: В. Аврамовъ. Войната на България съ Византия в 1190 г. и погромът на императора Исакъ Ангелъ при гр. Тръвна. София, 1929.

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културните пластове преди изграждането на двореца. – В: Царевград Търнов. Т. I. К. Миятев, Н. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). Дворецът на българските царе през Втората българска държава. История на проучванията, архитектура, надписи, монети, културни пластове преди изграждането на двореца. София, 1973, 259–346.

Бакалов 1999: Г. Бакалов. История на Сухиндол. София, 1999.

Бараков 2006: В. Бараков. Култът към Хероса в хинтерланда на емпорион Дискодуратере. – Археология, XLVII, 2006, 1–4, 152–161.

Бараков 2007: В. Бараков. Новооткрито светилище на тракийския конник край Трявна. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 39–51.

Бараков 2009: В. Бараков. Тракийски светилища в Централен Предбалкан. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. Х. Попов, А. Тенчова (Ред.). София, 2009, 57–74.

Бараков 2010: В. Бараков. Крепостно строителство по горното течение на реките Росица и Янтра през късната античност и средновековието. – Археология, LI, 2010, 1–2, 47–60.

Бараков 2018: В. Бараков. Трявна и Предбалканът през античността и средновековието. В. Търново, 2018.

Беливанова 1998: А. Беливанова. Стъклени купи от римската епоха от фонда на Исторически музей Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 118–125.

Бинев 2002: М. Бинев. Към проблема за локализацията и хронологията на емпорионите в административната територия на Никополис ад Иструм. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 2002, 199–204.

Боянов 2014: И. Боянов. Дискодуратере и емпориите в римска Тракия. София, 2014.

Велков 1926: И. Велковъ. Антични паметници изъ България. – Годишникъ на Народния музей за 1922–1925 г. София, 1926, 127–159.

Велкова 2012: Г. Велкова. Горско Сливово (опит за история). София, 2012.

Велчев 1972: А. Велчев. Морфология на базалтовите могили в Северна България. – Известия на Българското географско дружество, XII (XXII), 1972, 29–45.

Владкова 2020: П. Владкова. За архитектурните комплекси при село Бутово (западната част от територията на Nicopolis ad Istrum). – В: In memoriam Ivani Venedikov. По случай 100-годишнината от рождението му. (Годишник на Националния археологически музей. XIV, 2020). С. Александров, Б. Божкова, Е. Генчева (Ред.). София, 2020, 251–270.

Владкова, Бъчваров 1994: П. Владкова, И. Бъчваров. Късноантична сграда край Горна Оряховица. – В: Страници от историята на Горна Оряховица. Сборник Ряховец. Велико Търново – Горна Оряховица. К. Панайотова, Е. Чакърлова, Г. Великов (Ред.). 1994, 45–56.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България). София, 1976.

Вълчев 2015: И. Вълчев. Извънградските светилища в римската провинция Тракия (I–IV век). (Монографии). София, 2015.

Върбанов 2017: В. Върбанов. Варварски нашествия в Долна Мизия и Тракия през I–III век (по нумизматични и археологически данни). Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. В. Търново, 2017.

Грозданова 2019: Л. Грозданова. Римските императори срещу готите на Книва: политическа митология, исторически документи и възстановима събитийност. София, 2019.

Динчев 2013: В. Динчев. Новите разкопки на хълма Михнева могила край с. Добри дял, община Лясковец. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVII, 2012, 101–127.

Динчев и др. 2009: В. Динчев, Г. Кузманов, П. Владкова, А. Чолакова, Ц. Попова. Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996–2003 (резултати от проучванията на българския екип). (Разкопки и проучвания. XXXIX). София, 2009.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при трета порта на главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.

Иванов 2007: Р. Иванов. Камбанки от светилище на тракийския конник от територията на Августа Траяна. – Известия на Старозагорския исторически музей, 2007, 2, 182–185.

Иванов 2008: Р. Иванов. Оловен амулет и бронзови камбанки от светилище на Тракийския конник край Трявна. – Археология, XLIX, 2008, 1–4, 110–117.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Т. I. София, 1994.

Илчева 2002: В. Илчева. Тракийският културен пласт на Царевец – обект № 13 във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Х. Харитонов, Х. Вачев, Г. Чохаджиева (Съст.). Велико Търново, 2002, 33–38.

Илчева и др. 1989: В. Илчева, М. Цочев, И. Църв, А. Писарев. Материали за археологическата карта на Великотърновския край. Старините в землището на Сухиндол. – Годишник на музеите от Северна България, XV, 1989, 67–81, обр. 1–18.

Йосифов 1967: Й. Йосифов. Историческото село Върбовка. София, 1967.

Койчева 1994: К. Койчева. Нови данни за късноримската укрепителна система. – В: Поселищен живот в Древна Тракия. Т. III. Международен симпозиум „Кабиле“, 17–21 май 1993. Д. Драганов (Съст.). Ямбол, 1994, 212–220.

Койчева 1999: К. Койчева. Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина. – Археология, XL, 1999, 3–4, 77–83.

Койчева 2002: К. Койчева. Укрепление от времето на Домината в средния Предбалкан. – В: Jubilaeus, V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева. К. Бошнаков, Д. Ботева (Ред.). София, 2002, 213–221.

Лунгарова 2002: П. Лунгарова. Епитетите на Зевс и Хера в епиграфските паметници от Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 2002, 211–214.

Манолова-Николова 2004: Н. Манолова-Николова. Чумавите времена (1700–1850). София, 2004.

Милетич 1905: Л. Милетичъ. Нови документи по миналото на нашитѣ павликяни. – Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XXI, 1905, 1–155.

Милчев 1957: А. Милчев. Археологическо проучване в Севлиево и Троянско. – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет, 40, 1, (1956), 1957, 443–539, табл. I–XXIV.

Милчев 1979: А. Милчев. Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха. – Годишник на Софийския университет. Исторически факултет, 68, (1974), 1979, 369–458.

Милчев 1980: А. Милчев. Габрово и неговият окръг през средновековието (VII–XIV в.). – Годишник на Софийския университет. Исторически факултет, 69, (1975), 1980, 77–140.

Милчев 1985: А. Милчев. Средновековни български крепости в Централна Стара планина за защитата на Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. А. Попов, В. Велков (Ред.). София, 1985, 183–194.

Неделчев и др. 1938: Д. Недѣлчевъ, С. Андреевъ, И. Пушкаровъ, И. Ялжмовъ, Х. Пушкаровъ. Културна история на с. Крамолинъ. Габрово, 1938.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Византийски и български крепости. София, 1982.

Петракиев, Иванова 2019: И. Петракиев, М. Иванова. Средновековна крепост „Ряховец“ край гр. Горна Оряховица. – В: Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 492–495.

Петров 2014: Г. Петров. Ландшафтно-геофизична характеристика на базалтовите могили в Северна България. – Проблеми на географията, 2014, 3–4, 60–75.

Попов 1936: С. Поповъ. Севлиево и Севлиево. Физико-географски очерк. София, 1936.

Попов, Рабовянов 2011: Х. Попов, Д. Рабовянов. Проучвания на тракийското селище на хълма Трапезица (предварително съобщение). – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура. И. Маразов, К. Зарев, К. Стефанова (Съст.). Том. V. Казанлък, 2011, 70–86.

Рабовянов, Чолакова 2018: Д. Рабовянов, А. Чолакова. Теренни издирвания в землището на село Върбовка, община Павликени. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 589–591.

Романски 1939: С. Романски. България въ образитѣ на Феликсъ Каницъ. София, 1939.

Русев 2019: Н. Русев. Погребални обреди в провинция Втора Мизия през късната античност (IV–VI в.). Дисертация за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. В. Търново, 2019.

Спасов, Вандова, Мартинова 2020: Р. Спасов, В. Вандова, В. Мартинова. Обект А5/4008 край Недан, община Павликени. – В: Поток през времето. Спасителни археологически проучвания по разширението на газопреносната мрежа на „Булгартрансгаз“ ЕАД. Х. Попов, К. Чукалев, Я. Димитрова, Н. Кечева, М. Дамянов, Н. Иванова, Г. Грозданова (Ред.). София, 2020, 281–284.

Спасов, Вандова, Мартинова 2021: Р. Спасов, В. Вандова, В. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на късноантичен некропол и късносредновековни структури в землището на с. Недан, общ. Павликени, обл. Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга II. София, 2021, 900–903.

Султов 1962а: Б. Султов. Принос към античната история на Павликенския край. – Известия на Окръжния музей – Търново, I, 1962, 7–20.

Султов 1962б: Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология, IV, 1962, 4, 30–34.

Султов 1976: Б. Султов. Крепости в Еленския Балкан. – В: Тракийски паметници. Т. I. Мегалитите в Тракия. София, 1976, 173–176.

Султов 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: Павликени и павликенският край. М. Йовков (Съст.), П. Петров, Д. Мичев (Ред.). София, 1977, 9–62.

Христов 2007: И. Христов. Антични и средновековни крепости в Централна Стара планина. Том I. (Културно-историческо наследство на Троянския край. Книга 14.). В. Търново, 2007.

Христов 2010: М. Христов. За хронологията на Габровското градище. – Археология, LI, 2010, 1–2, 106–111.

Христов, Бараков 2002: И. Христов, В. Бараков. Античната и средновековна крепост до град Шипка. – Минало, 2002, 4, 9–15.

Цочев 1998: М. Цочев. Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово. В. Търново, 1998.

Цървов 2003: И. Цървов. Теренни обходи по проект „Градът и селото в Римската и Късноримската империя: Никополис ад Иструм и селото в градската му територия“ през 2002 г. – Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 88–89.

Цървов 2005: И. Цървов. Римска гробница край Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XX, 2005, 106–116.

Чакървов 2019: К. Чакървов. Римската епоха в севлиевия край: проучвания, обекти, находки. – В: Севлиево и севлиевиет край. Археологически проучвания. Юбилеен сборник по случай четиридесет години от археологическите разкопки на ранновизантийската и средновековна крепост при град Севлиево. Н. Ботева (Съст.). Севлиево, 2019, 171–194.

Чакървов 2021: К. Чакървов. Наблюдения относно тракийските стратегии, Флавиевата романизация, интерпретацията на надписи ILBulg 428–440 и връзката им с територията на Никополис ад Иструм. – В: In memorigiam Teophili Ivanov по случай 100-годишнината от рождението му (Известия на Националния археологически институт. XLVIII. 2021). К. Панайотова (Ред.). София, 2021, 87–118.

Чолаков, Валентинова 2013: И. Чолаков, М. Валентинова. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, Сектор 4. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 590 – 591.

Чолаков, Димитрова 2016: И. Чолаков, Ю. Димитрова. Издирване на археологически обекти по трасето за доизграждане на автомагистрала „Хемус“, етап 2, участъци 3 и 4. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 827–830.

Шкорпил 1910: К. Шкорпилъ. Планъ на старата българска столица Велико-Търново. – Извѣстия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 121 – 154.

Юбилеян сборник 1896: Юбилеянь сборникъ на Сухиндолското читалище „Тръзвеностъ“ по случай отпразднуванието 25-та му годишнина. Мусина, 1896.

Chakarov in press: K. Chakarov. A Recently Identified Quadriburgium on the Road Nicopolis ad Istrum – Augusta Traiana (in the Context of the Fortress Construction in the Basins of the Rositsa and Yantra Rivers). – В: Сборник в чест на проф. Борис Борисов, под печат.

IGBulg: Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Inscriptiones inter Danubium et Haemum Repertae G. Mihailov (Ed.). Serdicae, MCMLVIII.

Kanitz 1877: F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1876. II. Leipzig, 1877.

Pick 1898: B. Pick. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I. Dacien und Moesien. Berlin, 1898.

Poulter 1995: A. Poulter. Chapter One. Introduction. – In: Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City. Excavations 1985–1992. 1. With Contributions by T. Blagg, K. Butcher, J. Reynolds, P. Strange, T. Sturge. (Society for the Promotion of Roman Studies. Journal of Roman Studies. Monograph No. 8), London, 1995, 1–19.

Poulter 2013: A. Poulter. Dobri Dyal: a Late Roman Fortress on the Lower Danube. – Journal of Roman Archaeology, 26, 2013, 362–382.

Poulter 2019a: A. Poulter. Summary and Conclusions. – In: The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, 2019, 6–30.

Poulter 2019b: A. Poulter. The Field Survey; Sites and Their Interpretation. – In: The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, Oxbow, 2019, 683–777.

Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum. (Годишник на Софийски университет. Исторически факултет, LXXVI (76), 2, 1983). (Terra Antiqua Balcanica, I). София, 1985.

THE KAMAKA FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF VARBOVKA,
PAVLIKENI MUNICIPALITY – ARCHAEOLOGICAL CONTEXT
AND POSSIBLE DATING

Kalin Chakarov

(Abstract)

A field survey, conducted by the author of the text at the end of March 2021 led to the updating of the information about the fortress at Kamaka locality near the village of Varbovka, Pavlikeni municipality (**Fig. 2, Fig. 3**). The place is one of the about 20 survived from human intervention basalt hills, stretching from Dragomirovo, a not far from the Danube river village in Svishtov Municipality, and the town of Suhindol. Kamaka basalt hill is the largest one, formed by at least seven volcanic eruption places, which formed a large and flat form in the local landscape. From the top of the hill a 360° panoramic view over the valleys of the rivers Osam and Rositsa is available due to the fact that here the water shed between the two rivers passes (**Ill. 1**). Probably these reasons have attracted people from the hoary antiquity.

The present paper discusses the result from the field survey in the archaeological context of the site (**Fig. 1**). Five hypotheses are presented in chronological point of view. They try to explain the archaeological situation on the hill and its outskirts, which is the following.

Dry stone wall

The edge of the plateau-like surface of the Kamaka hill is surrounded by a rampart of uncut stones with height of 0.45–1.20 m and width of 3.5–5.0 m. Particular sectors of the rampart suggest that it is an eroded dry-built stone wall. It surrounds an area of about 16.8 ha (**Fig. 2, Fig. 3, Fig. 4, Ill. 2**).

Citadel

A smaller (0.437 ha) but stronger and more elaborate fortlet is situated within the northern limits of the enclosing wall (**Fig. 2, Fig. 3**). In contrast, it is built by uncut stones and dark white mortar, mixed with shattered ceramic building materials – *opus incertum* (**Fig. 5**). Most of the course of the curtain is visible as up to 10 m high and 4–5 m wide bank of uncut stones (**Fig. 6**). These massive destructions probably suggest relatively well preserved curtain wall beneath. One tower is visible on the eastern corner and probably another on the southern (**Fig. 6**). Southwest of the citadel are visible ditches and a rampart.

Radial extramural walls

Northwest, southwest and northeast of the dry stone wall are registered radial walls (**Fig. 2, Fig. 3**), built by uncut stones with dry-built technique (**Fig. 7**), identical of that of the enclosing of the plateau one. They are preserved at different stages. Most probably their function is related to additional strengthening of the fortification. Similar radial

walls could be expected on the southeastern unsurveyed area. In a treasure hunting pit on the radial wall No 11 is found late antique ceramics, which is one of the merits for dating of the fortress in Late Antiquity (**Fig. 9.13–15**).

Other extramural walls

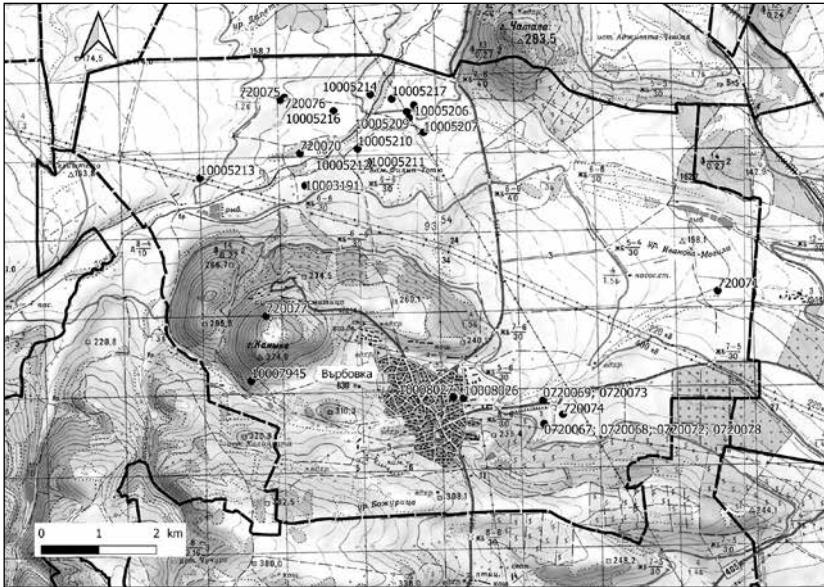
Northeast of the enclosing the plateau curtain are situated other walls built in the same technique (**Fig. 2, Fig. 3**). In contrast to the radial ones, they have different orientation and in some places connections between each other. There is also a bigger concentration of treasure hunting pits in that area. This concentration of the walls could be interpreted as an extramural quarter of the fortress.

Dating of the fortress

During the filed survey ceramic shard from the Early Iron Age (**Fig. 9.1–4**), the Roman Era (2nd – 3rd c.) (**Fig. 9.5–12**), Late Antiquity (4th – 6th c.) (**Fig. 9.13–15**), and the High middle ages (12th – 14th c.) (**Fig. 9.16–17**) were found.

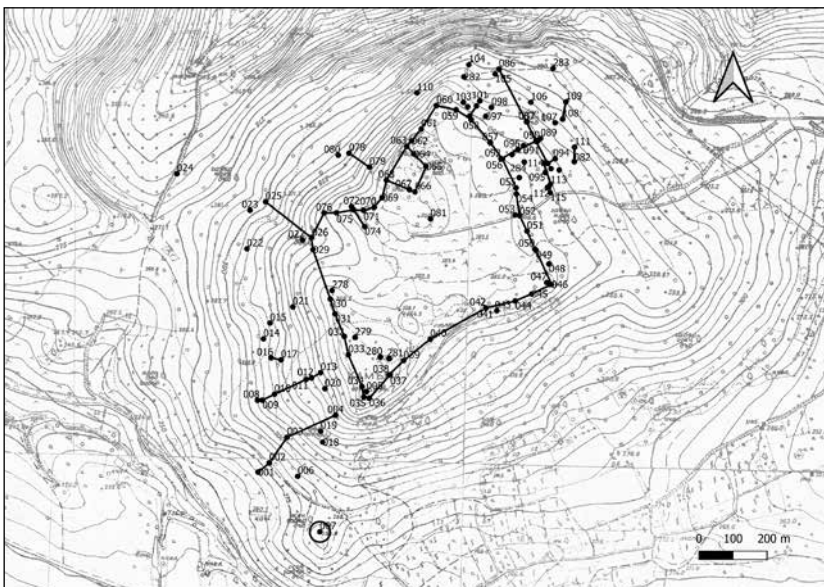
No Early Iron Age fortresses are known from the region, thus this dating is less favorable. During the Roman era there are still no fortresses in the region, except the city of *Nicopolis ad Istrum*. Thus the ceramic shards, found in radial wall No 11 (**Fig. 9.13–15**) and the comparison with other fortresses like Gradat near Tsareva livada, Gradishte near Gabrovo and the best studied fortresses in the region – Gradishte near Dichin and Mihneva mogila near Dobri dyal suggest that the fortress near the village of Varbovka was built at the end of the 4th – beginning of the 5th c. The few examples of late medieval ceramics suggest if not foundation, at least reuse of the site during the Second Bulgarian Tsardom. Some examples from the region show that ancient fortress remains were used in 18th – 19th c. for protection from the Kirdzhali's incursions and for quarantine places during plague and cholera epidemic outbreaks. Only future excavations could show which dating and interpretation of the fortress is the most correct.

Обр. 1. Карта с регистрираните в землището на с. Върбовка селищни обекти от II–IV в., надгробни могили, могилообразни възвишения и крепостта в м. Камъка.

Fig. 1. Map with the registered in the land of the village of Varbovka settlements from 2nd – 4th c., burial mounds, mound-like hills and the fortress at Kamaka site.

Обр. 2. Карта с разположение на крепостта в м. Камъка и регистрираните покрай нея структури.

Fig. 2. Map with the location of the fortress in the Kamaka locality and the registered structures along it.

Обр. 3. Крепостта в м. Камъка и регистрираните покрай нея структури върху аерофотоснимка от 2021 г.

Fig. 3. The fortress in the Kamaka locality and the registered along it structures on an aerial photograph (2021).

Обр. 4. Двуплицевият зид със сухозидица на крепостната стена при т. 32.

Fig. 4. The two faces of the dry-built curtain wall at point 32.

Обр. 5. Лице на крепостната стена на цитаделата при т. 63 (северен ъгъл).

Fig. 5. Face of the citadel wall at point 63 (northern corner).

Обр. 6. Валът, образуван от крепостната стена на цитаделата при т. 66 (южен ъгъл).

Fig. 6. The bank of destructions, formed by the citadel wall at point 66 (southern corner).

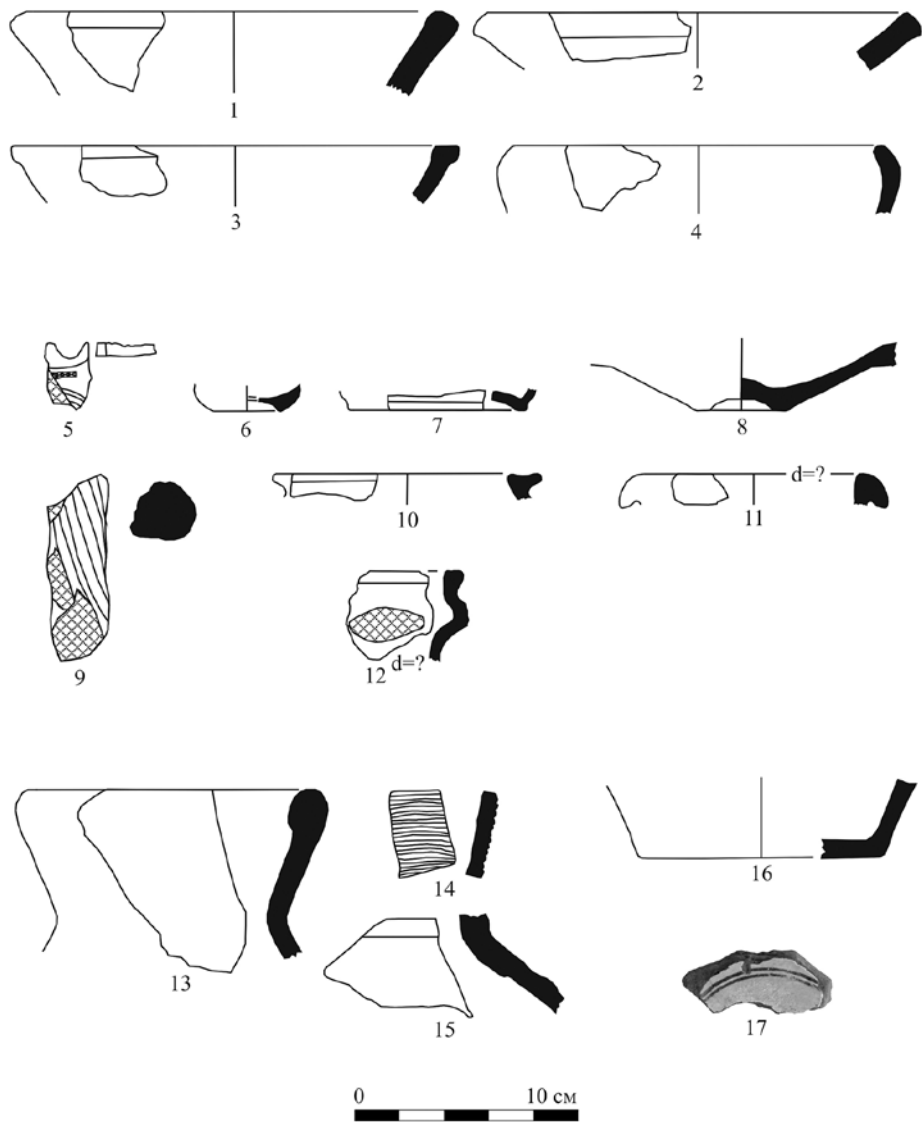

Обр. 7. Напречен зид №2 – снимка при североизточния край.
Fig. 7. Extramural radial wall No 2 – picture at the northeastern end.

Обр. 8. Аерофотоснимка от 1946 г. с нанесени крепостта в м. Камъка, структури покрай нея, мястото на сражението на четата на Филип Тотю и черкезкото село Азиз кьой.

Fig. 8. Aerial photo from 1946 with the fortress in the Kamaka locality, structures around it, the place of the battle of the detachment of Philip Totyu, and the Circassian village Aziz koy.

Обр. 9. Керамика, открита при издирването през 2021 г.

1–4. Ранножелязна епоха.

5–12. Римска епоха (II – III в.).

13–15. Късна античност (IV – VI в.).

16–17. Късно средновековие (XII – XIV в.).

Fig. 9. Ceramics, found during the field survey in 2021.

1–4. Early Iron Age.

5–12. Roman era (2nd – 3rd c.)

13–15. Late antiquity (4th – 6th c.).

16–17. Second Bulgarian Tsardom (12th – 14th c.).

ЦЪРКВА В ЦАРСКИЯ МАНАСТИР „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД

Евгени Дерменджиев

През лятото на 1917 г., при подравняването на двора зад митрополитския храм „Св. Апостоли Петър и Павел“ в северната част на квартал „Асенов“ във Велико Търново, са открити основите на църква, която според стари сведения е била посветена на Св. Иван Рилски (Филов 1919–1920, 132) (**Обр. 1.1**). Още тогава тя е проучена от М. Москов, но от тези разкопки не е запазена документация. През 1917–1918 г. Л. Филипов начертава план на църквата (**Обр. 2**), а по-късно изработва и гипсов макет (Николова, Драгомиров 1960, обр. 6) (**Обр. 3**).

Разкритите стени на храма са били разрушени през 1918 г. по заповед на търновския митрополит Йосиф (1914–1918 г.), за да не пречат на бъдещите строителни работи на новия Митрополитски дом, както е записал в бележка върху своя план Л. Филипов (**Обр. 2**). Ето защо, на същото това място, днес от него няма никакви видими архитектурни останки (**Обр. 4, Ил. 1**).

Публикуваните сведения за църквата са съвсем кратки (Филов 1919–1920, 132), а към снимката на макета на Л. Филипов няма пояснителен текст (Николова, Драгомиров 1960, обр. 6). Поради това тя остава извън вниманието на изследователите на средновековната архитектура във Велико Търново и досега не е била обект на детайлно изследване и цялостно представяне¹. Църквата изключително рядко се споменава и в публикациите, свързани с храмовото строителство в столичния и следстоличен Търнов (Николова 1986, 271). Единствено Х. Вачев се спира специално на нея, като прави кратко описание на макета на Л. Филипов и разглежда възможностите за идентификация с църквата „Св. Иван Рилски“, спомената от В. Берон (Вачев 2005, 401–404; Вачев 2012б, 36–40).

Гипсовият макет (инв. № 75 ФЛФ), съхраняван в Регионален исторически музей – Велико Търново, и архитектурният план, изработени от Л. Филипов, обаче позволяват да се представят подробни и детайлни данни за архитектурата и да се направят важни наблюдения и изводи за този, на практика почти неизвестен, търновски храм.

Местоположение

Църквата се намира на високия ляв бряг на река Янтра, в най-северния край на северозападното подножие на хълма Царевец (**Обр. 1.1, Ил. 1.1**). Нейното точно местоположение се определя от двете бележки, написани от Л. Филипов върху изготвения от него план (**Обр. 2**). В първата бележка той е отбелязал: „Църква в двора на Търновската Митрополия намерена при подравняване на двора през 1917 год.“, а с втората бележка конкретизира мястото: „Кладенец, който и сега съществува зад Митрополитското здание. Опрян до стената на църквата беше“, като същевременно той е нанесен на плана до външния северозападен ъгъл на екзонартекса (**Обр. 2**). Самият кладенец и днес все още се намира в задния (източен) двор на имота, като отстои на 10 м североизточно от вече старата сграда на Митрополията (**Обр. 1.1, Обр. 4, Ил. 1.1**).

Архитектура

Първоначално църквата в северозападното подножие на хълма Царевец се е състояла от наос и притвор, като е имала външни размери 12,80 м х 8 м, а общата дължина с абсидата е била 14,80 м (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 5**)². По-късно от запад е пристроен екзонартекс, долепена на фуга към притвора, с който църквата достига обща дължина 21,60 м, а с абсидата – 23,60 м. Няма данни на каква дълбочина са били вкопани основите. Външните стени имат ширина 0,85 м (включително и на абсидата), а вътрешните разделителни стени са широки по 0,70 м. Стените са били запазени на височина до 1 м (**Обр. 3**). Няма данни за вида на подовата настилка – каменни плочи или тухли. Зидарията е каменна, но не е известно какъв разтвор е използван – хоросанов или калов. По фасадите няма отбелязани декоративни ниши. Липсват сведения и за друга външна декорация. Точната ориентация на църквата не може да се установи, защото не е посочена в публикацията и не е отбелязана на чертежа на Л. Филипов³.

Наосът (Обр. 5) има вътрешна дължина 7,35 м и вътрешна ширина 6,30 м. На северната и южната стени, на 2,20 м от северозападния и югозападния ъгли, са изградени конструктивно свързани с тях двойка срещуположни пиластри с дължина 0,80 м, които се издават с 0,20 м. Наосът има вход с ширина 1,55 м, разположен в средата на западната стена (широка 0,70 м), който води към притвора.

По вътрешните стени на наоса е имало живопис с образи на прави светци, от които са били запазени само краката, и надписи на български език (Филлов 1919–1920, 132). От тези стенописи днес нищо не е оцеляло.

Долепена на фуга към североизточния вътрешен ъгъл на наоса, непосредствено до абсидата, има правоъгълна каменна основа с дължина 1 м, ширина 0,45 м и височина 0,50 м.

Абсидата (Обр. 5) е полукръгла отвътре и отвън, широка е 4 м и е дълбока 2 м. Тя отстои на 1,35 м от двата външни източни ъгъла на наоса, а отвътре остава на 1,15 м от северната и южната стени. В средата на абсидата се намира олтарната маса, която има плот (каменна плоча) с размери 1,20 м x 0,90 м и дебелина 0,20 м, поставен върху част от колона с височина 0,50 м и диаметър 0,25 м. Плотът отстои на 1,60 м от вътрешното лице на източната стена на абсидата и на 1,30 м от страничните ѝ стени.

Притворът (Обр. 5) е с вътрешни размери 3,05 м (дължина) x 6,30 м (ширина). Той има външен вход, широк 1,60 м, разположен в средата на неговата западна стена. Подовото ниво е еднакво с това в наоса. И в притвора са били запазени стенописи с образи на прави светци, от които са оцелели само краката, и надписи на български език (Филов 1919–1920, 132). От тези стенописи днес също нищо не е оцеляло.

Екзонартексът (Обр. 5) е допълнително пристроен на фуга към притвора на първоначалната църква, като има външни размери 8,80 м (дължина) x 8 м (ширина). Ширината на външните стени е 0,85 м. Зидарията е каменна, но не е известно какъв разтвор е използван – хоросанов или калов.

Екзонартексът е разделен на две помещения със стена, широка 0,70 м. Източното помещение е дължина 4,75 м и ширина 6,30 м. То има два входа. Първият от тях, широк 0,95 м, е на южната стена, като остава на 1,90 м от югоизточния ъгъл на помещението. Вторият вход, с ширина 1,85 м, се намира в средата на западната стена и води към Западното помещение. Според макета на Л. Филипов праговете на двата входа остават на 0,15 м над околния терен (**Обр. 3**).

Западното помещение има дължина 2,50 м и ширина 6,30 м, а входът е в средата на западната стена и е широк 1,20 м. В югозападния ъгъл се намира Г-образна каменна стълба, широка 0,85 м и висока 0,70 м. Тя има седем стъпала (ширина 0,25 м и 0,50 м, височина 0,10 м), които водят към горен етаж.

Вътрешността на двете помещения на екзонартекса не е била стенописана (Филов 1919–1920, 132). Няма данни каква е била тяхната подова настилка, но тя е на същото ниво като пода в наоса и притвора.

Некропол

От разкопките през 1917 г. и от последвалите строителни работи на това място няма данни за наличието на некропол край църквата или за гробове в нейната вътрешност. Поради това, че документацията от тези проучвания не е запазена, не може да се каже със сигурност каква площ около църквата е била разкопана и какво точно е открито. От оскъдните сведения в съобщението за тях изглежда, че са били разчистени само зидовете, а във вътрешността е работено до подовото ниво (Филов 1919–1920, 132). Фактът че не се споменават от-

крити гробове през 1917 г. недвусмислено показва, че не е копано под подовата настилка в различните части на църквата. Явно извън нея също не е проучвано дълбоко под строителното ѝ ниво, поради което не са локализирани гробове.

Съществуването на некропол край църквата обаче беше установено през 2021 г. при направата на дренажни изкопи край източните фасади на старата сграда на Митрополията (Еленски 2022, под печат; Робов 2022, под печат). Открити и проучени на дълбочина до 1,80 м от съвременното дворно ниво са няколко гроба със скелети, положени по християнски ритуал, които остават на разстояние 12–14 м западно от църквата.

Н. Еленски, който извърши само археологическо наблюдение по време на изкопните работи, установи наличието на седем гроба, но без да ги проучи изцяло (Еленски 2022, под печат) (**Ил. 2**): **гроб № 1** – череп (възрастен индивид); **гроб № 2** – долни крайници (дете); **гроб № 3** – горна част от череп (възрастен индивид); **гроб № 4** – почти цял череп и част от ребра (възрастен индивид); **гроб № 5** – бедрени кости и подбедрица (възрастен индивид); **гроб № 6** – лакъчова и лакътна кост, фаланги от пръстите, над тях долна челюст и подбедрени кости (възрастен индивид); **гроб № 7** – бедрени кости (възрастен индивид).

По-късно, при провеждането на спасителни археологически разкопки, М. Робов проучи два гроба от тях, както и един изцяло нов гроб (Робов 2022, под печат).

Гроб № 1 – първичен; **пол** – неустановен; **възраст** – неопределена; **ориентация** – изток – запад; **размери и форма на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – няма; **положение на ръцете** – дясната ръка е на таза, лявата ръка е на корема; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – на стерилния терен; **датировка** – според откритата керамика е XIII–XIV в.; **особености** – черепът е поставен недалеч от дясната лакътна става.

Гроб № 2 – първичен; **пол** – неустановен; **възраст** – неопределена; **ориентация** – неустановена; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – тухла под черепа; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – на стерилния терен; **датировка** – неуточнена; **особености** – запазена е само част от черепа.

Гроб № 3 – вторичен; **пол** – неустановен; **възраст** – неопределена; **ориентация** – няма данни; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – няма; **положение на ръцете** – няма; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – на стерилния терен; **датировка** – неуточнена; **особености** – пет кости от долни и горни крайници.

Работната датировка на гробовете, която е подкрепена от откритите средновековни находки – сграфито паница и глазирана чашка (**Ил. 1**), част от глиненна кана, фрагментите кухненска и сграфито керамика, засега остава в границите на столичния период на Търнов (XIII–XIV в.) (Еленски 2022, под печат)⁴. Допълнителни данни от стратиграфски наблюдения, погребален инвентар и други предмети биха довели до нейното прецизиране, защото в изкопаната

пръст са открити фрагменти керамика и от османската епоха (Робов 2022, под печат).

Наличието на гробове на разстояние до 14 м западно от църквата подсказва за наличието на средновековен некропол със значителна площ, резултат от интензивно и продължително използване. Ако гробовете са разположени от всичките ѝ страни, то те биха могли да достигнат значителен брой. Така например в отчасти разкопаните некрополи на двете столични църкви в непосредствена близост – „Св. Апостоли Петър и Павел“ и „Св. Иван Рилски“, до сега са проучени общо над 100 гроба (Овчаров, Вачев 2009, 621; Овчаров, Вачев 2010, 510–511; Овчаров и др. 2011, 449–451; Овчаров и др. 2012, 424). Възможно е край църквата да се открият гробове и от следстоличния период на Търнов (XV–XVII в.).

Датировка

Единственото публикувано сведение за датиране на представената църква в северозападното подножие на хълма Царевец са откритите монети в насипите, запълващи нейната вътрешност – медна монета на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295–1320 г.), неопределена средновековна българска монета, сребърна монета на полския крал Сигизмунд II (1548–1572 г.), за която обаче е отбелязано, че е сечена през 1507 г., и неопределена монета от 1567 г. (Филов 1919–1920, 132). В съобщението за разкопките на църквата явно е допусната грешка, защото ако посочената полска монета е от 1507 г., то тя попада във времето на крал Сигизмунд I Стари (1506–1548 г.), докато крал Сигизмунд II Август управлява след него – до 1572 г. Понеже тази монета не е в наличност, сега не е възможно да се провери кое точно не е вярно – дали изписаната година на отсичане или името на краля. Това обаче не е от толкова голямо значение за датирането, защото в църквата има друга монета от втората половина на XVI в.

Конкретните данни за времето на изграждане, съществуване и разрушаване на тази църква в северозападното подножие на хълма Царевец са твърде малко. Ясно е обаче, че тя е средновековна, построена през столичния период на Търнов, като за това свидетелстват данните за нейния план и наличието на стенописи. Планът на разглежданата църква само с една двойка пиластри в наоса (**Обр. 5**) е малко използван в средновековното култово строителство от времето на Второто българско царство. Такава двойка пиластри, върху които стъпва арка, носеща свода имат: църквата „Св. Богородица“ от XIII–XIV в. в подградието на средновековния Шумен (Шкорпил 1905, 439–440, Албум, Табл. ХСVI–1) (**Обр. 6.1**), църква № 16 от 20-те – 30-те години на XIV в. в западната част на средновековния Червен (Velikova, Zhekunova, 2021, 153–157) (**Обр. 6.2**), малката църква „Св. Никола“ от края на XIII в. или XIV в. край село Карлуково, Ловешко (Димова 2008, 74, 301–302) (**Обр. 6.3**), параклисът от втората половина на XIII в. или първата половина XIV в. на Преображенския манастир

край столичния Търнов (Алексиев, Попконстантинов 1997, 86, 93) (**Обр. 6.4**), както и параклисът от XII в. до кв. „Сарафово“ на Бургас (Вагалински 2021, 240–261) (**Обр. 6.5**) и може би църква №3 в Ловеч от XIII–XIV в. (Чангова 2006, 98–100; Чанева-Дечевска 1988, 43, 45). В столичния Търновград църква с такъв план досега не е открита. Средновековни църкви само с една двойка пиластри в наоса има и в Северна Македония, Сърбия и Гърция (Димова 2008, 74).

Важно е да се отбележи, че в диоцеза на Търновската митрополия от периода XV–XVIII в. са известни 45 църкви (без тези, които са запазени от времето на Второто българско царство и са функционирали през османската епоха) и при нито една от тях не е била изградена само една двойка пиластри в наоса, върху която да стъпва арка, носеща сводовата конструкция (Вачев 2012а, 35–91, 194–300). Същото е положението и при църквите, строени в българските земи през XVII в. (Корпус на стенописите 2012, 13–257) и XVIII в. (Гергова и др. 2009, 55–256; Коева, Йокимов, Стоилова 2002, 27–90).

Наличието на стенописи с надписи на български език по стените на наоса и притвора, които представляват първоначалния план и обем на разглежданата църква, също свидетелстват за нейния средновековен строеж. Такава живопис от XIII–XIV в. е открита в столичните църкви в търновските подградия в подножията на цитаделите на хълмовете Царевец и Трапезица: в царската църква „Св. 40 мъченици“ (Косева, Тотев 1999, 200–218; Тотев, Косева 1998, 226–237, Косева-Тотева 2016, 89–100) и в църквата южно от нея (Косева 2011, 189–202; Косева-Тотева 2016, 100–102), в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Мавродинова 1995, 49, 74; Косева-Тотева 2016, 103–105), в църквата „Св. Димитър“ (Мавродинова 1995, 69–70; Косева-Тотева 2016, 88–89), в църквата „Св. Иван Рилски“ (Овчаров, Вачев 2009, 621), в църква №2 в западното подножие на хълма Момина крепост (Робов 1994, 144), както и в църквата в Югоизточното подградие в местността Френкхисар, югоизточно от хълма Царевец (Вачев, Петракиев 2016, 424–427).

В краткото съобщение на Б. Филов за резултатите от археологическите проучвания на представената църква в северозападното подножие на хълма Царевец не се споменава за откриването на глинени елементи (панички и розетки) от керамопластична фасадна украса, което би помогнало за нейната датировка. Това може да се дължи както на тяхната липса в насипите от строителни разрушения, така и поради това, че М. Москов не ги е отбелязал в доклада си от разкопките. Отсъствието на достоверни данни за такава украса сега не може да се използва за стесняване в хронологично отношение на времето, когато е изградена тази църква.

Несъмнено екзонартексът е пристроен по-късно към църквата, което се доказва от фугата между тях. Неговата вътрешност не е била стенописана (Филов 1919–1920, 132). Обикновено такива допълнителни покрити пространства се добавят към манастирските католиколи през XIV в. В столичния Търновград

има няколко църкви с по-късно пристроени екзонартекси – в цитаделата на хълма Царевец това е патриаршеската църква „Възнесение Господне“ (Ангелов 1980, 50), а в подградията това са: църквата „Св. 40 мъченици“ в царската Велика лавра (Тотев, Дерменджиев, Косева 1998, 29–41; Дерменджиев 1999, 115–124), църквата „Св. Иван Рилски“ в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Овчаров, Вачев 2009, 621) и църквата на манастира в Югоизточното подградие (Вачев, Петракиев 2016, 424), а в цитаделата на хълма Трапезица това е църква № 8 в манастира при нея (Дерменджиев 2014, 410). Тук трябва да се отбележи, че екзонартексите с по две помещения не са обичайни за средновековната църковна архитектура в България.

Поради недостатъчните конкретни данни, времето на строителство на представената църква в западното подножие на хълма Царевец не може да се прецизира, така че засега остава в рамките на XIII–XIV в. Допълнителното изграждане на екзонартекса трябва да се постави в XIV в.

Откритите монети от 1507 г.(?) и 1567 г. в насипите от разрушаването на църквата показват, че тя продължава да съществува и след края на XIV в. Това не е изненадващо, защото в столичните подградия между двете цитадели на хълмовете Царевец и Трапезица няма разрушена църква при превземането на Търновград през 1393 г. от османската армия на султан Баязид I (1389–1402 г.) (Дерменджиев, Косева 2000, 93–96; Вачев 2009, 319–329; Вачев 2012а, 20; Вачев, Петракиев 2016, 426).

Като доказателство за функционирането на представената църква в северозападното подножие на хълма Царевец през османската епоха може да се разглежда допълнително изградената каменна основа в североизточния ъгъл на наоса (северната част на олтара) (**Обр. 6**). Най-логичното предположение за нейното предназначение е, че върху нея е била монтирана мивка, която е използвана за измиване на ритуалните съдове, използвани при богослуженията от това време (Бояджиев 1972, 94).

Наличието на мивката е важен датиращ елемент, защото такива съоръжения започват да се появяват едва в края на XVI в. и до края на XVII в. вече стават задължителни в култовата практика по българските земи (Бояджиев 1993, 96). Поради това, че по това време представената църква явно се намира в границите на резиденцията на Търновския митрополит край църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Вачев 2012а, 35–48), може да се предположи, че мивката в нейния наос е била сред първите в епархията, които са изградени във връзка с въвеждането на литургийната практика на култово измиване на свещената посуда и на ръцете на свещеника точно в такова съоръжение (Бояджиев 1993, 96).

В същото време, в представената църква в северозападното подножие на хълма Царевец, липсва втори пласт стенописи с надписи на гръцки език, какъвто е направен в оцелелите столични църкви в Търново през XV–XVII в. Така например църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ е била изцяло живописана през 50-те – 60-те години на XV в. (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011,

42–46), а в южната галерия е изписан стенен календар в периода 1588–1598 г. (Геров 1985, 31–39), църквата „Св. Димитър“ е стенописана в края на XVI в. или началото на XVII в. (Грабар 1921, 103), църквата „Св. Георги“ е стенописана през 1616 г. (Stefanov 1992, 86–99), църквата „Св. Петка“ е живописана през последната четвърт на XVII в. (Попова 2007, 34–44) или в началото на XVIII в. (Гергова и др. 2009, 55–57), в църквата в Югоизточното подградие има цокълна стенопис от XV в. върху допълнително изградени пейки (Вачев, Петракиев 2016, 426). Вижда се, че търновските църкви са били повторно и изцяло стенописани най-рано в края на XVI в. и началото на XVII в., като надписите върху живописата вече са на гръцки език. Изключение е митрополитският храм „Св. Апостоли Петър и Павел“, при който новото живописване, придружено с надписи на гръцки и български език, е свързано с актуални за времето политическо-религиозни причини (Вачев 2012а, 42–43).

Така става видно, че представената църква в северозападното подножие на хълма Царевец не би трябвало да е функционирала вече през XVII в., поради което не е била повторно стенописана. Към този извод насочва и откритата в насипите, запълващи нейната вътрешност, монета от втората половина на XVI в.

От така приведените данни от архитектурата, стенописите и нумизматиката може да се каже, че разглежданата църква в северозападното подножие на хълма Царевец е била разрушена най-рано в самия край на XVI в. или началото на XVII в. При разкопките не са получени данни, чрез които да се определи причината за това събаряне, като не са отбелязани и следи от пожар по стените, фреските или по околния терен. Запазените стенописи от цокъла и долната част от 1-вия регистър са оцелели поради затрупването им със строителния материал от горните сектори на стените. Явно след първоначалното разрушаване на църквата насипите не са разчиствани, а оцелялата зидария на стените с височина до 1 м, открита при разкопките, е била изцяло демонтирана най-малкото до новото ходово ниво на митрополитския двор през 1918 г.

Дали събарянето на църквата е резултат от износване на зидарията, поддаване на основите или терена, земетресение или комбинация от посочените вероятни причини, сега не може да се установи. Впоследствие по-късни строежи на това място не са правени, с изключение на кладенеца, който и днес все още съществува (**Обр. 4**), и случайно се е оказал изкопан впоследствие до северозападния ъгъл на екзонартекса (**Обр. 2**).

Функции

За функциите на разглежданата църква няма преки данни, но тя може да е квартална или манастирска. Вероятността около тази църква да има квартал от столичното подградие в западното подножие на хълма Царевец не е голяма, защото се намира в неговата най-северна периферия, където склонът е доста

стръмен, а брегът на реката е много близо. Освен това тя остава на около 40 м от трасето на Северната напречна крепостна стена, която се спуска от северния край на цитаделата на хълма Царевец и защитава подградието откъм изток (Дерменджиев 2011, 61–62) (**Обр. 1**). На тези терени не са правени археологически разкопки, а от провеждани там изкопни работи не са постъпили сведения за средновековни жилища, разположени в района. Откритите осем гроба през 2021 г. (Еленски 2022, под печат; Робов 2022, под печат) (**Ил. 2**) показват наличието на некропол край църквата, който може да е и квартален. Но такива некрополи са открити и край другите две манастирски църкви, намиращи се в непосредствена близост – „Св. Апостоли Петър и Павел“ и „Св. Иван Рилски“ (Овчаров, Вачев 2009, 621; Овчаров, Вачев 2010, 510–511; Овчаров и др. 2011, 449–451; Овчаров и др. 2012, 424). Така на практика за сега няма конкретни данни за съществуването на квартал в този северен край на подградието.

Поради това много по-голяма е вероятността църквата да се намира в двора на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“, основан през 20-те – 30-те години на XIII в. от царица Анна-Мария Арпад (1221–1237 г.), съпруга на цар Иван Асен II (1218–1241 г.) (Евтимий 1996, 91). Територията, която е заемал манастирът, не е уточнена (Вачев 2012а, 42, Обр. 3), защото той не е изцяло проучен. Засега край католикона „Св. Апостоли Петър и Павел“ са разкрити (**Обр. 7**): църквата-крипта „Св. Иван Рилски“ с обособен двор; Южната порта с участъци от Източната и Югоизточната оградни стени; Сграда с неустановено предназначение, непосредствено на запад от него (Овчаров, Вачев 2010, 509–510; Овчаров и др. 2011, 448–450; Овчаров и др. 2012, 424–425; Овчаров и др. 2013, 399–400). Въпреки че границите на този монашески ансамбъл все още не са установени със сигурност (**Обр. 1**), по всичко изглежда, че представената църква остава в неговите очертания (**Обр. 7**). Към този извод насочва и големия, допълнително пристроен екзонартекс, характерен за църквите в столичните манастири.

Идентификация

По всичко изглежда, че въпросът с името на представената столична църква в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ е ясен – Б. Филов, М. Москов и Л. Филипов посочват, че нейното име е „Св. Иван Рилски“ (Филов 1919–1920, 132; Москов 2009, 41). На пръв поглед изглежда, че за същата църква пише и П. Р. Славейков (Славейков 1979, 186).

Проблем с тази идентификация обаче се получи след археологическите разкопки на друга столична църква, която се откри само на 38 м на югоизток от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Овчаров, Вачев 2009, 620–621; Вачев 2012б, 35–36) (**Обр. 1.3, Обр. 7, Ил. 1.3**). Църквата е еднокорабна, с притвор, а в приземието е имало крипта. Била е стенописана отвън и отвътре. Изградена е през втората четвърт на XIII в. В края на XIII в. или началото на XIV в. до-

пълнително са пристроени екзонартекс и галерия. Църквата е функционирала до края на XVII в. Около нея, през цялото време на съществуването ѝ, е имало некропол, който се използвал и през XIX в. (Овчаров, Вачев 2010, 511; Овчаров и др. 2011, 450–451).

Откривателите на тази нова църква обаче предположиха, че става въпрос именно за църквата „Св. Иван Рилски“ (Овчаров, Вачев 2009, 621; Вачев 2012б, 40). В подкрепа на това са сведенията за нейното местоположение, които дава В. Берон още в средата на XIX в. (Берон 2004, 27–28). Така се получава на практика, че вече съществуват две средновековни църкви, разположени съвсем близо една до друга, за които има сведения, че са с едно и също име – „Св. Иван Рилски“ (**Обр. 1.2, Обр. 1.3, Обр. 7, Ил. 1.2, Ил. 1.3**).

Основна причина за това недоразумение се явяват данните по отношение на местоположението на църквата „Св. Иван Рилски“ – източно или южно, спрямо църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 1, Обр. 7, Ил. 1**), които дават различните автори.

Така например П. Р. Славейков пише: „До 50 разкрача към изток от Метрополската църква личат заравнените в земята зидове на църквата „Св. Йона Рилскаго“, в която много време са пребъждали честните моци преподобнаго тогова Отца“ (Славейков 1979, 186).

В. Берон предлага много по-изчерпателни сведения за нея: „От когато съм доишъл тук, съм разпитвал и стари свещеници, и други стари хора и всички са ми отговаряли, че близо до сегашната Митрополия към юг от нея, на равната поляна е била построена и се намирала църквата „Св. Ивана Рилскаго“ и че тая черкова е била Българската патриаршия. Ние согледахме внимателно тая местност и действително съществуват и се виждат и днес зидни останки, които ясно доказват, че на тая местност е имало построено едно здание“ (Берон 2004, 24), „и двете тия черкови – и „Св. Вознесеня Христова“ и „Св. Ивана Рилскаго“ – са били построени по местността откъм левия бряг на р. Янтра, близо до сегашната Митрополия“ (Берон 2004, 25), „Към южната част на черковата на Митрополията има една доволно обширна градина и, както по-горе се упомена, отвън тая градина се намира поляната, дето се уверява, че там е била построена църквата „Св. Ивана Рилского“ (Берон 2004, 27), „След това ние разпитахме по-старите тукашни граждани, които по предание може би знаят за казаната църква, и узнахме от тях, че действително на горепоменатата поляна е била построена и съществувала тая църква, от зидовете на която остатни знакове се ясно виждат, но кога е била развалена и от кого – те не знаят.“ (Берон 2004, 28), „Съобразно следователно с гореизложеное ние казваме, че на основание на народното предание църквата „Св. Ивана Рилскаго“ е била построена близо да Митрополията, на гореописаната поляна, както и по-горе пространно хортувахме“ (Берон 2004, 30), „Откъм южната страна на сегашната Митрополия или църквата „Свет. Апостолов Петра и Павла“ е била построена там на поляната,

дето и до днес съществуват дувари, църквата „Свет. Ивана Рилскаго“ (Берон 2004, 32).

По късно, вече във връзка с откриването през 1917 г. на разглежданата църква в двора на Митрополията, М. Москов посочва: „Някои твърдят, че край тази църква имало голям божии храм „Св. Йоан Рилски“. Миналата есен роби изравняваха мястото, което се нарича „Черквице“ и което се намира на изток от митрополитската църква. Намериха се действително основите на тази черквичка и по стените имаше старобългарски надписи“ (Москов 2009, 41).

За нея Б. Филов дава следната информация, явно предоставена му от М. Москов: „През лятото на 1917 г., при изравняването на един двор зад митрополитската църква в Гърново, са били открити случайно основите на стара църква. Управлението на Народния музей, което бе уведомено за тази находка, натовари учителя М. Москов да разкопае откритата църква, която се намира на същото място, дето според преданието едно време се издигала църквата Св. Иван Рилски“ (Филов 1919–1920, 132).

Върху плана, който той е начертал на същата тази новооткрита църква, Л. Филипов е записал: „Църква в двора на Гърновската Митрополия. Намерена при изравняване на двора през 1917 г. В тая църква са били поставени мощите на Св. Ив. Рилски, преди да бъдат пренесени на Трапезица или поставени след падането на Гърново и изгаряне Трапезица“ (Обр. 2).

Всъщност, преглеждайки всички налични сведения, съвсем спокойно може да се твърди, че около средата на XIX в. П. Р. Славейков и В. Берон пишат за една и съща църква, независимо от различните посоки, които дават – съответно на изток и юг от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, най-малкото защото от нея все още е имало запазени стени над терена. Заедно с това обаче те не посочват данни за съществуването на втора църква около Гърновската митрополия. Това показва, че е изключен вариантът двамата автори да пишат едновременно за две различни църкви, намиращи се на почти едно и също място. Изглежда в началото на XX в. следите и останките от зидове, които е видял В. Берон около 50 години по-рано, вече са били изцяло унищожени и тяхното точно местоположение е забравено, поради което изцяло проучената през 1917 г. църква е идентифицирана от М. Москов, Б. Филов и Л. Филипов като „Св. Иван Рилски“. Освен това тя е открита първа и е била единствената към тогавашното време църква, разположена край Митрополията.

За изясняването на този въпрос важно значение имат резултатите от разкопките на двете църкви. Според тях църквата, проучена през 1917 г. от М. Москов, е разрушена още в края на XVI в. или началото на XVII в., поради което би трябвало да е била вече забравена, когато П. Р. Славейков и В. Берон събират сведения за храмовете в Асенова махала в Гърново през първата половина и след средата на XIX в. В същото време църквата, разкрита през 2008–2010 г. от Н. Овчаров и Х. Вачев, е продължила да функционира до края на XVII в.,

като некрополът край нея е използван и през XVIII–XIX в. (Овчаров, Вачев 2010, 511), а следите от нейните стени са се виждали на терена и след средата на XIX в., както твърди В. Берон (Берон 2004, 24, 28, 32). Така става видно, че спомените на търновци за храм с името „Св. Иван Рилски“ несъмнено са били свързани именно с последната църква (Вачев 2012б, 40), чието точно разположение е на 38 м югоизточно от митрополитския храм „Св. Апостоли Петър и Павел“, а не както отбелязва П. Р. Славейков – на изток и В. Берон – на юг от него (**Обр. 1.2, Обр. 1.3, Обр. 7**).

Поради това представената църква, намираща се североизточно от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ и църквата „Св. Иван Рилски“ (**Обр. 7**), остава засега с неизвестно име. Тези три църкви оформят царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ – една от най-големите и представителни столични монашески обители в Търновград (Вачев 2012б, 38) (**Обр. 1, Обр. 7, Ил. 1**). От 1393–1394 г., когато в него пребивава патриарх Евтимий (1375–1402 г.), до 1418–1436 г. той изпълнява функциите на Втора патриаршеска резиденция (Вачев 2002, 701–702), а след това е резиденция на Търновските митрополити (Вачев 2012б, 38–40). Църквите продължават да функционират заедно до края на XVI в. или началото на XVII в., когато е унищожена представената по-горе църква, а в края на XVII в. е била разрушена и изоставена църквата „Св. Иван Рилски“.

Реконструкция

При първоначалното си строителство през XIII–XIV в. представената църква в двора на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновград се е състояла от наос и притвор (**Обр. 5**). Тя е еднокорабна, едноабсидна, без купол. Наосът е бил покрит с полуцилиндричен тухлен или каменен свод, укрепен с една носеща арка, стъпвала на двойка срещуположни пиластри (**Обр. 8.1, Обр. 8.2**). Сводът е продължавал и над притвора. Абсидата е полукръгла, покрита с половинка купол (**Обр. 8.1**). На запазената на височина до 1 м абсида липсва прозорче, а на източната стена няма ниши за протезис и диаконикон (**Обр. 2, Обр. 3**), както при другите столични храмове – църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, църквата „Св. Димитър“ и църква №3, църква №4, църква №6 и църква №16 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Димова 2008, 211, 259, 255, 230, 291, 321). Входът за притвора е от запад. Може да се приеме, че за зидарията е използван хоросанов разтвор, както е при другите две църкви в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“. Покривът е бил двускатен, с керемиди или обшит с оловни листи.

По фасадите би трябвало да има декоративни ниши, но на запазените до 1 м стени не са останали следи от тях. За сега не може да се каже дали външните стени на църквата са били декорирани с тухлени редове и глинени елементи (панички и/или розетки) от керамопластична украса.

Височината на стените на църквата не е известна. Но ако се вземе като пример църквата „Св. Петка“ от втората четвърт на XIII в. в столичното търновско подградие в източното подножие на цитаделата на хълма Трапезица (Дерменджиев 2021, 38), с която има почти еднакъв план и размери, може да се приеме, че тя е била около 3,60 м (**Обр. 8.1, Обр. 8.2**). Заедно с полуцилиндричния свод (височина 3,15 м и до 0,50 м дебелина на зидарията) и двускатния покрив, изчислената обща височина на църквата достига 8 м.

Вътрешността на наоса и притвора е била изцяло покрита със стенописи. В долната част на стените, според традиционната им интериорна украса, трябва да е имало стенописен цокъл във вид на имитация на мраморна облицовка или текстилна драперия. Над него е бил разположен първи регистър, от който през 1917 г. се виждали само краката на прави светци и надписи на български език (Филов 1919–1920, 132). Фактът, че по фреските е имало български надписи показва, че те са били изписани върху свитъци, които някои от тези светци са държали в ръце. Така при запазената вътрешна височина на стените до 0,85 м може да се каже, че цокълът е бил висок около 0,50 м, а останалите 0,35 м се заемали от фигурите на светци.

През XIV в. от запад е пристроен екзонартекс с две помещения (**Обр. 5**). В западното помещение се е влизало от запад, а в източното – от запад и юг. Екзонартексът е имал изцяло затворено вътрешно пространство, като източното помещение е било покрито с полуцилиндричен свод, може би малко по-нисък от свода на църквата (**Обр. 8.1**). Западното помещение е било на два етажа, разделени с дървена подова конструкция. В южната част на долния етаж е разположена стълба, водеща към камбанария, както предполага Б. Филов (Филов 1919–1920, 132) (**Обр. 8.1, Обр. 8.3**). Самата стълба е имала каменна основа със седем стъпала, а във височина е продължавала с дървена конструкция, закрепена за западната стена. Подходът към нея е край източната вътрешна стена, а дървената стълба е преминавала над западния вход на екзонартекса и е извеждала до втория етаж с малко засводено помещение, в средата над което се е издигала камбанарията. Данните за архитектурата на екзонартекса са крайно недостатъчни, затова предложената реконструкция на камбанарията е доста хипотетична (**Обр. 8.1, Обр. 8.3**).

Пример за подобно вътрешно разпределение е изградената в края на XIV в. Западна пристройка (екзонартекс) на църквата „Св. 40 мъченици“ на царската Велика лавра в столичния Търнов, в западната част на която има каменно стълбище, водещо до тясна галерия с кула-камбанария над нея (Дерменджиев 1999, 116–123). Тази Западна пристройка също не е била стенописана. Самостоятелна камбанария е била построена допълнително през втората половина или края на XIV в. и към западната фасада на църква №20 в столичната търновска цитадела на хълма Трапезица (Тотев, Дерменджиев, Караулиев 2015, 637–638).

Точната ориентация на представената църква в двора на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновград не може да се установи. Като най-

логично предположение е вариантът североизток – югозапад, според посоката на манастирския католикон „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 7**). В подкрепа на това е фактът, че и другата църква в манастира – „Св. Иван Рилски“, с която те са строени по едно и също време, има абсолютно същата ориентация.

При предстоящите строителни работи, предвидени да се извършат през следващите няколко години, по проекта на Търновската митрополия за изграждане на Колеж за подготовка на светски и богословски специалисти край сградата на Старата митрополия, които трябва да бъдат предшествани от спасително археологическо проучване, може да се открият зидове и останки от представената църква, още гробове от некропола, да се получи нова информация за нейната архитектура и датировка, както и за стратиграфията на обекта, които да допълнят или коригират направените изводи и реконструкции.

Независимо от това, че представената църква в двора на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец на средновековния Търнов може би е изцяло разрушена и вече не съществува, представените данни за нея позволяват тя да се разглежда като важна част от църковното строителство в столичния град през XIII–XIV в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Статия, озаглавена „Църква от времето на столичния и следстоличен период на Търнов“, беше предадена за печат през 2013 г. в поредицата „Приноси към българската археология. Т. 7. Сборник в памет на Златка Генова“, но поради различни причини тя не беше отпечатана там. Тук се предлага допълнен и разширен вариант на същата статия с ново заглавие.
- ² Всички метрични данни за църквата са взети от изработените от Л. Филипов чертеж (М 1:100) и гипсов макет (М 1:50), който се съхранява във Фонд „Леон Филипов“ на отдел „История на България XV–XIX в.“ на Регионален исторически музей – Велико Търново (инв. № 75 ФЛФ). При тяхната направа са допуснати някои разминавания – на макета ширината на разделителната стена между двете помещения на екзонартекса е по-голяма от 0,70 м, а на чертежа стъпалата в западното помещение на екзонартекса са с две в повече.
- ³ Интересно е да се отбележи, че според разположението на означените метрични данни и двата отделни текста, изписани на дългата и късата страни на чертежа на Л. Филипов (**Обр. 2**), би трябвало църквата да е ориентирана с абсидата на запад или на север. При направената проверка на изготвените от него чертежи на други църкви, които сега се съхраняват във фонда на РИМ – Велико Търново, се оказва, че на шест архитектурни плана (инв. № 515₄₄ ФЛФ, инв. № 515₆₄ ФЛФ, инв. № 515₇₇ ФЛФ, инв. № 523a₁₅ ФЛФ, инв. № 523₃₄ ФЛФ, инв. № 884 ФЛФ) ориентацията на абсидите също е на запад, докато на други седем архитектурни плана (инв. № 82 ФЛФ, инв. № 515₈ ФЛФ, инв. № 515a₁₇ ФЛФ, инв. № 515₃₂ ФЛФ, инв. № 515₅₀ ФЛФ, инв. № 515₆₃ ФЛФ, инв. № 795 ФЛФ) ориентацията на абсидите е на изток.
- ⁴ Непубликувани материали, предоставени от Н. Еленски, археолог в РИМ – Велико Търново.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Попконстантинов 1997: Й. Алексиев, К. Попконстантинов. Нови данни за един крайградски търновски манастир (Стария Преображенски манастир). – Родина, 1997, I–II, 86–96.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. (Царевград Търнов. Т. 3). София, 1980.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Бояджиев 1972: С. Бояджиев. По въпроса за датировката на двете църкви в Бачковския манастир. – Родопски сборник, 3, 1972, 87–98.

Бояджиев 1993: С. Бояджиев. Църквата в с. Орещец, Белоградчишко и мястото ѝ в развитието на българската църковна архитектура. – В: Приноси към българската археология. Д. Овчаров, И. Щерева (Ред.). Т. II. София, 1993, 92–100.

Вагалински 2021: Л. Вагалински. Средновековен параклис с аязмо в квартал Сарафово на западночерноморския град Бургас. – В: Юбилеен сборник Бони Петрунова. *Studia in honorem Boni Petrunova*. И. Христов, Н. Кочанков, В. Пенчев, Н. Марков, П. Неделчева (Ред.). (Известия на Националния исторически музей, XXXIII). София, 2021, 240–275.

Вачев 2002: Х. Вачев. Къде са били мощите на Свети Иван Рилски след завладяването на столичния Търновград през 1393 година. – В: Търновска книжовна школа. Г. Данчев, И. Харалампиев, Й. Андреев, А. Давидов, Т. Коев, Л. Прашков, В. Търкова-Займова, Д. Кенанов, Н. Дончева-Панайотова (Ред.). Т. 7. В. Търново, 2002, 699–703.

Вачев 2005: Х. Вачев. Църквата „Свети Иван Рилски“ и Митрополитският комплекс при храма „Свети Петър и Павел“ в Търново. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова (Ред.). В. Търново, 2005, 401–405.

Вачев 2009: Х. Вачев. Християнско църковно строителство и архитектура в Търновград през XV–XVII в. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (Ред.). Кн. II. София, 2009, 319–336.

Вачев 2012а: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.

Вачев 2012б: Х. Вачев. За локализацията на църквата „Св. Иван Рилски“ в Търново. – Дни на науката, 2011. Великотърновски клон на Съюза на учените в България. Т. 1. В. Търново, 2012, 35–40.

Вачев, Петракиев 2016: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Търновград и тяхната локализация (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 421–428.

Гергова и др. 2009: И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров. 2000 години християнство. Корпус на стенописите в България от XVIII век. София, 2009.

Геров 1985: Г. Геров. Стенописният календар от църквата „Петър и Павел“ в Търново. – Изкуство, 1985, 3, 31–39.

Грабар 1921: А. Грабар. Материали по средновековному изкуство. – Годишник на Народния музей, II, 1921, 97–159.

Дерменджиев 1999: Е. Дерменджиев. За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търнов. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 115–129.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009 г.). Т. I. В. Търново, 2011, 17–116.

Дерменджиев 2014: Е. Дерменджиев. План и строителна периодизация на църква № 8 в средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). П. Георгиев, И. Йорданов, Ж. Жекова, П. Антонов (Ред.). Шумен, 2014, 405–429.

Дерменджиев 2021: Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVI, 2021, 19–62.

Дерменджиев, Косева 2000: Е. Дерменджиев, Д. Косева. Графитни рисунки върху стенописния календар от притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици“. – Старобългаристика, XXIV, 2000, 4, 84–96.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV в. София, 2008.

Евтимий 1996: Евтимий Търновски. Похвално слово за Йоан Поливотски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). София, 1996, 78–95.

Еленски 2022: Н. Еленски. Археологическо наблюдение на обект „Сграда на Старата митрополия“ в гр. Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2021 г. София, 2022, под печат.

Коева, Йокимов, Стоилова 2002: М. Коева, П. Йокимов, Л. Стоилова. 2000 години християнство. Православните храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). Архитектура, История, Библиография. София, 2002.

Косева 2011: Д. Косева. Стенописи от новооткрита църква южно от Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 189–204.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Част I. В. Търново, 2016.

Косева, Тотев 1999: Д. Косева, К. Тотев. Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици“ в светлината на последните проучвания. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 200–229.

Корпус на стенописите 2012: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995.

Москов 2009: М. Москов. Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиридесет“ в Търново. – В: Москов Москов. Избрани страници за Великотърновския край. И. Александров (Съст.). В. Търново, 2009, 82–111.

Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011: Е. Мутафов, И. Тютюнджиев, П. Събев. Надписът от олтарната апсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – Проблеми на изкуството, 2011, 1, 42–47.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Д. Косев, П. Петров, С. Димитров, П. Горанов (Ред.). Т. 1. София, 1986, 231–282.

Николова, Драгомиров 1960: Я. Николова, Ж. Драгомиров. Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов. София, 1960.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.

Овчаров и др. 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, И. Петракиев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451.

Овчаров и др. 2012: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 424–425.

Овчаров и др. 2013: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 399–400.

Попова 2007: Е. Попова. Разрушената църква „Св. Петка“ в Асенова махала, Велико Търново. – Проблеми на изкуството, 2007, 4, 34–44.

Робов 1994: М. Робов. Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 141–146.

Робов 2022: М. Робов. Спасителни археологически разкопки на обект „Стара великотърновска митрополия“ – Велико Търново през 2021 г. – Археологически открития и разкопки през 2021 г. София, 2022, под печат.

Славейков 1979: П. Р. Славейков. Съчинения. С. Баева. Д. Леков, С. Михайлова, П. Тотев, Ц. Унджиева (Ред.). Т. IV. София, 1979.

Тотев, Косева 1998: К. Тотев, Д. Косева. Нови данни за стенописите в екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 226–252.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2015: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север (Църква №20)“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 636–638.

Тотев, Дерменджиев, Косева 1998: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Екзонартекстът на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Минало, 1998, 3, 25–45.

Филов 1919–1920: Б. Филов. Разкопки в Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, VII, 1919–1920, 132.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII – XIV в. София, 2006.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI–XIV век. София, 1988.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Паметници в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадийския горы, водоразделный возвишенности и Шуменския горы. – Известия Рускаго Археологическаго Института в Константинополь, X, 1905, 385–442.

Velikova, Zhekunova 2021: S. Velikova, V. Zhekunova. Church No. 16 in the Western Confines of the Outer Town of Medieval Cherven. – В: Приноси към българската археология. Е. Тодорова, В. Григоров, Е. Коматарова-Балинова, П. Димитров, М. Златков, Д. Аладжова, Н. Марков, М. Манолова-Войкова, Ф. Дайм, В. Бикич, В. Фльоров, Я. Володарец-Урбанович (Ред.). Т. XI. София, 2021, 151–176.

Stefanov 1992: P. Stefanov. The Greek-Bulgarian Art Relations in the 17th Century (Based on Material from St. George Church in Veliko Tarnovo). – Etudes Balkaniques, 1992, 1, 86–99.

CHURCH IN THE ROYAL MONASTERY OF STS. PETER AND PAUL THE APOSTLES IN THE METROPOLIS TARNOVGRAD

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

In the summer of 1917, when aligning the yard northeast of the Church of Sts. Peter and Paul the Apostles at the north-western foot of the Tsarevets Hill, foundations of an unknown church were localised (**Fig. 1, Fig. 4, Fig. 5, III. 1**). Apart from the first brief notes about it and the plan and plaster model prepared at that time (**Fig. 2, Fig. 3**), this church has not been the subject of a comprehensive study.

Architecture. Initially, the church measured externally 12.80 m x 8 m (**Fig. 5**). It was a single-nave, single-apse church, with a porch, vaulted, without a dome and with a pitched roof. The outer walls are 0.85 m wide, and the inner walls – 0.70 m, and were preserved at a height of up to 1 m. There is no information about the solution used in the structure, the flooring or the facade decoration. The exact alignment could not be determined. The name of the church is not known. **The nave (Fig. 5)** measured internally 7.45 m by 6.30 m and there is a pair of opposite pilasters measuring 0.80 m x 0.20 m. **The apse (Fig. 6)** is semi-circular inside and outside, it is 4 m wide and 2 m deep. The altar table in front of it survived. **The narthex (Fig. 5)** measures internally 3.05 m in length and 6.30 m in width. It has an external entrance 1.60 m wide located in the middle of the west wall. In the nave and narthex, there are frescoes of upright saints, of which only the legs have survived. There are inscriptions in Bulgarian around them. **The exonarthex (Fig. 5)** was additionally attached at a joint to the narthex and measures externally 8.80 m x 8 m. It is divided into 2 premises. The eastern premise measures internally 4.75 m by 6.30 m, with 2 entrances in the south and west walls. The west premise measures internally 2.50 m by 6.30 m and there is a 1.20 m wide entrance in the middle of the west wall. In the south-west corner there is an L-shaped stone staircase with 7 steps. With the appended exonarthex, the church measures 21.60 m in length, and together with the apse – 23.60 m.

Necropolis. 8 graves from the necropolis dating to the 13th–14th centuries were studied, located 12–14 m west of the church (**III. 2**).

Dating. According to the preserved murals with inscriptions in Bulgarian and considering the typical plan with a pair of pilasters in the nave, the church can be generally dated to the 13th – 14th centuries (**Fig. 6**). Later, in the 14th c., an exonarthex was attached to it, which is typical for the monastery catholicons of that time. The church was destroyed not earlier than the end of the 16th c. or the beginning of the 17th c., and before that a stone wash-hand basin was made in the north-east corner of the nave.

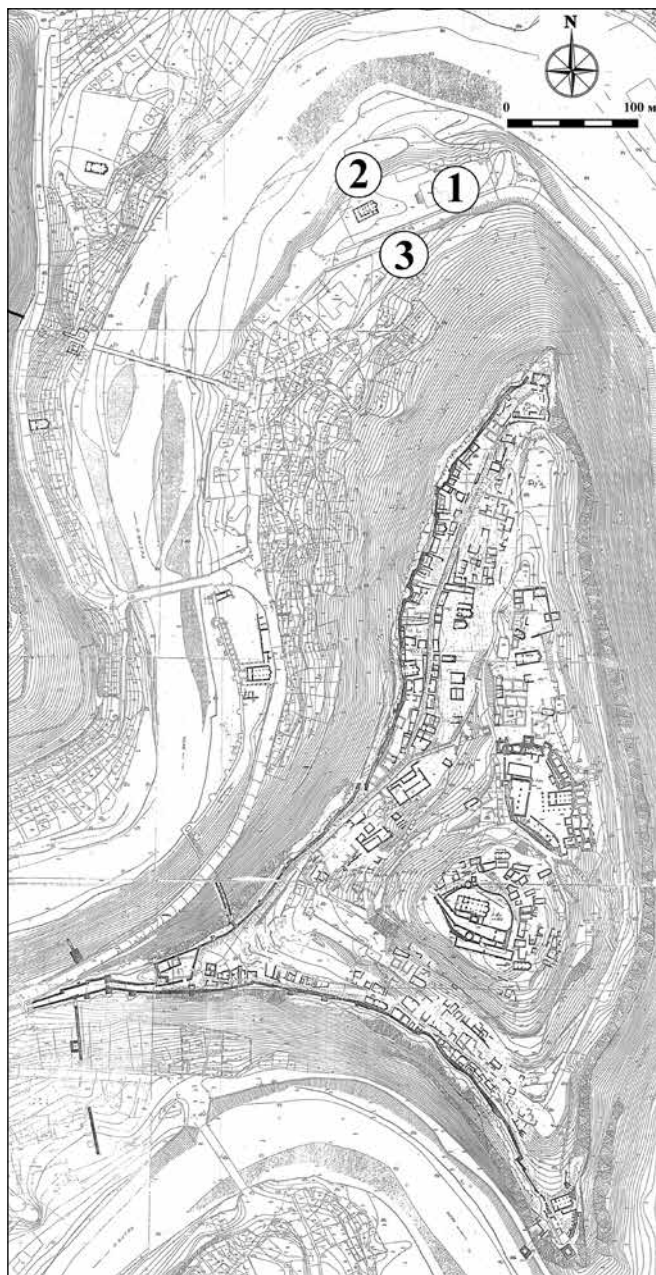
Functions. The presented church and the Catholicon of Sts. Peter and Paul the Apostles, and the Church of St. Ivan Rilski are within the royal Monastery of Sts. Peter and Paul the Apostles, forming one of the largest metropolitan monasteries in Tarnovgrad from the 13th – 14th centuries (**Fig. 7**). From 1393–1394 to 1418–1436, the monastery was the Second Patriarchal Residence, and afterwards it became the residence of the metropolitan bishops of Tarnov. The three churches continued to function together also in the post-metropolitan period of Tarnov, while in the second half of the 16th c. the above

presented church was destroyed, and the Church of St. Ivan Rilski was also destroyed at the end of the 17th c.

Reconstruction (Fig. 8). The nave was covered with a barrel vault supported by a single arch resting on a pair of opposite pilasters. The narthex was also barrel vaulted. The apse is semi-circular with a half dome on top. The church had a pitched roof. On the facades, above a 1 m high plinth, there must have been decorative niches. It cannot be ascertained whether the church was decorated with ceramic details and brick rows.

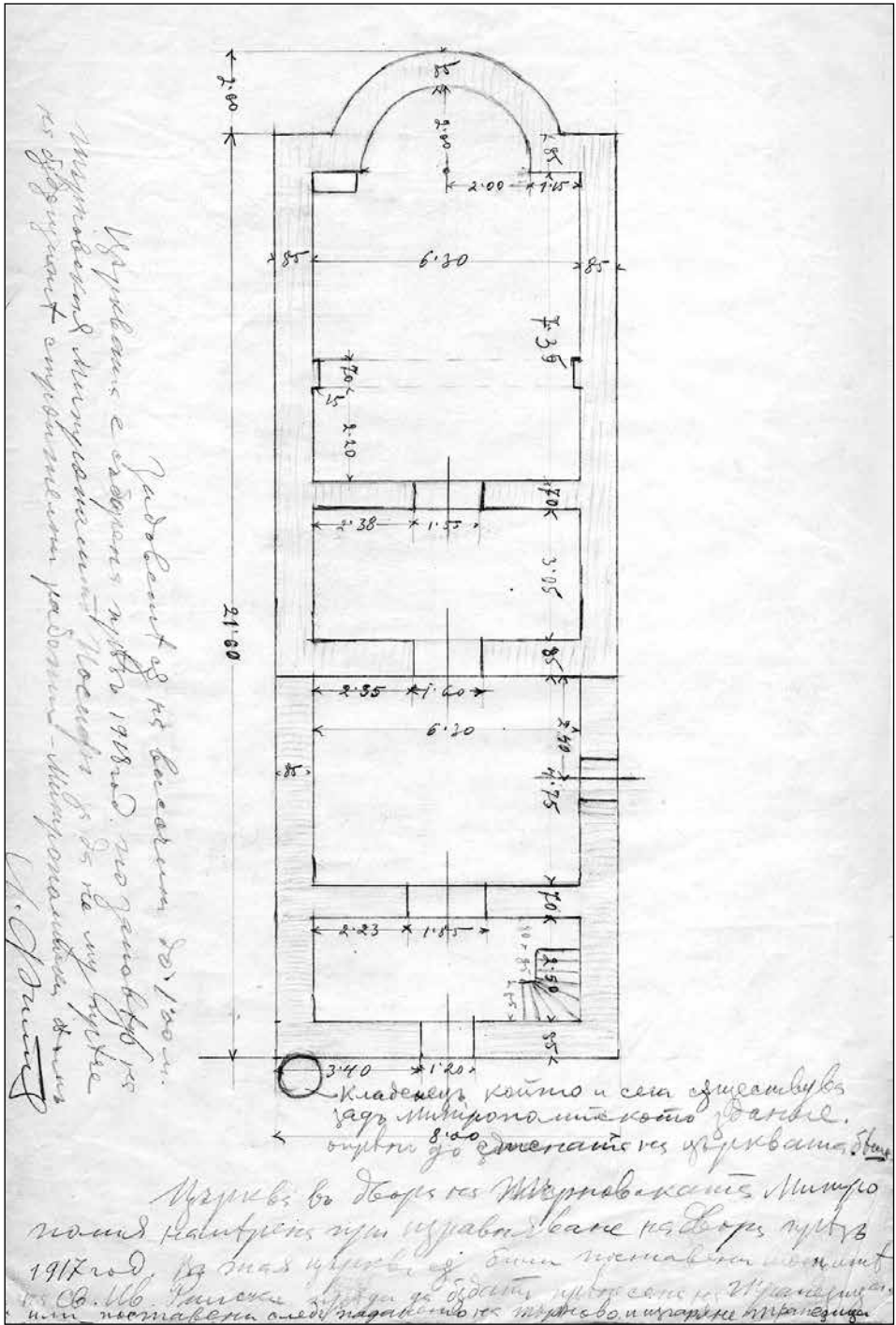
The walls of the church were presumably about 3.60 m high, and together with the barrel vault and the pitched roof, the height reached 8 m.

The exonarthex was a completely enclosed interior space with a barrel vaulted ceiling. In the western room there is a stone staircase leading to an upper floor with a belfry above it.

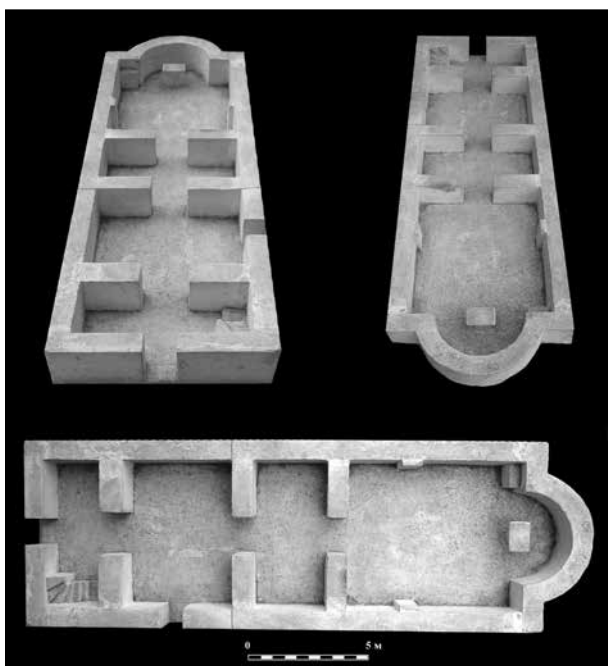
Обр. 1. План на столичната цитадела на хълма Царевец в Търновград с разположението на църквите в нейното северозападно подножие (по В. Нешева).
1. Църква; 2. Църква „Св. Апостоли Петър и Павел“; 3. Църква „Св. Иван Рилски“.

Fig. 1. Plan of the metropolitan citadel on the Hill of Tsarevets in Tarnovgrad showing the location of the churches in its north-western foot (after V. Nesheva).
1. Church; 2. The Church of Sts. Peter and Paul the Apostles; 3. The Church of St. Ivan Rilski.

Обр. 2. План на църквата, изработен от Л. Филипов през 1917–1918 г.

Fig. 2. Plan of the church, drawn by L. Filipov in 1917–1918.

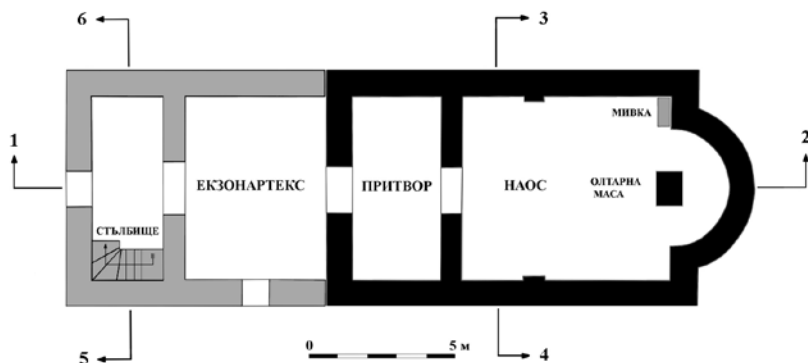
Обр. 3. Макет на църквата, изработен от Л. Филипов (инв. № 75 ФЛФ).

Fig. 3. Model of the church, made by L. Filipov (inv. No. 75 ФЛФ).

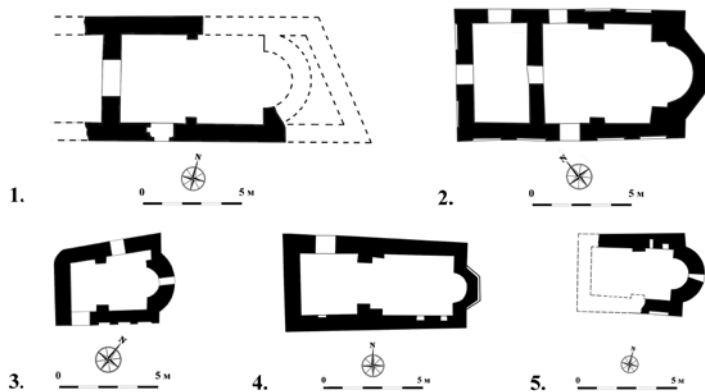
Обр. 4. Задният двор на Старата митрополия с кладенеца, до който е открита църквата.

Fig. 4. The backyard of the old Bishop's residence with the well where the church was localised.

Обр. 5. План на църквата (по Л. Филипов) с означение на разрезите (реконструкция Е. Дерменджиев).

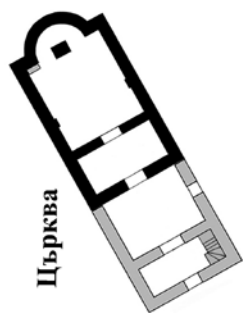
Fig. 5. Plan of the church (after L. Filipov) with indicated sections (reconstruction E. Dermendzhiev).

Обр. 6. Планове на църкви от XII–XIV в. в България с една двойка пиласстри в наоса. 1. Църква „Св. Богородица“ от XIII–XIV в. в подградията на Шумен (по К. Шкорпил); 2. Църква № 16 от 20-те – 30-те години на XIV в. в западната част на Червен (по S. Velikova и V. Zhekinova); 3. Църква „Св. Никола“ от края на XIII в. или XIV в. край село Карлуково, Ловешко (по В. Димова); 4. Параклис от втората половина на XIII в. или първата половина на XIV в. на Преображенския манастир край Велико Търново (по Й. Алексиев и К. Попконстантинов); 5. Параклис от XII в. до кв. „Сарафово“ на Бургас (по Л. Вагалински).

Fig. 6. Plans of churches from the 13th – 14th cc. in Bulgaria with a pair of pilasters in the nave. 1. The Church of the Blessed Virgin Mary from the 13th – 14th cc. in the suburb of Shumen (after K. Shkorpil); 2. Church No. 16 from the 1320s – 1330s in the western part of Cherven (after S. Velikova and V. Zhekinova); 3. St. Nicholas Church from the late 13th c. or the 14th c. near the village of Karlukovo, Lovech (after V. Dimova); 4. Chapel (second half of the 13th c. – first half of the 14th c.) in the Transfiguration Monastery (after Y. Alexiev and K. Popkonstantinov); 5. Chapel from 12th c. near Sarafovo, Burgas (after L. Vagalinski).

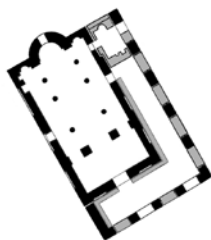
ЦАРСКИ МАНАСТИР
 „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“

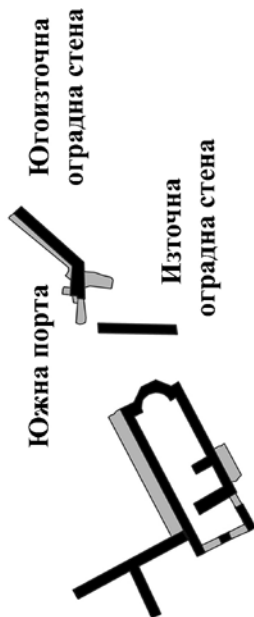
Църква

Гробове
 от некропола ●

Църква „Св. Апостоли
 Петър и Павел“

Сграда

Южна порта

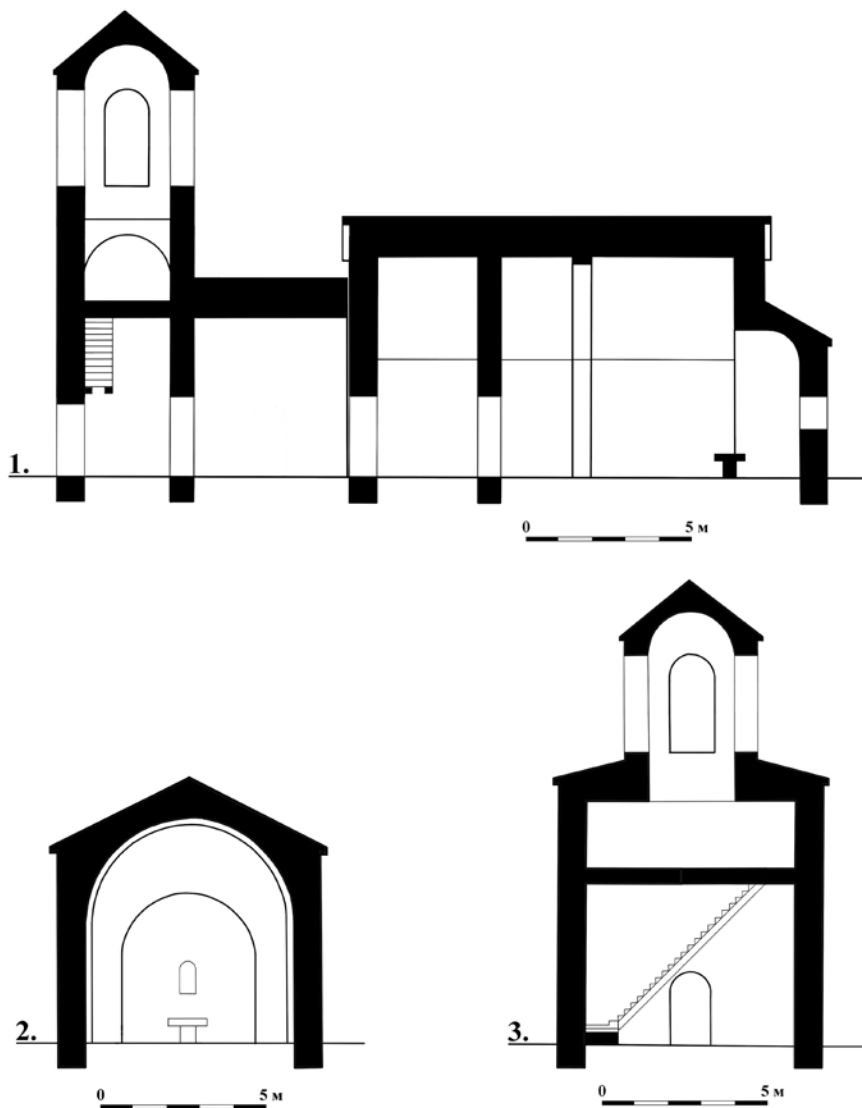
Югоизточна
 оградна стена

Източна
 оградна стена

Църква
 „Св. Иван Рилски“

Обр. 7. План на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ (по Х. Вачев)
 (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 7. Plan of the royal Monastery of Sts. Peter and Paul the Apostles (after H. Vachev)
 (reconstruction E. Dermendzhiev).

Обр. 8. Разрези на църквата (реконструкция Е. Дерменджиев).
 1. Надлъжен разрез 1–2; 2. Напречен разрез 3–4; 3. Напречен разрез 5–6.

Fig. 8. Sections of the church (reconstruction E. Dermendzhiev).
 1. Longitudinal section 1–2; 2. Cross section 3–4; 3. Cross section 5–6.

ТРАПЕЗАРИЯТА НА МАНАСТИРА ПРИ ЦЪРКВА № 8 В ЦИТАДЕЛАТА НА ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД

Евгени Дерменджиев Милена Станчева

Трапезарията на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търновград е открита преди 122 години (**Обр. 1, Обр. 2**). До сега обаче за нея има само две кратки съобщения, свързани с резултати от археологическите проучвания. Трапезарията е отбелязана на всички планове на средновековната крепост на хълма Трапезица, но не е била обект на самостоятелна публикация, в която да се представят всички данни за нейната архитектура, интериор, датировка и строителна периодизация, мястото ѝ в устройството на манастира, както и да се предложи архитектурна реконструкция. Тя е споменавана само в редки случаи (Тулешков 1989, 102–103; Николова, Робов, 2005, 72; Косева-Тотева 2016, 75, 169–170) и остава извън вниманието на почти всички специалисти най-вече заради обикновения си вид и липсата на запазена стенописна украса, а освен това самият манастир, независимо че е почти изцяло проучен и последните разкопки там приключиха през 2010 г., все още не е публикуван (**Обр. 2**).

Трапезарията на Манастира при църква № 8 днес е в много лошо състояние, защото над нея не е било направено защитно покритие, стените нямат бетонова запечатка, а само няколко реда суха каменна зидария от временна консервация, осъществена преди много години (**Обр. 3**). Край вътрешните и външни лица на нейните зидове има много нападали камъни. Абсидата е съборена и на мястото ѝ стои купчина камъни. Подобно е положението и при галерията от северозапад, проучена през 2007 г.

Археологически разкопки

Трапезарията на Манастира при църква № 8 се намира в югозападния край на хълма Трапезица (**Обр. 1, Обр. 2**). Тя е открита през 1900 г. по време на археологическите разкопки, ръководени от Ж. Съор (Успенский 1902, 20–24). За пръв път Трапезарията е спомената от П. Абаджиев и определена като съдебно учреждение (Абаджиев 1902, 71), а нейният план е включен в Пътеводителя на Велико Търново от 1907 г. (Пътеводител 1907, № 27) (**Обр. 4.2**). Конкрет-

ните данни от тези първи проучвания, записани от В. Димов през 1903 г. и публикувани през 1915 г., са само кратко описание и план на сградата (общо 23 реда текст и графичен чертеж) на характерни конструктивни и архитектурни елементи – стени, пиластри, входове, пейки, стенописи, ориентация (Димов 1915, 137–138) (**Обр. 4.1**). В. Димов обаче представя Трапезарията като църква №9 и така тя влиза в общата номерация на църквите на хълма Трапезица и на плановете на средновековната крепост, и все още се води под същия номер. По-късно нейното предназначение вече е правилно определено – трапезария на манастир, станал известен с името „Св. Иван Рилски“ (Мавродинов 1966, 89).

Следващите и последни разкопки, но не на самата Трапезария, а на терена северозападно от нея, се провеждат през 2007 г. под ръководството на Й. Алексиев (Алексиев 2008, 675–676). Тогава е открита галерия пред северозападната ѝ фасада с пет каменни пилона със следи от стенописи по някои от тях, тухлена настилка и стъпала, водещи към църква №8, като е направено и техническо заснемане на запазените стени (**Обр. 4.3**). В съобщението за новоразкритите архитектурни останки край Трапезарията от тези разкопки също са отделени само 23 реда текст и е приложен графичен чертеж (Алексиев 2008, 675–676, Обр. 2).

Архитектура

В публикуваните плановете на Трапезарията, при които разликата във времето между първия и последния е 107 години, има известни различия, дължащи се на недовършените първи разкопки и събарянето на значителни части от стените (**Обр. 4.1, Обр. 4.3**). Описанието и размерите на нейната архитектура ще бъдат представени според тези чертежи и кратката информация в публикациите (Димов 1915, 137–138, Обр. 94; Алексиев 2008, 675–676, Обр. 2), както и въз основа на някои данни от непосредствено наблюдение на терена (**Обр. 3**).

Трапезарията е изградена с двулицева зидария от средни и малки по размер ломени и отчасти обработени камъни (сиво-жълт местен пясъчник), споени с калов разтвор, иззидани в неравни редове, които следват отчасти наклона на терена в посока от североизток на югозапад (**Обр. 3**). Между лицата на стените е насипан блокаж от дребни камъни и кал.

Трапезарията е еднокорабна сграда, с тристенна абсида на североизточната си стена и обслужващо помещение от югозапад (**Обр. 4.3**). Ориентирана е в посока североизток – югозапад. Тя има почти правоъгълен план, с дължина на северозападната стена 19 м, дължина на югоизточната стена 19,20 м и дължина 7,10 м на североизточната и на югозападната стени. Ширината на стените е 1 м, като те са запазени на височина до 0,50 – 0,80 м (**Обр. 3**). На североизточната фасада има тристенна абсида, която отстои на 2,10 м от северния и източния външни ъгли на сградата, като се издава с 0,50 м пред нея. Дължината на стените на абсидата е: 0,80 м на северната, 1,70 м на североизточната и 0,80 м на южната.

Западният ъгъл на Трапезарията е разрушен, но изглежда е бил конструктивно свързан с южната фасада на Южната порта на манастира (**Обр. 4.3**). Югоизточната стена на Трапезарията продължава на североизток като оградна стена на манастира (**Обр. 2, Обр. 4.3**).

Трапезарията има само две помещения – голяма зала и обслужващо помещение.

Залата (Обр. 4) е правоъгълна, с вътрешни размери 5,10 м x 12,70 м. В средата на североизточната стена (на 1,60 м от двата вътрешни ъгъла) остава абсидата, която отвътре е полукръгла, с ширина 1,90 м и дълбочина 0,90 м. В долната ѝ част са били запазени остатъци от стенописи – образи на светци в архиерейски дрехи (Димов 1915, 138).

На югоизточната надлъжна стена, на 2,50 м от източния вътрешен ъгъл, е изграден конструктивно свързан с нея пиластър (**Обр. 4**). Той е дълъг 1 м и се издава с 0,50 м пред лицето на стената. Срещу него (на северозападната стена) би трябвало да има също такъв пиластър, но той не е отбелязан на плановете на В. Димов и Й. Алексиев. В случая е ясно, че такъв пиластър е имало, но явно е бил запазен на по-малка височина или е бил изцяло разрушен, поради което В. Димов не го е означил на своя план, а на неговото място е начертал продължението на допълнително изграденото зидче край северозападната стена (Димов 1915, Обр. 94) (**Обр. 4.1**). Подовата настилка е била направена от квадратни тухли (0,30 м x 0,30 м), като два реда с общо 10 бр. от тях са били запазени при северния ъгъл на залата (**Обр. 4.3**).

Залата има няколко входа (**Обр. 4**). Входът на северозападната стена отстои на 6,90 м от северния вътрешен ъгъл и е широк 1 м. Входът на югоизточната стена е на 8,90 м от източния вътрешен ъгъл и има ширина 1 м, като впоследствие той е бил зазидан. Входът на североизточната стена се намира точно до северния вътрешен ъгъл, широк е 0,70 м и остава на височина 0,70 м над пода. Входът към обслужващото помещение не е запазен, но той несъмнено се е намирал в южния разрушен край на разделителната стена, поради което неговата ширина не е известна.

В североизточния край на залата, на разстояние 1 м пред абсидата, се намират частите на каменна маса – плот, който е бил монтиран върху част от колона (**Обр. 5**). Варовиковата колона, която е отчупена в долната си част, има височина 1,25 м и диаметри в двата края съответно 0,35 м и 0,45 м. Отгоре завършва с полукръгъл торус, който е с диаметър 0,39 м и височина 0,03 м. Плотът представлява правоъгълна варовикова плоча с трапецовидно напречно сечение, счупена на две части. Тя има дебелина 0,14 м и следните размери: дължина 1,63 м и ширина 0,90 м на горната страна, а на долната страна – 1,47 м x 0,77 м.

На фуга към североизточната стена, от двете страни на абсидата, са били долепени каменни зидчета с калова спойка, широки 0,50 м и високи 0,40 м (**Обр. 4.1**). Зидчето отляво на абсидата е Г-образно, защото продължава и край северозападната стена, като достига до пиластъра.

Обслужващото помещение е леко трапецовидно, с вътрешна ширина 5,10 м и вътрешна дължина 3,35–3,50 м (**Обр. 4.3**). То е разделено от залата със стена, широка 1 м, която е запазена на дължина около 1,50 м само в северозападния си край. В неговия западен ъгъл се намира външен вход откъм Южния двор с ширина 1,60 м. Това помещение е имало връзка със залата през вход в разделителната стена. Няма данни за подовата настилка.

Галерията се намира на разстояние 2 м пред северозападната фасада на Трапезарията (Алексиев 2008, 675–676, Обр. 2) (**Обр. 4.3**). Тя има непрекъснат, ивичест стилобат (фундамент) с ширина 0,70 м, височина 0,25 м и дължина 18,70 м, който е изграден от ломени и полуобработени камъни, споени с бял хоросан. Североизточният край на стилобата опира във фундамента на южния кораб на църква № 8, а югозападният му край – в североизточната стена на Южната манастирска порта. За изравняване на наклона на терена в югозападна посока, под фундамента на галерията, е бил насипан пласт от пръст и дребен хоросанов трошляк.

Върху този стилобат стъпват пет каменни стълба, също зидани с бял хоросанов разтвор. Те са правоъгълни и имат ширина 0,70 м, дължина 1,20 м и запазена височина 0,40–0,50 м над стилобата, като отстоят на разстояние 2–2,10 м един от друг. Първият стълб от североизток равни със северния ъгъл на Трапезарията, а последният стълб от югозапад остава на разстояние 2,40 м от Южната порта на манастира.

По стените на стълбовете са били запазени живописни пана от цокълна украса – геометрични и растителни орнаменти с черна и вишнево-червена боя на бял фон, а в насипа са намерени и късове стенописи с фрагменти от фигури на светци (Алексиев 2008, 676, Обр. 3, Ил. 1). Между стълбовете са открити части от носените от тях тухлени арки, както и декоративни глинени панички със зелен цвят от фасадната керамопластична украса, които имат диаметър 0,085–0,10 м. Фугите на лицевите страни на тези арки са гладко измазани и имат ширината на тухлите – 0,04 м. При наличието на по-голяма дебелина на фугата тя е била ограничена с врязани линии, а страничните полета са боядисани с червен цвят, като на тухлените редове край нея.

Настилката на галерията от квадратни тухли, наредени върху хоросанова подложка, е била запазена в североизточния ѝ край (**Обр. 4.3**). Там е направено каменно стълбище с ширина 1 м и дължина 1,60 м, което започва от северния външен ъгъл на Трапезарията. Стълбището, зидано с калова спойка, има четири стъпала (с дължина 0,40 м и височина 0,10–0,16 м) и свързва галерията с южния кораб на църква № 8, който е с по-високо подово ниво.

Реконструкция

План и обем (Обр. 6). Трапезарията на Манастира при църква № 8 е издължена, еднокорабна, едноабсидна сграда, със зала и обслужващо помещение. Била е покрита с полуцилиндричен тухлен или каменен свод, чийто севе-

роизточен край в очертанията на залата е носен от арка, стъпваща на двойка пиластри, и двускатен покрив с керемиди.

Залата (Обр. 6.1) има три външни входа и вход към обслужващото помещение. Главният вход е разположен на северозападната стена и през него се е влизало откъм Южния двор на манастира. Вторият вход се намира на югоизточната стена и е извеждал извън манастира. Третият вход остава непосредствено до абсидата и явно е бил предназначен за ползване единствено от игумена на манастира. През четвъртия вход на залата се е преминавало в обслужващото помещение. Той не е запазен, но неговото място може със сигурност да се определи – в края на разделителната стена между залата и помещението, като за негова южна страница е използвана югоизточната надлъжна стена на Трапезарията.

Може да се предположи наличието на няколко прозореца на северозападната фасада на Трапезарията, обърнати към Южния двор на манастира. Прозорец на абсидата не е имало – тя е била запазена на най-голяма височина, без следи от такъв отвор. Прозорци не са били направени на другите фасади от югоизток и югозапад, защото те изпълняват ролята на външни оградни стени на комплекса.

Предназначението на каменните зидчета от двете страни на абсидата в североизточния край на залата е трудно обяснимо (**Обр. 4.1**). Те са определени от В. Димов като пейки, но на практика не могат да се използват за хранене, защото се намират далеч от масата на игумена. Г-образното зидче остава точно пред входа за игумена до абсидата в североизточната стена и на практика възпрепятства влизането през него. Сега видимата част от тези зидчета представлява сухозидица (**Обр. 3**), а по лицата на някои от камъните има следи от бял хоросан, което показва, че те са използвани вторично, като са взети от вече разрушена стена с хоросанова спойка. Ето защо може да се предположи, че зидчетата са направени след като Трапезарията вече не е функционирала по предназначение или по време на разкопките през 1900 г. за укрепване на подкопаните стени край абсидата. Изглежда поради това В. Димов ги е означил на своя план с пунктирна линия (**Обр. 4.1**).

Значителният наклон на терена в очертанията на залата е бил подравнен чрез насип с височина до 1 м, а самият под е имал настилка от квадратни тухли. Заради тази денivelация е допустимо пространството между двойката пиластри и абсидата, където е масата на игумена (**Обр. 5.1**), да е било по-високо с няколко стъпала от югозападната част на залата (**Обр. 6.1, Обр. 6.2**).

Залата е имала стенописи в абсидата – части от фигури на светци-архиепери, но липсват данни за цокълна живопис под тях. По стените обаче не са били запазени следи от такава украса през 1903 г., когато В. Димов описва нейната архитектура. Поради това е логично да се предположи, че тя е била изцяло опаднала още преди началото на XX в. и изхвърлена заедно с насипа от строителните разрушения по време на проучванията през 1900 г. Изглежда фрагменти

от тази живопис са намерени през 2013 г. в пространството между църква №8 и Трапезарията (Косева-Тотева 2016а, 75, 170) – 58 бр. с кирилски букви, 31 бр. с орнаментална украса и 60 бр. с части от одежди (Косева-Тотева 2016б, 12.4, 12.5, 12.6) (Ил. 1).

Наличието на фигури на светци-архиереи в абсидата на Трапезарията и новооткритите фрагменти с различна по вид орнаментация е достатъчно основание да се приеме цялостно стенописване на вътрешността на залата. Към такъв извод насочват останките от живописен цокъл и фрагментите от фигури на светци и по стълбовете на нейната галерия (Алексиев 2008, 676, Обр. 3). Сега не може да се каже дали и по югозападната фасада на Трапезарията е имало стенописи, като продължение на тези от стълбовете на галерията, която я покрива откъм страната на двора. Вътрешността на трапезарията на царската Велика лавра „Св. 40 мъченици“ в столичния Търнов също е имала живопис, от които са запазени части от цокълната украса (Попов 1985, 21).

Обслужващото помещение (Обр. 6.1, Обр. 6.2) има външен вход на северозападната си стена, през който се е влизало откъм Южния двор на манастира. Поради денivelацията на терена неговото подово ниво е с 1,40 м по-ниско от пода на залата, като разликата във височината несъмнено е била преодолявана чрез стълбище. Това помещение не е било стенописано. То е покрито със свод, пряко продължение на свода над залата.

Фасадна украса. Трапезарията най-вероятно не е имала фасадна украса. Липсата на ниши по външните, най-високо запазени стени на абсидата, показва че такива не е имало и по северозападната фасада, която остава обърната към Южния двор на манастира. На двете външни фасади, които изпълняват ролята и на оградни стени, не би трябвало да са правени ниши. Не е известно дали са използвани пояси с по няколко тухлени реда за декорация в лицевата зидария на фасадите, каквито липсват на по-високо запазените стени на абсидата. Ако е имало такива обаче, то те са били разположени на разстояние над 1 м спрямо околния терен.

Височина. Каква е била височината на стените на Трапезарията сега не може да се установи със сигурност, но е приемливо тя да е в рамките на 3–3,50 м (Обр. 6.2; Обр. 6.3). Така, при предполагаема височина от 3 м, във вътрешността на залата могат да се разположат цокъл (0,80 м) и 2 регистъра стенописи (1 м и 1,20 м). Заедно с полуцилиндричния свод (общо 3,50 м с дебелината на зидарията) и покрива, цялата височина на Трапезарията ще достига от 6,60 м над залата до 8 м над обслужващото помещение, поради денivelацията на терена в югозападна посока.

Галерията (Обр. 6.1) е разположена пред цялата северозападна фасада на Трапезарията. Имала е пет зидани стълба, които са били свързани по дължина с полукръгли тухлени арки. Аркадата е стъпвала на североизточната фасада на Южната порта на манастира, а в другия си край – на фасадата на южния кораб на църква №8 (Дерменджиев 2014, 408–409) (Обр. 8). Над арките, от външ-

ната им страна, е вървял пояс от един ред зелени панички от керамопластична украса.

Сега не може да се каже със сигурност дали галерията е била засводена или покрита само с дървена конструкция, продължение на северозападния скат на покрива на Трапезарията. При разкопките през 2007 г. са открити единствено нападали части от зидарията от арките между стълбовете, но не и от свод. Ако е имало такива, то те са били изхвърлени още при проучванията през 1900 г., когато насипът от строителните разрушения около Трапезарията е бил изкопан. За сега може да се приеме, че галерията не е била засводена, като полесен вариант за изпълнение от конструктивна гледна точка, а височината ѝ в югоизточния край остава в рамките на 4,50 м в предния край и 5,30 м откъм фасадата на Трапезарията (**Обр. 6.3**).

Галерията е изградена в живописния стил на средновековната българска църковна архитектура – каменни стълбове, с пояси от няколко реда тухли, носещи арки от квадратни тухли с широки колкото тях (0,04 м) бели хоросанови фуги и поне един ред зелени глинени панички над тях. Стълбовете са били живописани от всички страни – в основата си са имали цокъл с растителни и геометрични орнаменти, а над него са следвали 1–2 регистъра с фигури на светци. Изглежда, че по арките между стълбовете не е имало стенописи.

Паралели (Обр. 7). Трапезарията на Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов няма преки паралели сред трапезариите на добре проучените монашески обители, както на територията на Второто българско царство – Килифаревския манастир край столичния Търнов, манастира „Св. Йоан Продром“ на едноименния остров край Созопол, манастира „Св. Йоан Продром“ край Кърджали, манастирите в Мелник – „Св. Богородица Спилеотиса“, „Св. Архангели“, „Св. Харалмпий“ и „Св. Богородица Пантанаса“ и др., така и в самия столичен град – царската Велика лавра „Св. 40 мъченици“ и манастира „Св. Димитър“. Трапезарии с такъв или подобен план са относително често строени в манастирите във Византия като например: в манастира „Οσίου Μελετίου“ (Св. Мелетий) от XI в., в подножието на планината Китайрона, Гърция (Ορλανδοῦ 1958, Εἰκ. 8, Εἰκ. 62) (**Обр. 7.1**), в манастира „Σαῦματα ἐν Βοιωτία“ (Преображение Господне) от XII в., намиращ се в близост до град Тива в Гърция, в манастира „Οσίου Λουκά“ (Свети Лука) от XI в. в ном Фокида в Централна Гърция, в манастира „Νταοῦ Πεντέλης“ (Христос Панторкартор) от X–XII в. край селището Дау Пентелис в Южна Гърция, в манастира „Θεολόγου“ (Св. Йоан Теолог) от XI в. край селището Химитос в Гърция (**Обр. 7.2**), в манастира „Εσφιγμένου“ (Стегнатия) от X – XI в. в Атон, Гърция (Ορλανδοῦ 1958, Εἰκ. 9, Εἰκ. 48, Εἰκ. 50, Εἰκ. 61, Εἰκ. 71) (**Обр. 7.3**).

Специфичният план на еднокорабна сграда с абсида, притвор и само една двойка носещи пиластри в наоса, който има представената Трапезария в Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов, обаче е използван в средновековното църковно строителство в България.

Такива са например църквата „Св. Богородица“ от XIII – XIV в. в подградието на средновековния Шумен (Шкорпил 1905, 439–440, Албум, Табл. ХСVI–1) и църква № 16 от 20-те – 30-те години на XIV в. в западната част на Червен (Velikova, Zhekunova, 2021, 153–157), църквата „Св. Никола“ от края на XIII в. или XIV в. край село Карлуково, Ловешко (Димова 2008, 74, 301–302), параклисът от втората половина на XIII в. или първа половина XIV в. на Преображенския манастир край Търнов (Алексиев, Попконстантинов 1997, 86, 93), както и параклисът от XII в. до кв. „Сарафово“ на Бургас (Вагалински 2021, 240–261), а може би и църква № 3 в Ловеч от XIII – XIV в. (Чангова 2006, 98–100; Чанева-Дечевска 1988, 43, 45). В столичния Търновград също е открита църква с такъв план – това е неизвестната по име църква от XIII – XIV в., намираща се в двора на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Дерменджиев 2022, 56–57, 59–62).

Трапезариите в другите столични манастири в Търнов са изцяло проучени, но те доста се различават от Трапезарията на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица. Трапезарията в манастира „Св. Димитър“ е по-малка (вътрешни размери 3,70 м x 11,30 м), тя няма абсида, пиластри, стенописи, обслужващо помещение и галерия, но е строена с калова спойка (Николова, Робов, 2005, 72–73), а трапезарията на царската Велика лавра „Св. 40 мъченици“ е по-голяма (вътрешни размери 7,20 м x 15,80 м) и също няма абсида, обслужващо помещение и галерия, но е с вътрешно членение от пет двойки пиластри и стенописна декорация, а зидарията е направена с бял хоросан (Попов 1985, 21).

Предназначение и интериор на помещенията (Обр. 6). Залата на Трапезарията на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов е служила за хранене на игумена и монасите (Овчаров, Хаджиева 1992, 20–21) и в нейната вътрешност са обособени две добре различими зони. Североизточната част е отделена само за игумена (**Обр. 6.1, Обр. 6.2**). Това пространство с дължина 3 м е ограничено от югозападната част на залата чрез двойката пиластри, носената от тях арка и няколко стъпала. Неговият заден край е затворен от абсидата, точно пред която са разположени личната маса и столът на игумена. За пряк достъп от манастирския католикон (църква № 8) до тази североизточна част на Трапезарията е бил направен и малкия вход от ляво на абсидата (**Обр. 6.1, Обр. 6.3**). Този вход, който несъмнено е бил ползван единствено от игумена, му е осигурявал влизането в сградата, без да се налага да преминава през общия вход откъм Южния двор на манастира. Поради това, че теренът от североизток на Трапезарията е по-висок с 0,70 м, пред входа за игумена е имало няколко стъпала, с които се е преодолявала разликата до пода на залата.

В югозападната част на Трапезарията са се хранели монасите (**Обр. 6.1, Обр. 6.2**). Там може да се разположи една маса с ширина 1 м и дължина 7 м. От двете дълги страни е имало пейки, широки до 0,50 м. Така край стените на

залата остават достатъчно широки пътеки за придвижване на монасите и разнасяне на храната. Масата и пейките на монасите явно са били дървени, а не каменни, защото при разкопките не са открити масивни фундаменти и части от тях, както е намерена цялата маса на игумена (**Обр. 5**).

При определената дължина на масата от 7 м може да се пресметне, че край двете ѝ дълги страни са седели общо 20 монаси, ако мястото за един човек е с ширина до 0,70 м. Това може да се приеме за минималния брой монаси в Манастира при църква № 8 в столичната цитадела на хълма Трапезица.

Така в Североизточното манастирско крило, където са се намирали монашеските килии (Алексиев 2008, 677–678) (**Обр. 2**), е трябвало да има поне 20 такива помещения. Ако обаче тези килии се разположат само на един етаж (дължина 31,30 м), то тяхната вътрешна ширина остава едва 1,30 м, която не е достатъчна за нормално обитаване. При това положение може да се каже, че Североизточното крило е имало приземен етаж със стопански функции и най-малко два жилищни етажа, в които са били разположени поне по 10 килии с максимална ширина 2,80 м.

Обслужващото помещение на Трапезарията е изпълнявало функциите на разливъчна – за разпределяне на хляба от сюгесницата, разсипване на храната, приготвена в магерницата, и за разливане на виното, донесено от избата (Тулешков 1989, 101–102) (**Обр. 6.1, Обр. 6.2**). В него не са открити отоплително съоръжение, както и каменни основи и поставки от домакинско оборудване и обзавеждане.

Галерията е осигурявала покрит подход от католикона на манастира (църква № 8) до Трапезарията за предпазване от лоши атмосферни условия (**Обр. 6.1, Обр. 6.3, Обр. 8**).

Място в устройството на манастира

Още с изграждането си Трапезарията оформя южния ъгъл на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Гърнов (**Обр. 2**), поради което е била конструктивно свързана с Югоизточната оградна стена и Южната порта (**Обр. 8**). Така тя остава в самия край на големия Южен двор – далеч от Игуменарната и на още по-голямо разстояние от Североизточното крило с монашеските килии (**Обр. 2**). Но в същото време, според традиционната манастирска схема, Трапезарията е разположена в непосредствена близост до католикона (църква № 8) – само на 2,50 м южно от него (**Обр. 8**). По-късно тя е свързана с църквата и чрез галерията пред северозападната ѝ фасада.

Трапезарията е част от Хранителния тракт на Манастира при църква № 8, който трябва да включва и други постройки с различни помещения и съоръжения: магерница, фурна, просфорница, сюгесница, винарна, складове и др. (Тулешков 1989, 93–107). При разкопките обаче не е установено мястото на нито едно от тях, независимо от наличието на голям брой сгради в няколкото

манастирски двора (Алексиев 2010, 492) (**Обр. 2**). Според обичайната планировка на манастирите, тези помещения, свързани със съхранението и приготвянето на храната, се разполагали близо едно до друго (Тулешков 1989, 93). Поради това е напълно логично да се предположи, че те са се намирали непосредствено до Трапезарията. Единствената постройка, която би могла да изпълнява функциите на Кухненски блок в Манастира при църква №8 е сградата, конструктивно свързана с Югозападната оградна стена и Южната порта, и отстояща само на 6 м северозападно от Трапезарията (**Обр. 2, Обр. 8**). Тя има поне две помещения (трапецовидно и триъгълно) и големи размери – обща дължина 20 м и разкрита ширина 8 м. Точно тази сграда остана непроучена, поради което засега няма данни за нейното вътрешно разпределение и интериор. Така Южният двор на манастира се оформя от Кухненския блок (Сградата до Южната порта) от югозапад, Трапезарията от югоизток, католикона (църква №8) от североизток и голямата Сграда А с неустановено предназначение от северозапад (**Обр. 2**).

Строителна периодизация и датировка

Строителна периодизация (Обр. 2). Трапезарията има два основни строителни периода. Първият период е свързан с нейното строителство като част от Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов, когато тя оформя неговия южен ъгъл. Поради това югоизточната фасада на Трапезарията продължава като Югоизточна оградна стена, а западният ѝ ъгъл е бил конструктивно свързан с Южната порта (**Обр. 8**).

През Втория период е изградена галерията пред северозападната фасада на Трапезарията. За разновременното им строителство няма посочени конкретни данни от археологическите разкопки, но това се установява от разликата в използваната спойка в градежа на Трапезарията (кал) и галерията (бял хоросан). По това време залата на Трапезарията и стълбовете на нейната галерия са били украсени с живопис.

Допълнение и изменение в плана и интериора на Трапезарията е зазиждането на входа на югоизточната стена на залата, извеждащ извън очертанията на манастира, но периодът, в който това е направено, не е възможно да се установи.

Датировка. Строежът на Трапезарията е датиран в периода от 1235 г. до средата на XIII в., заедно с изграждането на Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов, като към същото време е отнесена и галерията (Алексиев 2008, 680; Алексиев 2011, 434). Тази датировка е основана най-вече на данните от Проложното житие на Св. Иван Рилски в Драгановия миней от средата на XIII в., в което е посочено: „И вдигна тялото на честния и преподобен отец Иван, та го пренесе в град Търнов. И бе положен в създадения за него манастир в Трапезица“ (Стара българска литература

1986, 131), и на откритите при разкопките археологически материали и монети, които обаче все още не са публикувани.

Въз основа на тази обща датировка на манастира, Първият строителен период на Трапезарията трябва да се постави най-рано във втората четвърт на XIII в., а в някакво време след това е осъществен строежът на галерията (Втори строителен период), който може да се отнесе и към XIV в.

Анализът на наличните фрагменти от стенописи показва, че времето на зографисване на вътрешността на залата и стълбовете на галерията на Трапезарията на Манастира при църква №8 е най-общо XIV в. (Косева-Тотева 2016а, 169–170). В случая не може да се изключи вариантът то да е синхронно с първото стенописване на неговата Игуменарна и второто стенописване на католикона (църква №8), осъществени около средата и втората половина на XIV в. (Косева-Тотева 2016а, 74–75).

Разрушаването на Трапезарията е станало заедно с Манастира при църква №8, което според Й. Алексиев е резултат от силно земетресение през първите десетилетия на втората половина на XV в. (Алексиев 2008, 681). Впоследствие датировката на това земетресение е коригирана на лятото на 1393 г., при обсадата на Търнов от османската армия (Алексиев 2009, 606). Тук трябва да се отбележи, че данни за такъв катастрофален катаклизъм от това време не са констатирани на другите археологически обекти в столичния Търнов. Но независимо от това несъмнено краят на XIV в. е времето, когато манастирът е бил изоставен и е започнало неговото постепенно събаряне.

Трапезарията на Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов не е опожарявана, а насипите от нейните разрушения впоследствие не са разчиствани. Извличането на строителния материал е станало много по-късно, през времето на османското владичество, и е свързано със строежите в Асенова махала на Търнов, намираща се по двата бряга на река Янтра, в източното подножие на хълма Трапезица и западното подножие на хълма Царевец.

ЛИТЕРАТУРА

Абаджиев 1902: П. Абаджиев. По разкопките на „Хисаря“ и „Трапезица“ в Търново. – Списание на Българското инженерно-архитектно дружество, VII, 1902, 5, 69–73.

Алексиев 2008: Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (Сектор Югозападен). – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 675–681.

Алексиев 2009: Й. Алексиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир „Св. Йоан Рилски“. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 603–607.

Алексиев 2010: Й. Алексиев. Археологически разкопки на Трапезица – Сектор Югозападен/манастир „Св. Йоан Рилски“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 488–492.

Алексиев 2011: Й. Алексиев. Археологически разкопки на Трапезица – Сектор Югозападен. Манастир „Св. Йоан Рилски“. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 431–434.

Алексиев, Попконстантинов 1997: Й. Алексиев, К. Попконстантинов. Нови данни за един крайградски търновски манастир (Стария Преображенски манастир). – Родина, 1997, I–II, 86–96.

Вагалински 2021: Л. Вагалински. Средновековен параклис с аязмо в квартал Сарафово на западночерноморския град Бургас. – В: Юбилеен сборник Бони Петрунова. *Studia in honorem Boni Petrunova*. И. Христов, Н. Кочанков, В. Пенчев, Н. Марков, П. Неделчева (Ред.). (Известия на Националния исторически музей, XXXIII). София, 2021, 240–275.

Дерменджиев 2014: Е. Дерменджиев. План и строителна периодизация на църква № 8 в средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново. – В: Градът по българските земи (по археологически данни). П. Георгиев, И. Йорданов, Ж. Жекова, П. Антонов (Ред.). Шумен, 2013, 405–429.

Дерменджиев 2022: Е. Дерменджиев. Църква в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVII, 2022, 55–80.

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. – Известия на българското археологическо дружество, V, 1915, 112–176.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV в. София, 2008.

Мавродинов 1966: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI–XIII в. София, 1966.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Попов 1985: А. Попов. Иван-Асеновият манастир „Великата лавра“ в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. А. Попов, В. Велков (Ред.). София, 1985, 17–25.

Пжтеводитель 1907: Пжтеводитель на гр. В.-Търново и околността му. В. Търново, 1907.

Стара българска литература 1986: Стара българска литература. Житиписни творби. К. Иванова (Съст.). Т. 4. София, 1986.

Косева-Тотева 2016а: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Част I. В. Търново, 2016.

Косева-Тотева 2016б: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Част II. Таблици. В. Търново, 2016.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.). (Разкопки и проучвания, XXIV), София, 1992.

Тулешков 1989: Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. София, 1989.

Успенский 1902: Ф. Успенский. О древностяхъ города Тырнава. – Известия Рускаго Археологическаго Института в Константинополь, VII, 1902, 1–24.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV в. Ловеч, 2006.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI–XIV в. София, 1988.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадийскія горы, водораздельный возвышенности и Шуменскія горы. – Известия Рускаго Археологическаго Института в Константинополь, X, 1905, 385–442.

Velikova, Zhekunova 2021: S. Velikova, V. Zhekunova. Church No. 16 in the Western Confines of the Outer Town of Medieval Cherven. – В: Приноси към българската археология. Т. XI. София, 2021, 151–176.

Όрλανδοу 1958: Α. Όрλανδοу. Μοναστηριακή άρχιτεκτονική. Αθήναι, 1958.

THE REFECTORY OF THE MONASTERY AT CHURCH NO. 8 IN THE
CITADEL ON THE HILL OF TRAPEZITSA IN THE METROPOLIS
TARNOVGRAD

Evgeni Dermendzhiev, Milena Stancheva

(Abstract)

The refectory of the Monastery at church No. 8 in the citadel on the Hill of Trapezitza in the metropolis of Tarnovgrad (**Fig. 1, Fig. 2**) has not been the subject of a separate publication.

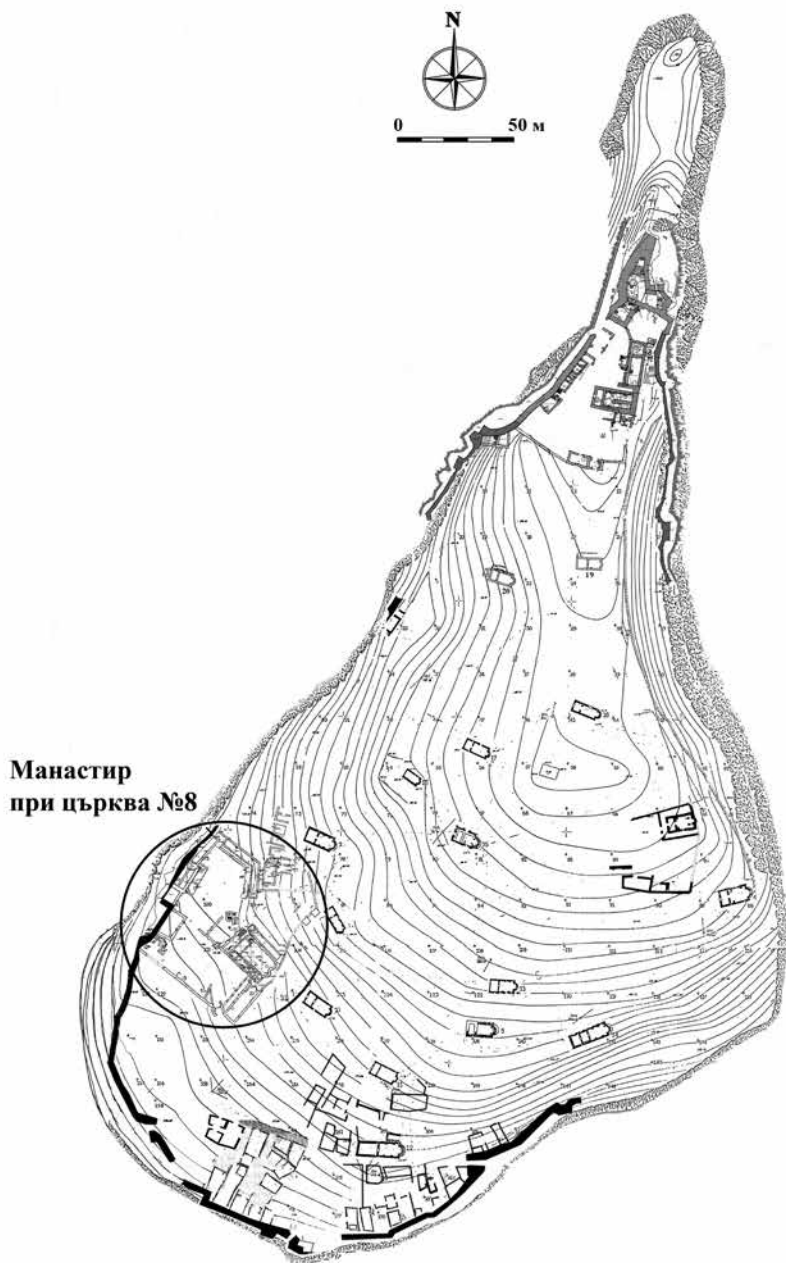
Architecture (Fig. 3, Fig. 4). The refectory was made up of semi-processed quarry stones, bonded with mud solution. It is a one-nave premise with a three-walled apse in its northeast wall and there is a service room in the southwest. It is aligned in the northeast-southwest direction. The building has a rectangular plan and it measures 19.20 m by 7.10 m. The thickness of the walls is 1 m. The parts of the stone table – column and countertop – are inside, in front of the apse (**Fig. 5**). There was a gallery at about 2 m in front of the entire northwest facade of the Refectory. The gallery, consisting of a stylobate and 5 rectangular pillars, was built of stones bonded with white mortar.

Reconstruction (Fig. 6). The refectory of the Monastery at church No. 8 had a stone barrel vault, which at its northeast end, in the hall, was supported by an arch, stepping on a pair of pilasters, and it had a tiled pitched roof. **The hall** had a total of 4 entrances, and a brick flooring. Its interior was entirely muralised (**Ill. 1**). The entrance to the **service room** opened to the South Courtyard and the floor level is 1.40 m below the floor of the hall. **The gallery** had 5 masonry pillars connected lengthwise with semi-circular brick arches. Above the arches there was a band of a single row of glazed green clay bowls. The walls of the Refectory were about 3 m high, and the estimated total height together with the barrel vault and the roof is 8 m. The gallery only had a wooden roof, no vault. It was about 4.50–5.30 m high.

There was no decoration on the façade of the refectory. The gallery was decorated with a row of green clay plates above the arches, and the pillars were painted – floral and geometrical ornaments on the plinth, and figures of saints above it.

Intended use and interior (Fig. 6, Fig. 7, Fig. 8). The north-eastern part of the Refectory hall was dedicated only to the abbot, with a table and a chair in front of the apse. The monastery catholicon could be directly accessed through a small entrance next to the apse. The monks had their meals in the southwest part of the refectory. It could accommodate a table measuring 1 m by 7 m, which made it possible for 20 monks to have their meals together. The service area of the refectory was used to distribute the food and pour drinks.

Dating. The Monastery refectory at church No. 8 was built at the earliest in the second quarter of the 13th c., and the gallery might have been built in the 14th c. The late 14th c. was the time when the Refectory, together with the monastery, was abandoned and it started falling apart.

Обр. 1. План на цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов с Манастира при църква №8 (по Е. Дерменджиев).

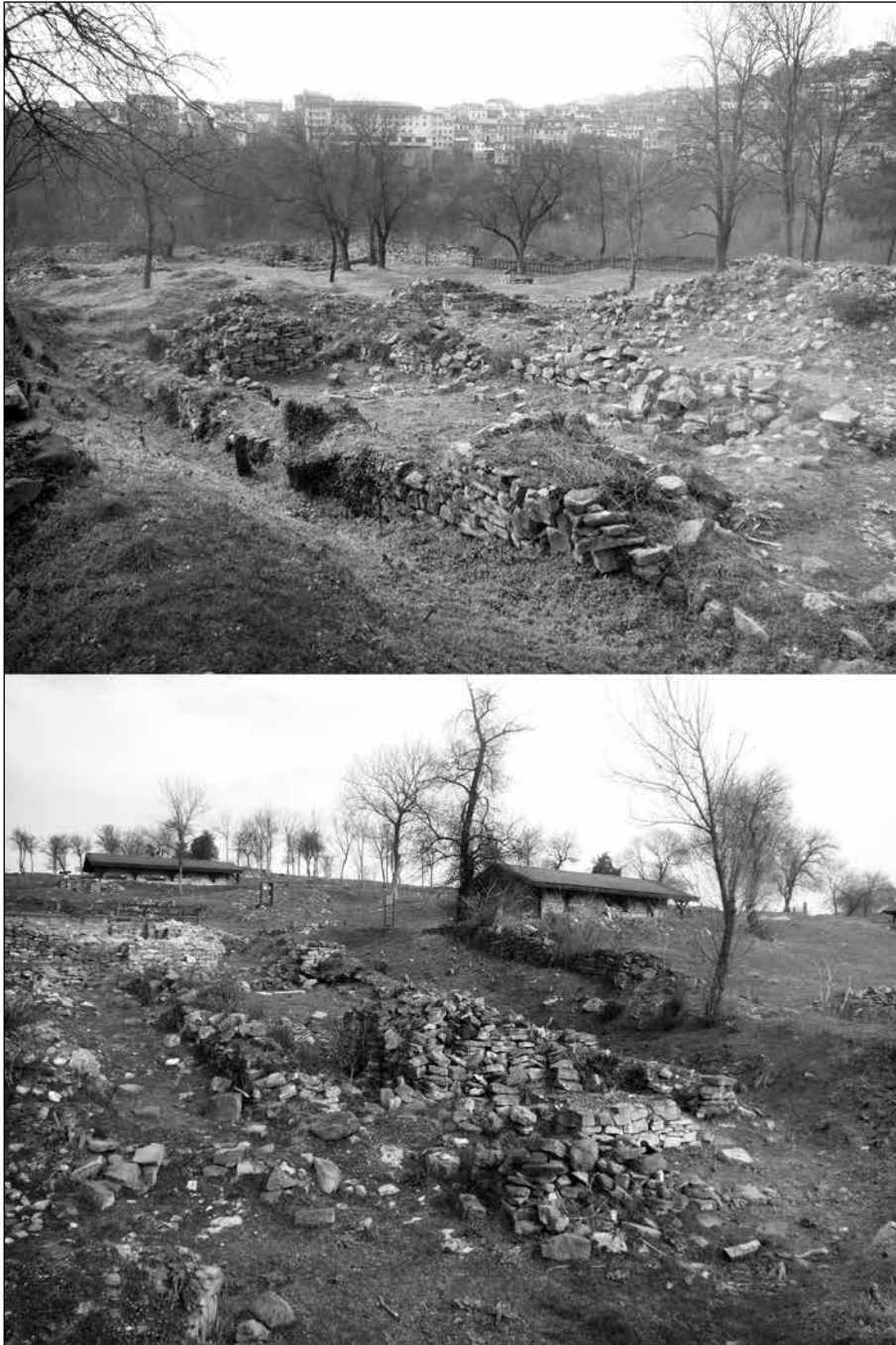
Fig. 1. Plan of the citadel on the Hill of Trapezitsa in the metropolis of Tarnov with the Monastery at church No. 8 (after E. Dermendzhiev).

Обр. 2. План на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица (по Й. Алексиев).

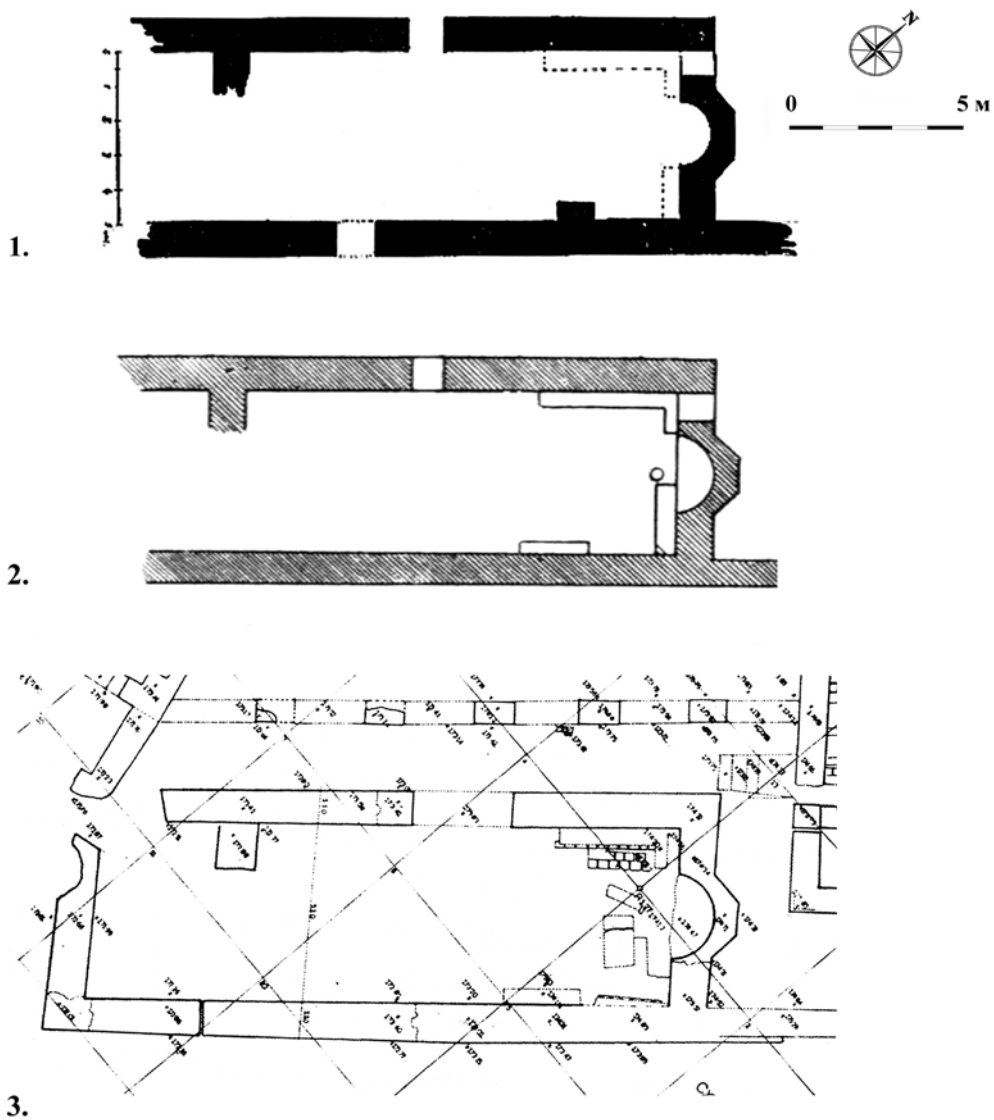
Fig. 2. Plan of the Monastery at church No. 8 in the citadel on the Hill of Trapezitsa (after Y. Alexiev).

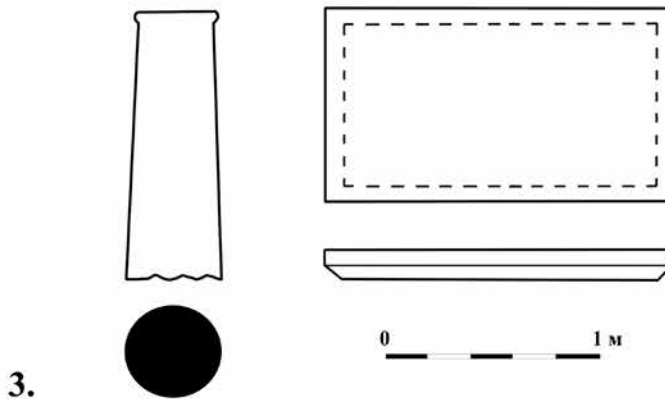
Обр. 3. Трапезарията на Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица – съвременно състояние.

Fig. 3. The Monastery refectory at church No. 8 in the citadel on the Hill of Trapezitsa – modern state.

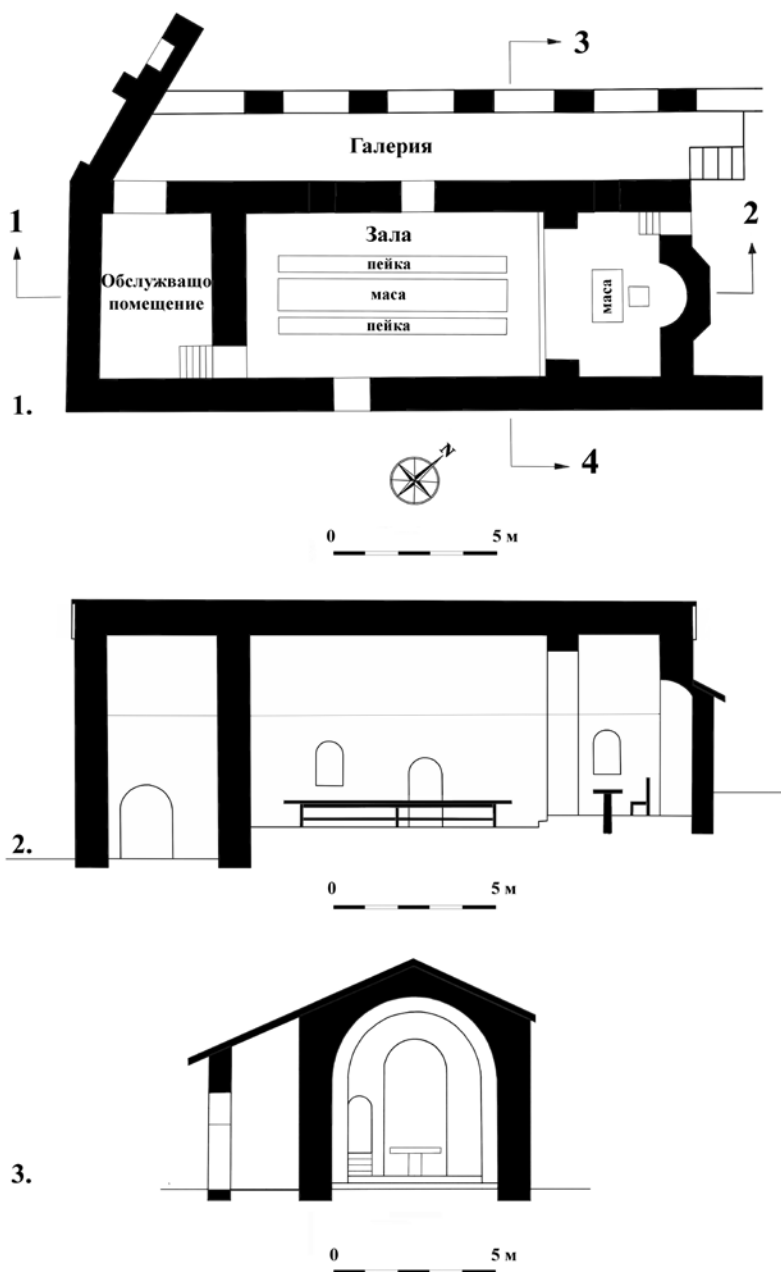
Обр. 4. Планове на Трапезарията на Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица. 1. План на В. Димов от 1903 г.; 2. План от Пътеводител на Велико Търново от 1907 г.; 3. План по Й. Алексиев от 2007 г.

Fig. 4. Plans of the Monastery refectory at church No. 8 in the citadel on the Hill of Trapezitsa. 1. Plan of V. Dimov from 1903; 2. Plan in the Guide of Veliko Tarnovo from 1907; 3. Plan after Y. Alexiev from 2007

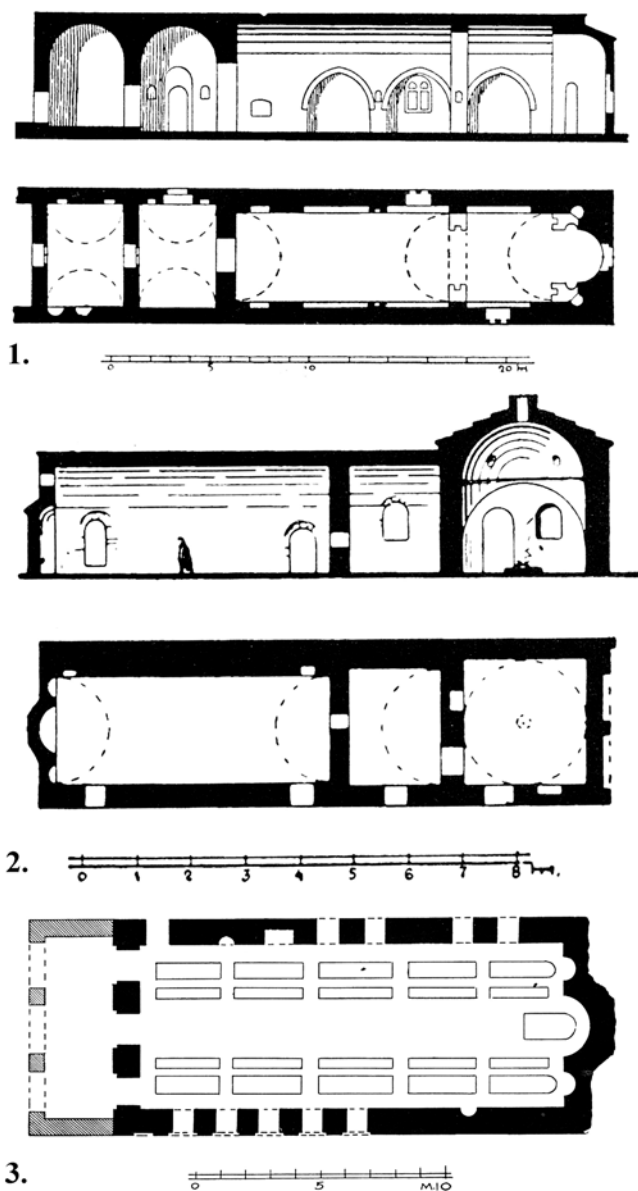
Обр. 5. Каменната маса пред абсидата на Трапезарията.
 1. Местоположение; 2. Общ вид; 3. Графичен чертеж.

Fig. 5. The stone table in front of the apse of the refectory.
 1. Location 2; General view; 3. Graphic drawing.

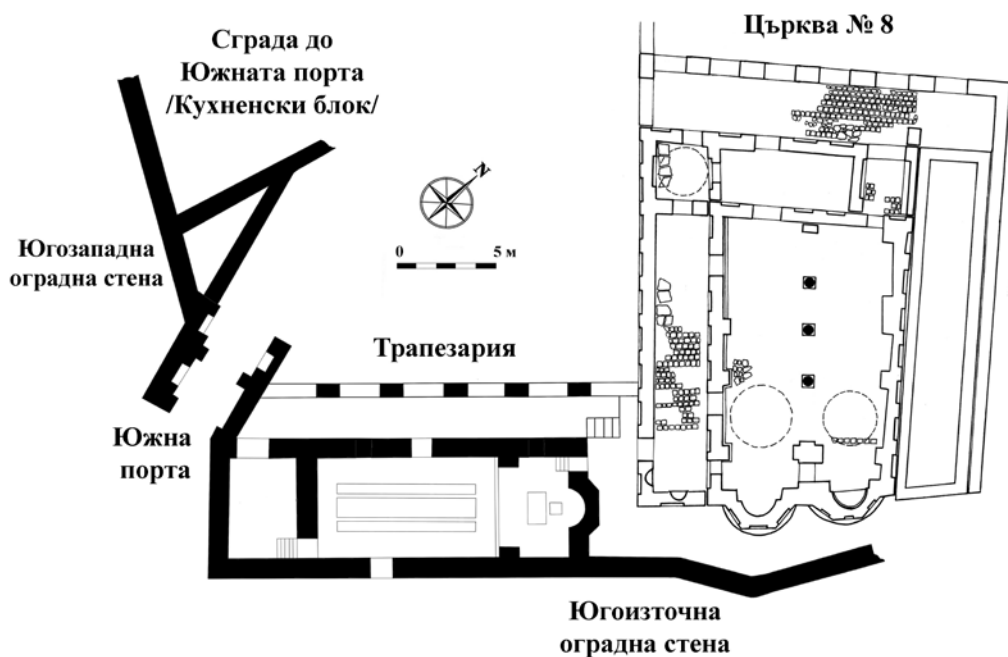
Обр. 6. Трапезарията на Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. План; 2. Надлъжен разрез 1–2; 3. Напречен разрез 3–4.

Fig. 6. The Monastery refectory at church No. 8 in the citadel on the Hill of Trapezitsa (reconstruction E. Dermendzhiev). 1. Plan; 2. Longitudinal section 1–2; 3. Cross section 3–4.

Обр. 7. Трапезарии на манастири във Византия от X–XI в. (по А. Орландоу).
 1. Трапезария в манастира „Оσίου Μελετίου“ (Св. Мелетий); 2. Трапезария в манастира „Θεολόγου“ (Св. Йѳан Теолог); 3. Трапезария в манастира „Εσφιγμένου“ (Стегнатия).

Fig. 7. Refectories of monasteries in Byzantium from the 10th – 11th centuries (after A. Orlandou).
 1. Refectory in the Οσίου Μελετίου monastery (St. Meletium);
 2. Refectory in the Εσολόγου monastery (St. John the Theologian);
 3. Refectory at the Εσφιγμένου monastery (The Tight).

Обр. 8. План на Трапезарията и южния ъгъл на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица в края на XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 8. Plan of the Refectory and the south corner of the Monastery at church No. 8 in the citadel of the Hill of Trapezitsa at the end of the 14th c. (reconstruction E. Dermendzhiev)

СТЕНОПИСНАТА УКРАСА ОТ ЦЪРКВА №23 В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ЧАСТ II. РЕСТАВРАЦИЯ НА СЦЕНИТЕ „СЛИЗАНЕ В АДА/ВЪЗКРЕСЕНИЕ ХРИСТОВО“ И „ЖЕНИ МИРОНОСИЦИ НА ГРОБА ГОСПОДЕН“)

Диана Косева

Преди година представихме теренните дейности, свързани с разкриването по археологически път и първичната обработка на стенописен материал от църква №23 в крепостта Трапезица (Косева 2021, 63–74). Втората част от работата по възстановяване на стенописната украса на църквата продължи в лабораторни условия. В настоящата статия ще проследим консервационно-реставрационните етапи на две последователни сцени от Възкресение и неделите след Възкресение – „Слизане в Ада/Възкресение Христово“ и „Жени мироносици на гроба Господен“¹. **Първият**, безспорно най-продължителен и труден, е етапът на селектиране на частите от отделните изображения или сцени. Тръгвайки от няколко отделни детайла, свързани с изграждането на композицията „Успение Богородично“, се наложи паралелно да се отделя стенописен материал и за още няколко сцени и фигури (**Ил. 1, Ил. 2, Ил. 3, Ил. 4, Обр. 1, Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5**). Въпреки че неминуемо се налагаше всеки фрагмент многократно да се оглежда, за да бъде отнесен към отделна сцена или образ, работата щеше да върви значително по-бързо, ако имаше достатъчно пространство, за да се разположат части от многобройните композиции и образи, от които успявахме да откриваме фрагменти. При някои композиции се налагаха неколкостепенни корекции, тъй като отделни персонажи теоретично можеха да участват в две или повече сцени. Липсата на категоричен образец, който да бъде водещ при сглобяването на сцените и отделните образи, доведе до текущи промени при подреждането на фрагментите. Например една от най-ясните в иконографско и композиционно отношение сцена – „Успение Богородично“, бе променяна няколко пъти. Наред с това опадания на много места живописен слой допълнително затрудняваше хода на работата. Въпреки че при селекцията основно се търси сходство между колорит и рисунка между отделните части, все пак най-сигурно се оказва точното пасване между фрагментите. Например няколко съвсем дребни, детайлно разработени образа, едва неотдавна успяха да намерят своето място в композицията „Вход Господен“ от третия регистър на църквата.

Пълното реконструиране на сцени и фигури от отделните регистри на църква № 23 е дългогодишна задача, на която ние успяхме да сложим началото с установяването на осем сцени от Празничния цикъл, Възкресение и Неделите след Възкресение, пет фигури на светци-войни от първия регистър и четири отделни образа. Колкото по-голяма ставаше площта на изградените композиции, толкова по-трудно продължаваше работата, тъй като при разрушението парчетата са се откървали заедно с мазилката, която е с различна дебелина и отделните парчета не можеха да стоят в една равнина. Това налагаше да се поставят подложки за приблизителното изравняване на живописната повърхност. Независимо че отделните фрагменти много точно пасваха помежду си, се въздържахме от тяхното слепване и изтъняване, тъй като имаше опасност вътрешните липсващи части на композицията да не могат да се поставят на място.

Едва когато бяхме напълно сигурни в точните места на отделните фрагменти и връзката им с околните, пристъпихме към **втория етап** от работата, свързан с изтъняване и фиксиране на събраните части от сцените (**Обр. 2, Обр. 3**). Всички фрагменти от подготвените композиции бяха изтънени до 0,05 – 0,06 м. Поради грубия пълнеж на мазилката, в която попадаха камъчета, парчета керамика, стъклена шлака и пр., а и поради малката площ на отделните парчета, се наложи тяхното ръчно изтъняване. Формата на отделните сцени е почти квадратна с приблизителни размери: 1,10–1,20 x 1,10–1,20 м. Фактът, че двете сцени са стояли на равна плоскост, прави работата по тяхното сглобяване значително по-лесна. Досега от двете сцени са попълнени около 50% от живописата.

Третият етап обхваща пренасянето на двете сцени върху нова основа. Този етап съдържа няколко важни стъпки. На първо място това е подборът и изработването на нова основа (**Обр. 6**). Въпреки че стенописите са изтънени, поради голямата площ тяхното тегло е значително. По тази причина беше нужно да бъде избрана устойчива, но максимално олекотена носеща основа. Съвременните материали за реставрация предлагат варианти на устойчиви и леки носещи плоскости, но фактът, че нашата работа не е обезпечена със средства, не позволява да закупуваме тези скъпо струващи материали². По тези причини решихме да използваме плоскости от фибран с максимална дебелина (около 0,10 м), които могат да се намерят в магазинната мрежа. За да поберем двете сцени се наложи да слепим четири стандартни листа фибран, които бяха допълнително укрепени с дървена скара откъм гърба (**Обр. 7**).

Следващата стъпка е *пренасяне на фрагментите на подготвената нова основа*. Изтънените части от двете композиции бяха подредени върху новата основа. Последва очертаване на контура. Повърхността на фибрана е фабрично фактурирана, което улесни *монтирането на парчетата* с гъст слой лепило С 200 и залепването им върху основата от фибран (**Обр. 8**).

Няколко дни се изчака, за да изсъхне добре лепилото, след което пристъпихме към **четвъртия етап** – китване на пукнатините, фугите и малките липс-

ващи участъци. За целта се използва кредов кит, който в основата бе смесен с пълнител от смлени дървени стърготини, а повърхността е от чист кредов кит, който е добре загладен. Въпреки всичко, все още се въздържа от бордиране на пренесените на нова основа сцени „Слизане в Ада/Възкресение Христово“ и „Жени мироносици на гроба Господен“, тъй като е напълно възможно да бъдат открити още части от тях (**Обр. 9**).

При стабилно фиксираните парчета вече спокойно можеше да се пристъпи към **петия етап** – почистване на живописната повърхност. Целта на тази дейност е да бъдат отстранени замърсявания и най-вече да бъдат отстранени солите, които в много случаи бяха калцирали.

Хоризонталното положение на паното затруднява изпълнението на **шестия етап** – колоритната интеграция. По тази причина най-напред беше изработена графична схема на изображенията, за да може да бъде категоризирана рисунката или най-малкото силуета на участниците в композициите (**Обр. 10**). Все още се надяваме сцените да бъдат допълнени с още фрагменти. По тази причина умишлено забавяме изпълнението на ретуша. Последен, **седми**, етап на консервационните дейности е полагането на защитно покритие на живописиста.

Програмата на първия и втория регистър в притворите и наосите на трапезишките църкви са сравнително ясни, тъй като има запазени стенописи в тези части. От пръв поглед се забелязва общата декоративна система на живописиста в цокълните регистри. Най-долу в апсидите стои имитация на драперия, украсена с различни орнаменти. В същия регистър по стените са нарисувани пана, наподобяващи мраморен цокъл – *opus alexandrinum*, които са правоъгълни, квадратни, а понякога в квадратите са вписани кръгове или ромбове от друг цвят – имитация на *opus sectile*.

Вторият регистър е запълнен с изображения на светци в цял ръст. В наоса на църквите са запазени правите фигури на светци-войни, лечители и мъченици. В олтарните пространства почти навсякъде са оцелели части от сцената „Поклонение на жертвата“, като различията основно са в диспозицията на фигурите на архиереите, представени фронтално или в полупрофил.

Иконографската програма във втория регистър на неголемите притвори на трапезишките църкви е свързана с изображения на монаси, преподобни и църковни отци, разнообразени с ктиторски композиции, най-често свързани с погребенията в тази част на храмовете.

Живописиста във високите зони на църквите в средновековния Търнов (в случая третият регистър) може да се коментира единствено благодарение на откритите по археологически път стенописи от църква №23. Тук ясно се отделят основните тематични цикли – Празничен и Страстен. Сглобяването на няколкото сравнително едри по размер сцени от тези два цикъла показват, че за да бъдат поместени в неголямото по линейна планова схема помещение на наоса, площта трябва да е увеличена във височина. Тоест малкият по размер

горизонтален план на църквите на Трапезица, а и в столичния Търнов като цяло, е компенсиран от сравнително високи сгради.

В най-напреднала фаза е реставрацията на двете коментирани сцени – „Слизане в Ада/Възкресение Христово“ и „Жени мироносици на гроба Господен“ (**Обр. 10, Ил. 5**). Фрагментите, от които са сглобени двете сцени бяха разпръснати в средната част на наоса, но тяхното място най-вероятно е в третия регистър на северната стена на наоса. Формата на каретата е почти квадратна с приблизителни размери: 1,10–1,20 x 1,10–1,20 м (**Обр. 10, Ил. 5**). Другите две сцени, с обща разделителна линия помежду им, са „Сретение Христово“ и „Възкресение Лазарово“ (**Ил. 6**).

Събирането и подреждането на стенописните фрагменти, при което вече са оформени четири сцени, дава възможност за първи път да разгледаме и коментираме композиционните и стилови характеристики на многофигурни сцени от третия регистър на църкви от двете цитадели на средновековния Търнов. На първо място трябва да се отбележи по категоричен начин отнасянето на живописата от църква №23 към т. нар. класическо константинополско или дворцово направление на палеологовия стил³. За това свидетелстват монументалния изглед на композициите с подчертано издължени фигури, както и динамиката в движенията, подсилена от експресивни обръщания, драматични жестове и пр. На второ място се откроява вниманието към архитектурния и природен декор, при които на преден план излизат различни детайли в архитектурата – капители, арки, балдахини, решетки, украсени по различни начини. Проявление на този стил виждаме при стенописната украса на „Църквата“ от Ивановската скална манахеска колония, свързана с ктиторството на цар Иван Александър (1331–1371 г.) (Косева-Тотева 2016, 143–145).

Явно не трябва да се забравя, че през 1261 г. Константинопол е освободен от латините и възстановява ролята си на първостепенен художествен център, което се отразява на водещите тенденции в монументалното и приложното изкуство и в Търновград.

Църковното строителство в столичния Търнов и в цялата държава бележи своя нов подем по време на дългогодишното управление на цар Иван Александър (1331–1371 г.). Същият владетел с неговото семейство и обкръжение стават ктитори на многобройни църкви и манастири, някои от които са изцяло възобновени и стенописвани, а други са новопостроени. С неговото царуване изглежда може да се свърже стенописването на редица църкви в цитаделите и кварталите на столицата (Косева-Тотева 2016, 143), както и строителството и стенописването на църква №23.

В сравнително ранен етап е реставрацията на други три сцени – „Рождество Христово“, „Вход Господен в Йерусалим“ и „Преображение“. Освен това напредва сглобяването на четирима светци-войни от втория регистър, както и случайни попадения при изграждане на няколко отделни образа.

Тук ще върнем вниманието си накратко върху двете сцени „Възкресение“ и „Жените мироносици на гроба Господен“. Сцената „Възкресение“, символизираща изкуплението на първородния грях, има за основа разказа от апокрифното евангелие на Никодим (*Evangelii Nicodemi* 1876, 389–409). Иконографията на сцената⁴ следва тук така наречения „Възкресен тип“ – иконографският вариант, представящ момента на възнасянето, последвал момента от действителното слизване в ада („Слизане“). В симетричната композиция, разделена на две части, художникът подчертава основното внушение, умело поставяйки фигурите в пространството (**Обр. 10, Ил. 5**). В средата на композицията е Христос в елипсовидна мандорла, облечен с хитон и химатий, полуобърнат наляво, пристъпващ напред, стъпил върху разчупената врата на ада. Сиянието на мандорлата е постигнато чрез степенуване на различни по интензивност на цвета, концентрично разположени ивици и се отличава от късните образци с лъчиста мандорла. Важно е да отбележим, че фигурата на Христос не доминира като големина над останалите. Наместо дълъг кръст-жезъл той държи навит на руло свитък. В лявата част е представена група от няколко фигури – коленичилите Адам и Ева, а над тях вероятно е стоял изправен Авел – първият праведник. С дясната си ръка Христос е хванал Адам, като фигурата е изцяло обърната към него. От дясната страна са изобразени старозаветните царе Давид и Соломон, и зад тях се показва фигурата на свети Йоан Кръстител. Зад двете групи е стоял по един планински масив. Тази сцена носи основните елементи, които са били създадени през XII в. Като композиционна схема най-близка до разглежданата композиция е сцената от църквата „Св. Стефан“ в Костур от началните десетилетия на XIII в. (*Sisiou* 2007, 408, fig. 10).

Сцената „Възкресение Христово/Слизане в ада“ е последвана от епизода с „Жените мироносици на гроба Господен“. И тук композицията е формално разделена на две части (**Обр. 10, Ил. 5**). Дясната ѝ половина е заета от празния саркофаг на Христос, върху капака на който е седнал ангел, изобразен в три четвърти профил, обърнал глава към групата на мироносиците в лявата част на композицията. Ангелът е облечен в бяла туника, с дясната ръка сочи празния саркофаг, а лявата е поставена върху крака и наместо скиптър с нея държи свитък на руло (**Обр. 10, Ил. 5**). В долния десен ъгъл, пред гроба, са изобразени спящи войници с туники, ризници и шлемове, въоръжени с копия и щитове (**Ил. 3, Ил. 4**). На заден план схематично са представени планински масиви.

В лявата половина са разположени прави в цял ръст трите жени мироносици – Мария Магдалина, Мария Иаковова и Саломия, обърнати към ангела. Жената на преден план държи с едната си ръка съд с миро, а другата е обърнала в молитвен жест пред гърдите. Втората жена, която до голяма степен е закрыта от предходната, е със свита пред гърдите дясна ръка, с която маниерно обтяга шнура на наметалото си през опънатия си показалец (**Обр. 10, Ил. 2, Ил. 5**).

В композицията ангелът остава един, а броят на жените дава предимство на разказа на евангелист Марко, съобщаващ за три женски персонажа⁵. Ико-

нографията на сцената⁶, която илюстрира евангелските разкази (Матей: 28, 18; Марко: 16, 1–7; Лука: 24, 1–8; Йоан: 20, 1–11), следва образци, създадени през късния XII в., в които включването на заспалите войници в композицията променят основно иконографската схема от ранната следиконоборческа епоха.

За използването на по-стари образци, донякъде свързани с Комниновото изкуство, подсказват някои елементи като заоблените хълмове, строгостта на лицата, например при изображението на Христос от сцената Възкресение, както и конструкцията на композицията и участниците в нея. Стилът на пластичното изграждане обаче е категорично свързан с XIV в. Доминират ярките цветове и вниманието към дребните детайли.

Преди известно време, коментирайки стила на запазената средновековна живопис в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във В. Търново, отбелязахме, че той стои най-близо до живописца в Милешево и до тази в църквата „Събор на архангелите“ (Затрупаната църква) при с. Иваново, Русенско (Косева-Тотева 2016, 105–106; 134–136). Стилвата характеристика на тази ранна живопис насочва към високата художествена култура, с която се отличават елитни стенописни паметници на Балканите от XIII в. Живописният стил и епиграфските особености на надписа свързват първото стенописване на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ с 20-те – 30-те години на XIII в.

В същото изследване допускаме, че едни и същи зографи са работили в Търнов, Иваново и в Милешево (между 1234–1243 г.)⁷. Засега голяма част от изследователите приемат, че екипът работил в Милешево, всъщност се състои от солунски зографи, стенописвали южния кораб на църквата Ахиропиитос по време на латинското управление на града (1204–1224 г.) (Кисас 1987, 37–48). Има известна вероятност българският владетел Иван Асен II (1218–1241 г.) да е ангажирал още през 20-те години на XIII в. екип художници, работещи в тези стилски тенденции, за изписването на скалния манастир „Св. Архангели“ при с. Иваново, католикона на манастира „Св. Апостоли Петър и Павел“ и църквата „Св. 40 мъченици“ в Търновград. Изглежда същите изпълнители са поканени и от сръбския крал Стефан Владислав (1234–1243 г.) за стенописване на църквата „Възнесение Христово“ в Милешево (Косева-Тотева 2016, 105–106).

В тази връзка ще спрем внимание на един интересен детайл от изображенията на спящите войни в сцената „Жени мироносици на гроба Господен“ от църква №23 на Трапезица – това са техните шлемове (Ил. 4, Ил. 5). Те са напълно еднакви с тези на войните от съответната сцена в църквата „Св. Възнесение“ в Милешево. Очевидно подобна сцена, в някоя от споменатите погоре църкви е използвана като образец при изписването на църква №23, още повече че основната роля, свързана с ктиторската дейност в средновековната българска столица през XIV в., продължава да играе дворцовата аристокрация и църковния елит. По волята на най-висшите представители на светската и църковна власт се извършват поръчки за изграждане и крупни дарения на църкви

и манастири, а мощите и реликвите, които храмовете са пазели, довеждат до славата на средновековния Търнов в християнска Европа.

Реставрацията на стенописите, анализа на иконографията и стила, определянето на последователността на сцените и разпределянето им върху стените на храма, както и установяването на широчината и височината на регистрите, ще дадат надеждна информация за обемната архитектурна реконструкция, декоративната програма и художествените качества на живописиста на църква №23. Успешното възстановяване на сцени от третия регистър на църквата засега остават единствения пример за многофигурни композиции от времето на столичния Търнов.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Консервационно-реставрационните дейности със стенописите от църква №23 се извършват от доц. д-р Диана Косева и Галя Тодорова (**Обр. 7**). Тук бих искала да благодаря на своя дългогодишен колега Сава Русев за полезните съвети, разговори и консултации.
- ² Работата и закупуването на материалите за консервация на стенописния материал от църква №23 се осъществяваха благодарение на средствата, предвидени за консервация на движими културни ценности през изминалия археологически сезон на обект „Средновековен град Трапезица. Сектор Север“, за което благодарим на ръководителя на археологическите проучвания, проф. д. изк. Константин Тотев.
- ³ Палеологовата живопис е единен по своята основа стил, който е поставен на Константинополска почва още в последната трета на XIII в. Той придобива огромна сила и в XIV в., като прониква във всички части на източнористиянския свят (Лазарев 1986, 157–158). Сред някои от основните характеристики на тази Палеологова живопис могат да се открият повишената емоционалност на изображенията, навлизане на светски тенденции в представянето на религиозните теми, свързани с фолклорни влияния, увеличен е броя на изображенията в композициите, появяват се обширни житийни цикли, архитектурният декор и пейзажът заемат важна роля в изграждането на композициите. Античните влияния проникват главно чрез образци от епохата на император Юстиниан (527–565 г.) и от Комниновото възраждане (XII в.). За българското изкуство от XIV в. са характерни две основни направления. Едното от тях е дворцовото, свързано по-тясно с Константинополските образци, чиито проявления откриваме сред паметниците на столично Търново и тези от близката и по-далечна околност. Към второто, демократично направление, се отнасят стенописите от по-отдалечените краища, каквито са храмовете в Западна България (Лихачева 1981, 258–259).
- ⁴ За иконографията на сцената „Възкресение Христово/Слизане в ада“ виж: Schulz 1959, 1–66; Lucchesi Palli 1962, 250–267; Grabar 1968, 125–127; Aurenhammer 1967, 232–249; Lucchesi Palli 1966, 142–148; Kartsonis 1986.
- ⁵ *„След като мина събота, Мария Магдалина, Мария Иаковова и Саломия купиха аромати, за да дойдат и Го помажат. И в първия ден на седмицата дойдоха на гроба много рано, след изгрев-слънце, и говореха помежду си: кой ли ще ни отвали камъка от вратата гробни? И като погледнаха, виждат, че камъкът е отвален: а той беше много голям. Като влязоха в гроба, видяха един момък, облечен в бяла дреха, да седи отдясно; и много се уплашиха. А той им казва: не се плашете. Вие търсите Исуса Назарееца, разпнатия; Той възкръсна, няма Го тук. Ето мястото, дето бе положен.*

Но идете, обадете на учениците Му и на Петра, че Той ви преваря в Галилея; там ще Го видите, както ви бе казал..." (Евангелие от Марко, 16, 1–7).

⁶ За иконографията на сцената „Жените мироносици на гроба“ виж: Millet 1916, 517–540; Brooks 1921, 109 и сл.; Myslivec, Jászai 1990, 54–62.

⁷ Няма единодушно мнение за датата на фреските в църквата „Възнесение Господне“ в Милешево. Според Теодосиевото житие на св. Сава, крал Стефан Владислав (1234–1243 г.) започнал издигането на храма след 1234 г., т.е. след като заема сръбския престол (Теодосије 1984, 170). В. Джурич поставя датата на стенописване най-общо към втората четвърт на века (Ђурић 1987, 27–36; Суботић, Максимовић 2012, 97–109).

ЛИТЕРАТУРА

Кисас 1987: С. Кисас. Уметност у Солуну почетком XIII века и милешевско сликарство. – В: Сборник Милешева у историји српског народа. Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, 1985. В. Ђурић (Уредник). Београд, 1987, 37–48.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната столица Търново. В. Търново, 2016.

Косева 2021: Д. Косева. Стенописната украса от църква №23 в крепостта Трапезица във Велико Търново (Разкриване, топография, първоначална конзервационна обработка). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVI, 2021, 63–74.

Лазарев 1986: В. Лазарев. История византийской живописи. Т. I. Москва, 1986.

Лихачева 1981: В. Лихачева. Искусство Византии IV–XV вв. Ленинград, 1981.

Теодосије 1984: Теодосије. Житије светог Саве. Превоо Лазар Мирковић, предговор књижи и превод редиговао Димитрије Богдановић. Београд, 1984.

Ђурић 1987: В. Ђурић. Милешевско најстарије сликарство. Извори и паралеле. – В: Сборник Милешева у историји српског народа. Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, 1985. В. Ђурић (Уредник). Београд, 1987, 27–36.

Суботић, Максимовић 2012: Г. Суботић, Ј. Максимовић. Свети Сава и подизање Милешева. – В: Византијски свет на балкану. Књига 1. [Пета национална конференција византолога Србије, Београд, 4–6 новембар 2010] – Београд. Византолошки институт Српске Академије наука и уметности, 2012. Б. Крсмановић, Ј. Максимовић, Р. Радич (Уредници). (Посебна издања/Византолошки институт САНУ, књ. 42/1). Београд, 97–109.

Aurenhammer 1967: H. Aurenhammer. Lexikon der christlichen Ikonographie I. Wien, 1967.

Brooks 1921: N. Brooks. The Sepulchre of Christ in Art and Liturgy. – University of Illinois Studies in Language and Literature, VII, 2, 1921.

Evangelii Nicodemi 1876: Evangelii Nicodemi pars Altera sive Descensus Christi ad Inferos. – Evangelia apocrypha. C. Tischendorf (Ed.). Lipsiae: Hermann Mendelssohn, MDCCCLXXVI, 1876, 389–409.

Grabar 1968: A. Grabar. Christian Iconography. A Study of Its Origins. Princeton, 1968.

- Kartsonis 1986:** A. Kartsonis. Anastasis. The making of an Image. Princeton, 1986.
- Lucchesi Palli 1962:** E. Lucchesi Palli. Der syrisch-palästinensische Darstellungstypus der Höllenfahrt Christi. – In: Festschrift Engelbert Kirschbaum, Römische Quartalschrift, 57, 1962, 250–267.
- Lucchesi Palli 1966:** E. Lucchesi Palli. Anastasis. – In: Reallexikon zur byzantinischen Kunst. Bd. 1. Begründet von Klaus Wessel und Marcell Restle, herausgegeben von Andreas Pülz. Stuttgart, 1966, 142–148.
- Millet 1916:** G. Millet. Recherches sur l'icônographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos. Paris, 1916 (Repr. Paris 1960).
- Myslivec, Jászai, 1990:** J. Myslivec, G. Jászai. Frauen am Grab. Lexikon der christlichen Ikonographie. Allgemeine Ikonographie. Bd. 2. Rom 1990, 54–62.
- Schulz 1959:** H-J. Schulz. Die „Höllenfahrt“ als „Anastasis“: Eine Untersuchung über Eigenart und dogmengeschichtliche Voraussetzungen byzantinischer Osterfrömmigkeit. – Zeitschrift für katholische Theologie, 81, 1959, 1, 1–66.
- Sisiou 2007:** I. Sisiou. The painting throughout the 13th century in Saint Stefanos of Kastoria. – In: Ниш и Византија. V. Miša Rakocija (Ed.). Niš, 2007, 393–413.

THE MURAL DECORATION FROM CHURCH NO. 23 OF THE TRAPEZITSA
FORTRESS IN VELIKO TARNOVO (PART II. RESTORATION OF THE
SCENES “DESCENT INTO HELL/RESURRECTION OF CHRIST” AND
“MYRRH-BEARING WOMEN AT THE TOMB OF THE LORD”

Diana Kosseva

(Abstract)

This article furthers the study relating to the excavation, conservation and restoration work, the assembling, thinning, laying on a new substrate, sealing, retouching, analysing the stylistic and iconographic features of the frescoes from church No. 23 on Trapezitsa. The article focuses specifically on the restoration of two adjacent scenes – “Descent into Hell/Resurrection of Christ” and “Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord”.

The conservation and restoration works go through seven main stages: selecting the parts of the individual images or scenes; thinning and fixing the assembled fragments of the scenes; transferring the two scenes on a new substrate, including *making of a new substrate* and *transferring the fragments to the prepared new substrate*; sealing cracks, joints and small missing bits; cleaning the surface; colour integration and laying a protective coating on the painting.

The painting in the high areas of the churches in the medieval town of Tarnov (in this case the third register) can be commented only thanks to the mural from church No. 23 uncovered archaeologically. Here the main thematic cycles – the Festive and the Passionate – are distinctly separated. In order to fit the assembled several relatively large-scale scenes from these two cycles in the small linear space of the naos plan, the height of this space must be greater. That is, the small horizontal plan of the churches on Trapezitsa, and in the metropolis of Tarnov in general, is compensated by relatively high buildings.

The gathered and assembled mural fragments, representing separate scenes, provide grounds to examine for the first time and comment on the compositional and stylistic characteristics of the multi-figure scenes from the third register of churches in the two citadels of the medieval Tarnov. Firstly, it should be noted that the painting from church No. 23 can be referred to the so-called classical Constantinople or palace Palaeologus style.

Some elements, such as the rounded hills, the rigidity of the faces, for example in the image of Christ in the Resurrection scene, as well as the structuring of the composition and the participants in it, suggest that older models were used, somewhat related to the Comnenus art. However, the artistic approach can be definitely referred to the 14th c. Bright colours and attention to small details dominate.

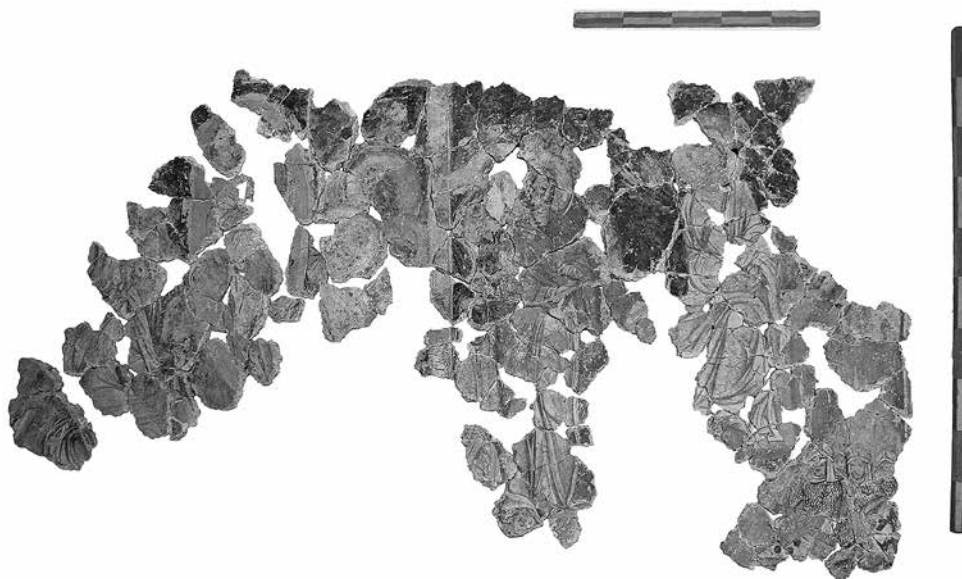
The restored murals, the analysis of the iconography and style, the identified sequence of the scenes and their place in the church walls, as well as the established width and height of the registers, will give reliable information about the architectural volume, the decorative program and the artistic aspects of the paintings in church No. 23. The successful restoration of scenes from the third register of the church remains the only example of multi-figure compositions from the metropolis of Tarnov.

Обр. 1. Графична реконструкция на сцените „Възкресение Христово/Слизане в Ада“
и „Жени мироносици на гроба Господен“.

Fig. 1. Graphic reconstruction the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell
and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.

Обр. 2. Етап от сглобяване на сцените „Възкресение Христово/Слизане в Ада“
и „Жени мироносици на гроба Господен“.

Fig. 2. Assembling the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell
and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.

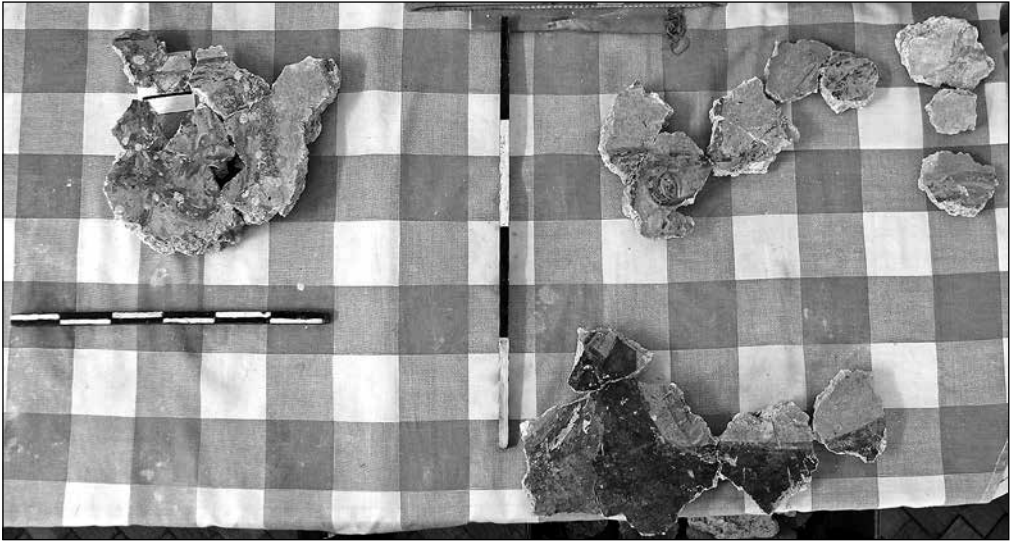
Обр. 3. Етап от сглобяване на сцените „Възкресение Христово/Слизане в Ада“ и „Жени мироносици на гроба Господен“.

Fig. 3. Assembling the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.

Обр. 4. Паралелна работа по събиране на сцените „Вход Господен“, „Сретение Христово“ и „Възкресение Лазарово“.

Fig. 4. Parallel work on assembling the scenes of the Entrance of the Lord, Presentation of Christ and Resurrection of Lazarus.

Обр. 5. Паралелно глобяване на отделни образи.
Fig. 5. Parallel assembling of individual images.

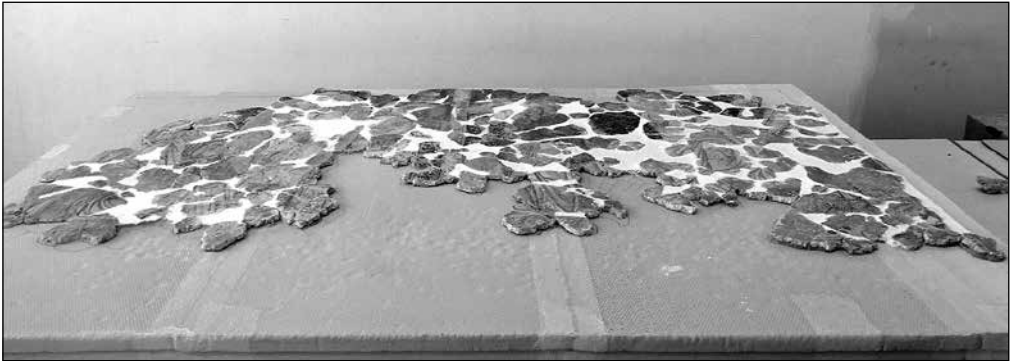
Обр. 6. Подготовка на новата носеща основа от плоскости фибран.
Fig. 6. Preparation of the new support substrate of assembled fibreboard.

Обр. 7. Укрепване на гърба на новата носеща основа.
Fig. 7. Reinforcement of the back of the new support substrate.

Обр. 8. Прехвърляне на изтънените фрагменти върху новата носеща основа.
Fig. 8. Transferring the thinned fragments to the new support substrate.

Обр. 9. Залепване и китване на липсващите участъци и пукнатини.

Fig. 9. Pasting and sealing the missing sections and cracks.

Обр. 10. Графична реконструкция на сцените „Възкресение Христово/Слизане в Ада“ и „Жени мироносици на гроба Господен“.

Fig. 10. Graphic reconstruction of the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.

ТЕКСТИЛ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В МЕСТНОСТТА ФРЕНК ХИСАР, ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ГРОБ № 13 И ГРОБ № 17)

Иван Чокоев

През 2014 г. Хитко Вачев и Илиян Петракиев започнаха спасителни археологически разкопки в най-източния край на местността Френк хисар във Велико Търново. В резултат са разкрити архитектурните останки на средновековна църква, функционирала през столичния и следстоличния период на Търнов (XIII–XVI в.) (Вачев, Петракиев 2016а, 425–426). Храмът, с притвор към него, е издигнат около средата на XIII в. Разрушен е в края на 20-те години на XIV в. и наново изграден през втората четвърт на същия век. При това изграждане към възстановените олтар, наос и притвор са пристроени галерия от север, завършваща с параклис в източната си част, екзонартекс от запад и помещение от юг. През XIV в. около църквата е построен манастир, чийто патрон според проучвателите е „Св. Богородица“ (Вачев, Петракиев 2016а, 423, 426–427).

Във вътрешното пространство на храма са проучени 22 гроба. Погребенията са извършени в съответствие с християнските погребални практики, но един гроб е от предхристиянската епоха. Седем от християнските гробове предхождат строителството на църквата. В три от 14-те гроба, отнесени към времето след построяването на храма, са открити текстилни останки (Вачев, Петракиев 2015, 653–656; Вачев, Петракиев 2016а, 425–426). През следващите археологически сезони до 2021 г. включително, около храма са проучени още около 120 гроба. Част от тях са от следстоличния период, а други се свързват с функционирането на раннохристиянска базилика, останки от която са разкрити под средновековната църква. В някои от гробовете отново са открити тъкани (Вачев, Петракиев 2016б, 734–736; Вачев, Петракиев 2017, 555–557; Вачев, Петракиев 2018, 471–474; Вачев, Петракиев 2019, 489–492; Вачев, Петракиев 2020, 1143–1146; Вачев, Петракиев 2021, 1020–1025). Част от текстилните находки вече са проучени, а резултатите – огласени (Чокоев 2016, 441–445; Чокоев 2018, 223–229; Чокоев 2020, 121–130). Настоящата публикация представя получените данни от изследването на тъканите от гроб № 13 и гроб № 17, разкрити през 2014 г. Двата гроба са локализиращи в очертанията на църквата, а погребенията са извършени след нейното построяване (Вачев, Петракиев 2015, 656).

Текстил от гроб № 13

Върху гръдния кош и при двете лакътни кости на погребания в гроб № 13 мъжки индивид са намерени множество позлатени сребърни копчета. Забелязани са и следи от метализирана тъкан (Вачев, Петракиев 2015, 656)¹.

Костите и текстилният материал са в много тежко състояние. В продължение на около 400 мм покрай гръбначния стълб се наблюдават следи от метализиран текстил (**Ил. 1.1**)². В средата на тези следи е съхранен участък, който е във вид на лента – дълга около 200 мм и широка 50–55 мм. Оцелелият материал бе вдигнат заедно със заобикалящата го земна маса и пренесен за допrouчване в Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново.

Установено бе, че текстилната ивица се състои от две успоредни **везани ленти**, всяка с широчина около 25 мм (**Ил. 1.2**). Везмото е изпълнено със сърмена и копринена нишка (**Ил. 2**).

Сърмената нишка е с дебелина 0,32–0,36 мм (**Ил. 3**). Метализацията е осъществена с едностранно позлатена сребърна лентичка с широчина 0,32–0,36 мм, но стесняваща се и до 0,28–0,24 мм. Тя е обвита в посока S около тъмнокафява копринена сърцевина с дебелина 0,16 мм и S сук. Среброто от метализираните нишки напълно е прореагирало в земята, като сребърният хлорид се е натрупал върху тях, но частично е покрил и копринените. Поради отделеното под въздействието на светлината елементно сребро, сребърният хлорид, а оттам и текстилът са оцветени в сиво-виолетово до черно.

Копринената нишка е без сук с дебелина около 0,20 мм, но се разстила и до 0,24 мм. Цветът ѝ след престоя в земята е тъмнокафяв, като на места се забелязва червенеене.

Тъканта, носеща везбата, напълно е деструктирала, което най-много е допринесло за лошото състояние на изделието. Все пак по разположението на сърмените нишки може да се установи, че с тях е везано в техниката „през тъканта“ (Инкова 1979, 48–52). Шито е с двойна сърмена нишка и единична копринена (**Ил. 2**, **Ил. 3**). Бодовете на нишките са разположени един до друг, като те постепенно са запълнили желаната форма (**Ил. 4**). Този бод във везбата е известен като „прав бод“. Той носи името си от това, че отделните бодове се нареждат, изправени един до друг. Правият бод се състои от еднакви бодове, които се редуват плътно един до друг. Бродира се във всички посоки между две линии, които могат да бъдат успоредни или да не са успоредни в зависимост от това, какво очертават (Кираджиева 1962, 30).

Извезаните сърмени ивички в бродерията от гроб № 13 са с широчина 1,6–1,8 мм, а копринените – 1,2 мм. Орнаментите са получени от плътно редуващи се единични сърмени и копринени ивички, при което везаната тъкан е останала напълно скрита. Същият похват на везане е използван и в редица други везби от XIII–XIV в., открити на съвременната българска територия (Ангелов 1962, обр. 8; Инкова 1979, 44–52; Чокоев 2008, 164–166; Чокоев 2010,

575–580)³. Тези везби представят повтарящи се геометрични мотиви, като сърмените нишки оформят фигурите, а копринените – фона, или обратното.

Бе посочено че тъканта, носеща везбата, напълно е изтляла, но обикновено за идентичните по изпълнение бродерии като основа е използвана ленена тъкан. Такава е вложена например в шевиците от некропола в северозападното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново (Чокоев 2008, 164–166, 386, ил. III) и при с. Крепча, Поповско (Чокоев 2010, 575–580). Освен това голяма част от копринените нишки, вложени във везбата от гроб № 13, са запазени, което показва, че ако основата на везбата е била копринена, поне малка част от нея също би се съхранила.

По двата ръба на везбата от гроб № 13 се наблюдават сърмени шнурчета. Те също са везани и отново с двойна нишка (**Ил. 1.2, Ил. 5**). Бродирано е отново „през тъканта“, като е използван верижен (синджир) бод. Този бод представлява еднакви по големина бодове, приличащи на бримки, които се редуват по права линия. Редица от такива бодове образуват верига, откъдето е получил и името си (**Ил. 5.3**). На опаквата страна се развиват машинни бодове. Синджир бодът през XIX – първата половина на XX в. е познат още и под името еврейски бод. След бод зад игла верижният бод е бил един от най-популярните бодове в миналото. Конецът при верижния бод върви двоен над плата и затова изпъква релефно над него (Кираджиева 1962, 24–25, фиг. 25).

Съхранените отделни участъци от шевицата предоставят възможност за нейната пълна графична реконструкция (**Ил. 6, Ил. 7**). Оказва се, че два геометрични орнамента, изградени на базата на двойния хикс, знак познат от други средновековни паметници, се повтарят последователно. Орнаментът е извезан със сърмена нишка, т.е. бил е златен на вид, а фонът, бродиран с копринената – червен.

Двете шевици (извезани ленти), всяка с широчина по около 25 мм, и останките, от които бяха открити на място една до друга, явно са били пришити по ръбовете на срязана отпред дреха. Тя се е затваряла с множество сферични позлатени сребърни копчета, разположени едно до друго⁴. Следи от везба се наблюдаваха и при костите на дясната китка (останки на площ 90 x 100 мм) и около черепа (**Ил. 1.1**), което показва, че шевица е била пришита и по ръба на ръкавите и околоротния отвор на дрехата. Така възстановената кафтановидна дреха – кавадион (?) трябва да е била донякъде близка до тази от гроб № 39 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, реконструирана от В. Инкова (Инкова 1979, 61–63, обр. 51)⁵.

Копчетата са вдигнати преди моето отиване на археологическия терен, но върху тъканите личаха гнездовидни вдлъбнатини със следи от зелени корозионни продукти (**Ил. 1.2**). Те са останали от сребърните сферични копчета, изработени от сплав, явно с високо медно съдържание. На снимката се наблюдават четири следи, като всяка е на разстояние 6 мм една от друга. Разположени са върху дясната лента.

При проучването на везбата бе открит и малък фрагмент от **шнурче**, което разкрива подробности от одеждата (**Ил. 8**). То е с дължина около 10 мм и дебелина около 1,5 мм. Оплетено е от три или повече червенеещи копринени нишки, като всяка от тях е с дебелина 0,6 мм. Единият край на фрагмента от шнурчето е разкъсан, но другият завършва с клуп, около който се наблюдават сърмени нишки. Това обстоятелство показва, че червеното копринено шнурче явно е било закрепено към шевицата. Върху шнурчето се съзират и следи от зелени корозионни продукти, подсказващи за контакт между него и сребърните копчета. От всичко това може да се заключи, че шнурчето произлиза от илик за копче⁶.

Върху обратната страна на разгледаната везба не се забелязват следи от друг текстил. Това е причината, поради която не може да се установи от какви тъкани е ушита дрехата, чиято шевица бе възстановена.

За разлика от гърба на везбата, върху нейното лице бе открит малък текстилен фрагмент (**Ил. 9**). Той е от **сложна тъкан**, в която са вложени две основи и два вътъка. Тъканта е в сплитка лампас. Това са група платове с десен, в които фонът се оформя от главната основа и главния вътък⁷, а фигурите се получават от един или повече орнаментиращи вътъци, сплитащи с отделна свързваща основа⁸. Фонът и орнаментът на коприните лампас притежават контрастна структура – обикновено във фона преобладават основните нишки, а в орнамента – вътъчните. Фонът може да е изтъкан в сплитка лито, кепър или атлаз, а орнаментът в лито или кепър. Те могат да бъдат монохромни или полихромни, изцяло копринени или в тях да е включена сърмена нишка (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 107–122; Monnas 2009, 7, fig. 5, 295, 298–299, 301, diagr. 12).

Разглежданият фрагмент лампас от гроб № 13 е много малък – 5 x 5 мм и в лошо състояние, но все пак могат да се определят поне част от неговите технически характеристики. Двата вътъка – от лицето и обратната страна на тъканта, се припокриват – разположени са един над друг, т.е. тяхното съотношение е 1:1. И двата вътъка днес са кафяви на цвят, но при лицевия се наблюдава потъмен нюанс, явно останал от някакво обагряне. Фонът, наблюдава се вляво на Ил. 9.1, е изграден от 3.1 основен кепър. Лицевият вътък в орнамента е нарушен и съответно определянето на сплитката е трудно. Съотношението между главна и свързваща основа е 4:1.

Двата вътъка притежават еднакви параметри с изключение на цвета. Те са без сук, с дебелина около 0,25–0,27 мм и гъстота на тъкане – около 21,5 н./см. Лицевият вътък е бил обагрен.

Двете основи са със Z сук, а дебелината им е около 0,065 мм до 0,10–0,12 мм. Общата гъстота е около 85 н./см, като гъстотата на главната основа е около 68 н./см, а на свързващата – около 17 н./см⁹.

В тъканите лампас може да бъде включена и сърмена нишка. Тъкан, подобна на тази от гроб № 13, но с вложена позлатена протеинова ивичка, бе идентифицирана сред текстилния материал, открит в гробовете от Дворцовата

църква на хълма Царевец във Велико Търново (Чокоев 2021, 188–197). Дали в тук изследвания лампас от гроб № 13 е била втъкана и сърма остава неизвестно: освен че фрагментът е много малък, по него не се забелязват следи от метализирана нишка. Все пак не може да се изключи напълно влагането на позлатена протеинова ивичка, тъй като съхраненият фрагмент е възможно да произлиза от участък, в който не е била втъкана позлатена ивичка. От друга страна следва да се добави, че поради нетрайността на вложените в такава тъкан материали нейни следи рядко оцеляват в земята. Ако в коментирания лампас е била втъкана сърмена нишка, но метализирана с позлатена сребърна лентичка, а не позлатен протеинов субстрат, то съхраненото от тъканта щеше да е повече.

Разгледаният текстилен фрагмент, както бе отбелязано, лежи над одеждата с везба. Ясно е, че той би трябвало да произлиза от друга дреха, лежаща над тази с шевицата. Тази друга дреха вероятно е била връхна – наметало.

Гроб № 13 е разкрит в притвора на църквата. Бе посочено, че притворът е изграден заедно с наоса и олтара на храма около средата на XIII в., а след неговото разрушаване в края на 20-те години на XIV в. е възстановен през втората четвърт на века (Вачев, Петракиев 2016а, 425–426).

Текстил от гроб № 17

При обработката на костния материал в лабораторни условия е забелязан текстил по женски череп от гроб № 17¹⁰. Установено бе, че под костите, оформящи лявата скула, е запазен продълговат сърмен фрагмент – лента, с широчина около 10 мм и дължина около 50 мм (**Обр. 1**). При огледа на черепа като продължение на сърмената лента бяха установени тъмнокафяви следи – пигментации, с широчина около 10 мм. Следи се наблюдават и в основата на дясната очна орбита, и върху горночелюстните кости до носната кухина. Явно пигментациите са резултат от проникването на соли, мигрирали от корозиралата сърмена лента, която в тези участъци е била в контакт с черепните кости. Общата дължина на запазения текстил и тъмнокафявите следи е над 200 мм.

Изследването показва, че текстилният фрагмент е останал от сърмена **везба** (**Ил. 10**). За везането ѝ са използвани метализирани, днес сивовиолетови на цвят¹¹, и копринени нишки.

Дебелината на сърмените нишки варира между 0,28 и 0,32 мм. Тяхната метализация е изпълнена с едностранно позлатена сребърна лентичка, с широчина около 0,28–0,30 мм, но до 0,24 мм и до 0,32 мм. Посоката на обвиването ѝ около сърцевината е S. Последната е с дебелина 0,12 мм и S сук. Цветът ѝ е тъмнокафяв, но в участъците, където металното покритие е било плътно прилепнало към нея, коприната е светла – жълтее.

Копринената нишка се разстила до 0,24–0,28 мм, но на места и до 0,32 мм. Състои се от две нишки, леко усукани помежду си в посока Z. Цветът е тъмнокафяв, но се наблюдава и червенеене.

Сърмената нишка от разглежданата везба, подобно на копринената, преминава през тъканта, т.е. използваният метод на бродирание е „през тъканта“ (Ил. 10.2). За везането е използвана сдвоена сърмена нишка и единична копринена. И в случая, подобно на везбата от гроб № 13, са изградени сърмени и копринени ивички. Бодовете на нишките са разположени един до друг, като постепенно са запълвали желаната форма. Използван е прав бод (Кираджиева 1962, 30)¹², но на места с копринената нишка е шито със застъпващ се бод. „Този бод е известен под името бод зад игла. Той обаче не прилича на бод зад игла нито по външен вид, нито по начин на изпълнение. Състои се от еднакви по големина бодове, които се застъпват и затова по-правилно е да се нарича застъпващ се бод“ (Кираджиева 1962, 20–21, фиг. 20)¹³. В случая с везбата от гроб № 17 преминаването от прав бод към застъпващ се бод е продиктувано от твърде малката широчина на ръкоделието – само 9 мм. За да се вместят ивичките в това тясно пространство, се е наложило някои от тях съвсем да изтънеят – до линии, съответно бродирани със застъпващ се бод (Ил. 10.1, Ил. 10.2).

В случая с везбата от гроб № 17 носещата тъкан не е запазена, но може да се допусне, че както и при вземането от гроб № 13, вероятно е била ленена. И тук съхраняването на копринени нишки на везбата до голяма степен изключва възможността тя да е изпълнена върху копринена тъкан.

По двата ръба на шевицата се развиват сърмени шнурчета, които също са везани в техниката „през тъканта“. Използвана е двойна нишка, като е бродирано с верижен бод (Ил. 10.1, Ил. 10.4)¹⁴.

Широчината на орнаментираната тясна шевица е около 9 мм. Дебелината на двете шнурчета, изпълнени с верижен бод, е около 1,2–1,5 мм. Така общата широчина на везаната лента е 11–12 мм.

Малката широчина на везбата, а оттам и неголемите размери на бродираните фигурки, както и пълното изтъняване на носещата тъкан и на голяма част от копринените нишки, но и изобщо лошата запазеност на текстила и липсата на отделни участъци твърде много усложняват възстановяването на орнамента. Все пак наблюденията под микроскоп на съхранените детайли, макро- и микроснимките, както и известното от реконструираните досега подобни по изпълнение шевици, доведоха до графичното реставриране и на везбата от гроб № 17 (Ил. 11, Ил. 12). В нея се наблюдават две алтернативно сменящи се фигурки с размери около 9 x 10 мм. За отбелязване е, че техните централни части са в още по-лошо състояние и уточненията се затрудняват. Но разположението на сърмените нашивания в средата на единия орнамент дават податки за евентуална копринена везба – точка/квадратче на това място. Контурите на фигурките са шити с червената коприна, а запълването им, както и фонът са извезани с позлатената метализирана нишка. Едната фигурка представлява две преплетени откъм гърба ъгловати букви „С“. Другата наподобява „Х“ – или равноностранен кръст, обърнат на 45° (Андреевски кръст). Донякъде той е близък до хикса или кръста, извезан върху шевицата от некропола в северозападното подножие на

хълма Трапезица във Велико Търново (Чокоев 2008, 164–166), но се забелязва прекъсване в два от четирите ъгъла, образувани от пресичането на раменете.

При съпоставяне с другите известни шевици, разглежданата от гроб № 17 е поне два пъти по-тясна от тях (Инкова 1979, 44–52; Чокоев 2008, 164–166; Чокоев 2010, 575–580). Това до някъде може да се обясни с нейното необичайно местоположение – върху долната половина на черепа, в сравнение с това на известните досега – около шийните прешлени и в горната третина на гръдния кош, покрай гръбначния стълб, в долната част на подраменните кости и костите на китките. Това показва, че докато последните са декорирали централния разрез, околвратния отвор и краищата на ръкавите на горна дреха, какъвто е случаят и с по-горе разгледания гроб № 13, то за шевицата от гроб № 17 може да се допусне, че произлиза от ръба на някаква друга част от облеклото – евентуално качулка или украса за глава, шапка(?) на погребаната 25–35-годишна жена.

Останки от друг текстил по черепа и шевицата от гроб № 17 не бяха забелязани.

Гроб № 17 е открит в очертанията на екзонартекса на църквата, който е изграден към нея след възстановяването ѝ през втората четвърт на XIV в. Освен това за изкопаването на гробната яма е отстранена част от подовата настилка на екзонартекса (Вачев, Петракиев 2016а, 425–426).

Отдавна е обърнато внимание на разпространението във византийския свят на двойния хикс или „четири кръстосани пръчки (линии)“ (*the four crossed bars*) (Mango, Hawkins 1968, 180–181), а и на наподобяващия две ъгловати сплетени откъм гърба букви „С“, които бяха идентифицирани като елементи и в тук разглежданите шевици от местността Френк хисар. G. Vikan обръща внимание на факта, че двойният хикс се среща върху гърба на монети от XIII и XIV в. (Vikan 1981, 326), като се започне още с император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254 г.) (Hendy 1969, pl. 34; Bendall, Donald 1979, 223). Появява се и при император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.) (Bendall, Donald 1979, 223, no. 28; Gorovei Székely 2004, fig. 25). Върху монета на император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254 г.) двоен хикс е представен от двете страни на Богородица, седнала на трон (Vikan 1981, 326; Hendy 1999, pl. XXXII, 33.1–33.2), а поне при една емисия монети този символ и монограма на Палеолозите са показани заедно (Bendall, Donald 1979, 225, no. 1; Gorovei, Székely 2004, fig. 35)¹⁵.

Двоен хикс фланкира палеологов монограм върху архиволт от Археологическия музей в Истанбул, вероятно произхождащ от погребален паметник¹⁶. Надгробна плоча, произлизаща от манастира „Пантанаса“ в Мистра, датирана в XIV в., разкрива подобна комбинация, но тук централният монограм е този на Кантакузините (Ousterhout 2009, 162, fig. 9). Двоен хикс и палеологов монограм са сред декоративните рамки на канонически таблици¹⁷ от лицевите страници на т. нар. Ватиканско евангелие (gr. 1158) (Vikan 1981, 325–326)¹⁸, както и върху подвързията на един византийски ръкопис, днес съхраняван в библиоте-

ката на двореца „Ескориал“ в Испания (Libr. Gr. X, IV. 17) (Buchthal 1984, 96, pl. XXX, fig. 14; Gorovei, Székely 2004, fig. 36). Върху едната страна на малък кубичен капител, днес в криптата на църквата „Св. Димитър“ в Солун, е представен двоен хикс, а върху другите страни – двуглав орел, палеологов монограм и друг монограм, конструиран около кръст (Parageorgiu 1900, pl. VI, fig. 43; Tzitzibassi 2005, 81–97; Ousterhout 2009, 153–156, fig. 1–4). Капителът вероятно произхожда от надгробен паметник (съоръжение), към което евентуално принадлежи и фрагмент от архитрав (епистил), днес в Музея на византийската култура в Солун, който е украсен отново с палеологов монограм и двоен хикс (Tzitzibassi 2005, 88, fig. 18; Ousterhout 2009, 153–156)¹⁹. Двойни хиксове се наблюдават и при стенописите в църквата „Св. Богородица Левишка“ (1307–1313 г.) (Ćirić 2011, fig. 6), върху дрехата на ктиторското изображение на деспот Йоан Оливер от притвора на църквата в Лесновския манастир (1349 г.) (Solovjev 1935, 139; Велев 2003, 113–120), както и по външния ръб на византийска паница, изпълнена в сграфито техника, от колекцията на Дъмбартън Оукс. Съдът е датиран в XIII в., а като възможен производствен център е посочен Херсонес (Talbot Rice 1966: 209–210, 217, pl. 2a)²⁰. Въпросният знак е извезан и върху епитрахил от светогорската Велика лавра (Millet 1947, pl. XXIII).

Знакът, наподобяващ две ъгловати сплетени откъм гърба букви „С“, присъства в надгробна плоча, открита при разкопките в истанбулската „Фенари Иса джамия“, някогашната църква в манастира на Константин Липс. За плочата се предполага, че е от гроба на ктиторката на южната църква – императрица Теодора Комнина Ангелина Палеологина (†1303 г.), вдовица на император Михаил VIII Палеолог (1259–1282 г.) (Ousterhout 2009, fig. 10)²¹. Знакът е извезан многократно върху епитрахил от Атина (Millet 1947, pl. L.1–LI)²². Появява се и в стенописите на църквата в манастира „Дечани“, Сърбия – върху подеа под икона на Богородица от сцена, илюстрираща изпълнението на Акатиста в нейна чест (Ousterhout 2009, 162–163). Същият знак, заедно с палеологовия монограм, се наблюдава и върху чифт късновизантийски обеци от Мистра (Mehia 2004, 47, cat. no 18), както и върху златен пръстен на Константин Палеолог, деспот на Морея (по-късно император Константин XI (1449–1453 г.), и неговата съпруга Теодора от около 1428 г. (Bouras 1982, 204, No. 13; Ousterhout 2009, 162).

В някои паметници двата знака – двоен хикс и сплетени две ъгловати букви „С“, се срещат заедно. Те са върху дрехата на ктиторското изображение на деспот Йоан Оливер от притвора на църквата в Лесновския манастир (1346 г.) (Solovjev 1935, 139; Велев 2003, 113–120. Извезани са и в няколко епитрахила: от манастира Путна, датиран в XV в. (Millet 1947, pl. XXII; Gorovei, Székely 2004, 108); от светогорския манастир Ватопед (Millet 1947, pl. XII) и от съкровищницата на катедралата в Аахен, края на XIV в. (Braun 1907, 599; Johnston 1967, pl. 38). Заедно със свастика и монограмите на Палеолозите и Асеневици, двоен хикс и сплетени букви „С“, са извезани в надгробната плащаница от ма-

настира Путна на княгиня Мария от Мангуп²³ (1472–1477 г.) (Millet 1947, pl. CLXII; Paunesku 2004, 59–60, cat. No. 29),

Г. Мийе в коментара си за надгробната плащаница на княгиня Мария от Мангуп отбелязва за тези елементи от украсата, че са просто орнаменти (Millet 1947, 79, pl. CLXII). При разглеждането на декорацията на Ватиканското евангелие (gr. 1158) Н. Buchthal и Н. Belting посочват, че двойният хикс не се поддава на интерпретация (Buchthal, Belting 1978, 99; Vikan 1981, 326).

От друга страна, С. Mango и Е. Hawkins смятат, че двойният хикс определено има специфично значение, тъй като се среща върху византийски монети, а и върху други паметници, където е съпроводен от монограми (Mango, Hawkins 1968, 180–181). G. Vikan отбелязва, че монограмите се откриват придружени или заменени с двойния хикс, свастиката, сплетените две букви „С“ и шестлистната розета. Според него морфологично и символично на всичките четири знака може да се погледне като на производни от един единствен есхатологичен образ, базиран на Видението на Езекил и апокалипсиса на св. Йоан. Знакът две преплетени букви „С“ е възможно да се разглежда като съчетаващ повсеместно срещаните алфа и омега; шестлистната розета в кръг изобразява колелата, поддържащи тетраформите (серафими и херувими); свастиката е абстрактен образ на въртящите се крилати колела под трона на Всевишния, а двойният хикс – най-важен от всички, е силно стилизираното представяне на самите тетраформи²⁴. Такава една интерпретация обяснява защо двойният хикс съдържа символично четири припокриващи се дълги линии, стои обикновено на един от ъглите си, открива се фланкиращ тронът на Христос и в крайна сметка дава отговор на въпроса защо императорската Палеологова фамилия избира да съчетае този знак със собствения си монограм – серафимите и херувимите са символи на властта и същевременно знаци на божествена закрила (Vikan 1981, 326)²⁵.

R. Ousterhout възприема тълкуването на G. Vikan за тези знаци²⁶ и заключава, че през последните столетия на империята византийците използват набор от знаци, за да покажат власт и изобщо социално положение, но привличат и монограми за фамилна и индивидуална идентичност. И знаците, и монограмите, взети заедно, започнали да наподобяват езика на хералдиката и западноевропейците определено ги схващали като хералдически. По-важното е, че знаците, които византийците са използвали, са свидетелствали за престиж и обществено положение в картинния език, който е бил в състояние да прекоси културните и езикови граници (Ousterhout 2013, 97).

В някои паметници от българските средновековни земи също се наблюдават двоен хикс и преплетени две ъгловати букви „С“. Последният знак участва в шевица, открита в некропола под хълма Трапезица във Велико Търново (Чокоев 2008, 164–166). Тя явно е украсявала скъпа дреха. Двоен хикс е изписан върху дрехите на две от жените, изографисани през 1331–1332 г. в църквата „Св. Никола“ в Станичене (Цветковић 2005, сл. 38–41). Знакът, придружен от лилии

и двуглави орли, многократно се повтаря в сърмена везба върху твърде представителна одежда с явно византийски произход, останки от която са открити в гроб от Дворцовата църква на хълма Царевец във Велико Търново (Чокоев 2021, 90–114, обр. 9, 38, 62). Двоен хикс се забелязва и върху други два отско-ро известни паметника. И двата са пръстени-печати, и то златни, като и в двата случая присъства и монограмът на Палеолозите. Единият пръстен, публикуван от С. Дончева, е случайна находка от подножието на крепостта Овеч (Дончева 2016, 484–487, обр. 1)²⁷. Върху неговата плочка е гравирани двуглав орел, а около-лвръст, както пояснява изследователя – акантови листа. Пръстенът е отнесен към втората половина на XIV в. (Дончева 2016, 484–487)²⁸. Другият пръстен е от гроб № 84 във Вътрешния град на Калиакра, археологически проучен през 2019 г. (Петрунова, Ендарова 2020, 1151–1155). Върху плочката е гравирани орел, а около него гръцки надпис „Печат на Георги Макри“. И този пръстен е датиран във втората половина на XIV в.²⁹. И при двата паметника двойният хикс, както и палеологовият монограм са поставени в кръгъл медальон върху рамената на пръстена непосредствено до плочката. Медальонът с монограма е отлято спрямо птицата, а този с двойния хикс – отдясно.

Тъй като и при двата пръстена двойният хикс е заедно с монограма на Палеолозите, а освен това присъства и орел или двуглав орел, самият знак двоен хикс явно трябва да се възприема като символ на властта. По същия начин, заедно с двуглавия орел и лилията, той се явява и върху дрехата от гроб в Дворцовата църква на хълма Царевец във Велико Търново (Чокоев 2021, 348–354).

Двойният хикс и преплетените ъгловати букви „С“ са елементи от украсата на дрехите, с които са погребани индивидите в гроб № 13 и гроб № 17, открити в църквата на предполагаемия манастир „Св. Богородица“ в средновековния Търнов в местността Франк хисар, но на тях може да се погледне и като на знаци на божествената закрила. В същото време, както самото място на двата гроба – вътре в столичен храм, така и следите в тях от явно представителното облекло, показват твърде високия социален статус на погребаните. Логично следва въпросът дали елементите от украсата по техните одежди не са възприемани и като символи на властта?

БЕЛЕЖКИ

- ¹ За възможността да започна изследването на тъканите още на археологическия терен и за предоставената ми информация, както и да публикувам получените резултати благодарая на проучвателите – проф. д-р Хитко Вачев и Илиян Петракиев от РИМ – Велико Търново.
- ² Илюстрациите с непосочен произход са на автора.
- ³ И непубликувани наблюдения на автора върху други текстилни материали от средновековни некрополи във Велико Търново.
- ⁴ Върху гърдния кош и при двете лакътни кости на погребания мъжки индивид са намерени общо 38 копчета. Открити са и по едно малко копче при врата и дланите, влизащи в посочената бройка (Вачев, Петракиев 2015, 656).

- ⁵ В гроб №39, ситуиран в най-източната част на северната галерия на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, е открит масивен златен пръстен-печат с надпис „+ Калоянов пръстен“. Според проучвателя В. Вълв, гробът е от времето след изграждането на северния портик, който е прибавен към църквата не по-рано от края на XIII в. и началото на XIV в., а палеографските и правописно-езикови черти на надписа върху пръстена не са типични за началото на XIII в., като някои тенденции са присъщи повече за XIV в., отколкото за XIII в. Въз основа на това В. Вълв заключава, че в гроба не е погребан цар Калоян (†1207), а неизвестен досега в нашата история търновски болярин със същото име (Вълв 1974а, 37–54). Още с откриването на гроб №39 започва спор относно личността на погребания в него (Вълв 1974б, 86–91; Đujić 1975, 73–83). Като има предвид възможностите на техническите анализи и тяхното успешно приложение при разрешаване на археологически проблеми, В. Инкова извършва допълнително изследване на материалите от гроба и стига до извода, че в него вероятно е погребан българският цар Калоян (1197–1207 г.) (Инкова 1979, 87–93). Обобщение на различните мнения относно личността на погребания в гроб №39 правят И. Божилов и Д. Овчаров (Божилов 1985, 56–57; Овчаров 1992, 101–119). В последните десетилетия мнението на В. Вълв е подкрепено и от други изследователи (Сотиров 1992, 341–365; Атанасов 1999, 140–146; Йорданов 2001, 140; Тотев 2010, 113–115).
- ⁶ Не съм присъствал на разкриването на гроба, а копчетата вече бяха вдигнати при моето отиване на археологическия терен. По копчетата би трябвало да са останали и други следи, освен от илици, по-точно от тяхното закрепване към дрехата.
- ⁷ Английският термин за главна основа е main warp, а за главен вътък – main weft.
- ⁸ Английският термин за свързваща основа е binding warp.
- ⁹ Поради миниатюрността на изследвания фрагмент последните данни са спорни.
- ¹⁰ Благодаря на Александра Йорданова, обработила човешкия костен материал от разкопките на църквата в местността Френк Хисар във Велико Търново през 2104 г., която ми обърна внимание на текстилните останки по черепа от гроб №17.
- ¹¹ Състоянието на сърмените нишки, а оттам и оцветяването в сиво-виолетово от гроб №13 и №17 е еднакво.
- ¹² За прав бод вж. по-горе.
- ¹³ „Застъпващият се бод е най-популярният, най-употребяваният и най-лекият бод в ръчната бродерия“ (Кираджиева 1962, 20).
- ¹⁴ Верижният бод е представен по-подробно от Л. Кираджиева (Кираджиева 1962, 24–25, фиг. 25).
- ¹⁵ Преглед за знака „двоен X“ върху византийските монети прави Р. Grierson (Grierson 1999, 91–92).
- ¹⁶ Архиволътът с инв. №2771 е намерен на Сарай Бурун – мястото, на което е построен дворецът „Топ Капъ“ (Unger 1916, col. 28, no. 29, fig. 15; Mango, Hawkins 1968, 181, n. 15; Gorovei, Székely 2004, fig. 32; Ousterhout 2009, 162).
- ¹⁷ Система, показваща паралелните места в четирите евангелия.
- ¹⁸ Вероятно книгата е поръчана от Теодора Палеологина Раулина (Θεοδώρα Κομνηνὴ Καντακουζηνὴ Παλαολογίνα Ραούλαινα), племенница на император Михаил VIII Палеолог (1259–1282 г.). Теодора Раулина, родена около 1240 г., е дъщеря на Ирина-Евлогия, сестра на императора, и Йоан Кантакузин. След като овдовява два пъти, Теодора се замонашва във възстановения от нея константинополски манастир „Св. Андрей“. Предполага се, че именно за него Теодора поръчва няколко книги, сред които и въпросното Ватиканско евангелие (gr. 1158). Теодора умира в 1300 г. Тя е сестра на българската царица Мария (1269–1279 г.), съпруга на цар Константин Тих (1257–1277 г.) и цар Ивайло

- (1277–1280 г.) (Buchthal, Belting 1978, 99–121; Vikan 1981, 325–326; Talbot 1991, 1772; ГИБИ 1980, 163, 183; Павлов 2020, 74–78).
- ¹⁹ Архитравът е с инв. № АГ 730.
- ²⁰ Инв. № D.O. 58.103 от колекцията на Дъмбартън Оукс.
- ²¹ Няколко фрагмента от същата плоча са открити преди това. Манастирът е основан през Х в. През 907–908 г. е осветена първата църква „Св. Богородица“. Тя е известна като „северната църква“. В периода 1286–1303 г. императрица Теодора, по това време монахиня Теодосия, издига нова църква от юг – „Св. Йоан Кръстител“, долепена до старата, и възстановява манастира. В църквата са погребани много представители на управляващата Палеологова династия (Macridy 1964, 249–278; Mango, Hawkins, 1964, 299–318; Mango, Hawkins 1968, 177–185).
- ²² Епитрахилът се съхранява в атинския Византийски и християнски музей (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο).
- ²³ Мария Асенина Палеологина от Мангуп е била втора съпруга на княз Йоан Стефан Велики (1457–1504 г.), един от най-забележителните молдовски владетели (Божилов 1985, 416–418).
- ²⁴ Темата серафими, херувими, тетраморфи е детайлно изяснена в прецизното изследване „Архангелите в Библията“ на проф. д.ф.н. Мони Алмалех. За насочването ми към тази монография благодаря на г-н Александър Пейков.
- ²⁵ По-обстойно за двойния хикс виж (Чокоев 2021, 335–354).
- ²⁶ Опитвано е „двойният хикс“ да бъде разглеждан като вариант на палеологовия монограм – завъртяно л, но по-горе приведените факти показват, че символът предхожда тази династия и е използван от три императорски фамилии – Ласкариди, Палеолози, Кантакузини (Ousterhout 2009, 153–162).
- ²⁷ Пръстенът се съхранява в частна колекция (Дончева 2016, 484).
- ²⁸ Специално за знака двоен хикс, привлякъл нашето внимание, С. Дончева отбелязва, че това е „геометрична украса от начупени преплетени линии, наподобяващи свастика“ (Дончева 2016, 484). Макар че изделието е миниатюрно, от публикуваната снимка, на която пръстенът е в мащаб приблизително 2:1, се вижда преплитането на линиите на „двойния Х“. В случая се наблюдават *‘the four crossed bars’* (четири преплетени пръчки/линии), както обикновено се наименува този знак в научните публикации, представени на английски език.
- ²⁹ Въпросът за евентуалния собственик на пръстена и дали въобще е служил за печат, е разгледан обстойно от доц. д-р Бони Петрунова, ръководител на археологическия екип, проучващ сектора от Вътрешния град на Калиакра, в който е открит гроб №84, и Росен Пеевски, член на екипа (Петрунова, Чокоев, Пеевски, 2022, 56–97).

ЛИТЕРАТУРА

Алмалех 2013: М. Алмалех. Архангелите в Библията. София, 2013.

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей – Търново, 1, 1962, 23–34.

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели (кони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити). Плевен, 1999.

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985.

Вачев, Петракиев 2015: Х. Вачев, И. Петракиев. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал „Френк хисар“ в столичния Търновград. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 653–656.

Вачев, Петракиев 2016а: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на св. Богородица в Търновград и тяхната локализация (предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 421–427.

Вачев, Петракиев 2016б: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френк хисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 734–736.

Вачев, Петракиев 2017: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френк хисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 555–557.

Вачев, Петракиев 2018: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френк хисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 471–474.

Вачев, Петракиев 2019: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква и манастир в квартал „Френк хисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 489–492.

Вачев, Петракиев 2020: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на манастира „Успение на Св. Богородица“, в квартал „Френк хисар“ на средновековния Търновград. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. Кн. 2. София, 2020, 1143–1146.

Вачев, Петракиев 2021: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековен манастир „Успение на Св. Богородица“, ранновизантийска базилика и тракийски некропол във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2020 г. Кн. 2. София, 2021, 1020–1025.

Велев 2003: И. Велев. Лесновскиот манастир – значаен духовен центар во северниот дел на Македонија. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 93, 2003, 113–120.

Вълов 1974а: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Вълов 1974б: В. Вълов. „Калояновият“ пръстен или надписът на Иван Асен II. – Исторически преглед, XXIX, 1974, 3, 86–91.

ГИБИ 1980: Гръцки извори за българската история. М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев (Съст.). Т. X. София, 1980.

Дончева 2016: С. Дончева. Златен пръстен-печат от късното българско средновековие с изображение на двуглав орел и монограм на Палеолозите. – В: Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за

столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). Велико Търново, 2016, 484–487.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. София, 1979.

Йорданов 1992: И. Йорданов. Корпус на печатите на Средновековна България. София 2001.

Кираджиева 1962: Л. Кираджиева. Бяла и цветна бродерия. Ръководство. София, 1962.

Овчаров 1992: Д. Овчаров. Човек и добре да живее умира. София, 1992.

Павлов 2020: П. Павлов. Първите дами на Средновековна България. София, 2020.

Петрунова, Ендарова 2020: Б. Петрунова, Е. Ендарова. НАР „Калиакра“. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. Кн. 2. София, 2020, 1151–1155.

Петрунова, Чокоев, Пеевски 2022: Б. Петрунова, И. Чокоев, Р. Пеевски. Георги – един неизвестен аристократ от Калиакра. София, 2022.

Сотиров 1992: И. Сотиров. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. – Годишник на Националния археологически музей, VIII, 1992, 341–365.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185–1396. В. Търново, 2010.

Цветковић 2005: Б. Цветковић. Ктиторски портрети. – В: М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква светог Николе у Станичењу. Београд, 2005, 79–112.

Чокоев 2008: И. Чокоев. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 157–168, 386.

Чокоев 2010: И. Чокоев. Текстил от средновековен некропол край с. Крепча – 35 години след разкопките. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Б. Борисов (Ред.). Т. I. В. Търново, 2010, 575–580.

Чокоев 2016: И. Чокоев. За наличието на кадифе в Търново през XIV в. (текстил от разкопки на средновековна църква в местността „Френк хисар“). – В: Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 441–445.

Чокоев 2018: И. Чокоев. Текстил от гробове в местността Френкхисар във Велико Търново, разкрити през 2016 г. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 223–229, 487–492.

Чокоев 2020: И. Чокоев. Тъкани от средновековен некропол в местността „Френк хисар“ във Велико Търново (гроб № 126). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXV, 2020, 121–130, 283–287.

Чокоев 2021: И. Чокоев. Тъканите от дворцовата църква на столичния Търнов (материали от разкопките през 1951 г.). В. Търново, 2021.

Bendall, Donald 1979: S. Bendall, P. J. Donald. The later Palaeologan coinage: 1282–1453. Bath, 1979.

Bouras 1982: Splendeur de Byzance. Europolia 82 Hellas – Grèce, Musée Royaux d'Art et d'Histoire. L. Bouras (Ed.). Bruxelles, 1982.

Braun 1907: J. Braun. Die liturgische Gewandung im occident v. Orient. Freiburg, 1907.

Buchthal 1984: H. Buchthal. A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library: Its Miniatures and Its Binding. – In: Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters. I. Hutter (Ed.). Vienna, 1984, 84–98.

Buchthal, Belting 1978: H. Buchthal, H. Belting. Patronage in Thirteenth-Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy (Dumbarton Oaks Studies, XVI). Washington, 1978.

Ćirić 2011: J. Ćirić. Les emblèmes sur l'abside de l'église de Lesnovo. – *Зорпаф*, 35, 2011, 185–192.

Gorovei, Székely 2004: Ş. Gorovei, M. Székely. Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina. – In: Ştefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine: simpozion. Putna, 2004. Ş. Gorovei, M. Székely (Eds.). Suceava: Mușatinii, 2004, 81–112.

Grierson 1968: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore collection. Vol. II, 1–2, Phocas to Theodosius III (602–717). Washington, 1968.

Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004: E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. Textiles and Clothing, c. 1150–1450. London, 2004.

Dujcev 1975: I. Dujcev. La bague-sceau du roi bulgare Kalojan. – *Byzantinoslavica*, XXXVI, 1975, 1–2, 73–83.

Hendy 1969: M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. (Dumbarton Oaks Studies, 12). Washington, 1969.

Hendy 1999: M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. IV, Alexius I to Michael VIII (1081–1261). Washington, 1999.

Johnston 1967: P. Johnston. The Byzantine tradition in Church embroidery. London, 1967.

Macridy 1964: T. Macridy. The monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul. – *Dumbarton Oaks Papers*, 18, 1964, 249–278.

Mango, Hawkins 1964: C. Mango, E. Hawkins. Additional notes. – *Dumbarton Oaks Papers*, 18, 1964, 299–318.

Mango, Hawkins 1968: C. Mango, E. Hawkins. Additional finds at Fenari Isa Camii. – *Dumbarton Oaks Papers*, 22, 1968, 177–185.

Mexia 2004: A. Mexia. 18. Earrings. – In: *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*. H. Evans (Ed.). New York, 2004, 47.

Millet 1947: G. Millet. Broderies religieuses de style Byzantine. Paris, 1947.

Monnas 2009: L. Monnas. Merchants, princes and painters: silk fabrics in Italian and Northern paintings 1300–1550. London, 2009.

Ousterhout 2009: R. Ousterhout. Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry. – In: *Byzantine Art: Recent Studies*. C. Hourihane (Ed.). 2009, 153–170.

Ousterhout 2013: R. Ousterhout. Emblems of Power in Palaiologan Constantinople. – In: *The Byzantine Court: Source of Power and Culture. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. N. Necipoğlu, A. Ödekan, E. Akyürek (Eds). Istanbul, 2013, 92–97.

Papageorgiu 1900: P. Papageorgiu. *Unedierte Inschriften von Mytilene*. Leipzig, 1900.

Paunesku 2004: A. Paunesku. 29. Epitaphios with Maria of Mangop. – In: *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*. H. Evans (Ed.). New York, 2004, 59–60.

Solovjev 1935: A. Solovjev. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. – *Seminarium Kondakovianum*, 7, Praha, 1935, 119–164.

Talbot 1991: A.-M. Talbot. Raoulaina, Theodora. – In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. A. Kazhdan, A.-M. Talbot (Eds.), 3, 1991, 1772.

Talbot Rice 1966: D. Talbot Rice. Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks. – *Dumbarton Oaks Papers*, 20, 1966, 208–219.

Tzitzibassi 2005: A. Tzitzibassi. Monogramma Palaiologon se Glypta tes Thessalonikes. – *Mouseio Vyzantino Politismou*. Thessaloniki, 12, 2005, 81–97.

Unger 1916: E. Unger. Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel. – *Archäologischer Anzeiger*. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts. 31, I/II, 1916, 1–47.

Vikan 1981: G. Vikan (Rec.): H. Buchthal, H. Belting. Patronage in Thirteenth-Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy, Washington, 1978. – *Art Bulletin*, LXIII, 1981, 2, 325–328.

TEXTILE FROM A MEDIEVAL CHURCH AT FRENK HISAR,
VELIKO TARNOVO (GRAVE NO 13 AND GRAVE NO 17)

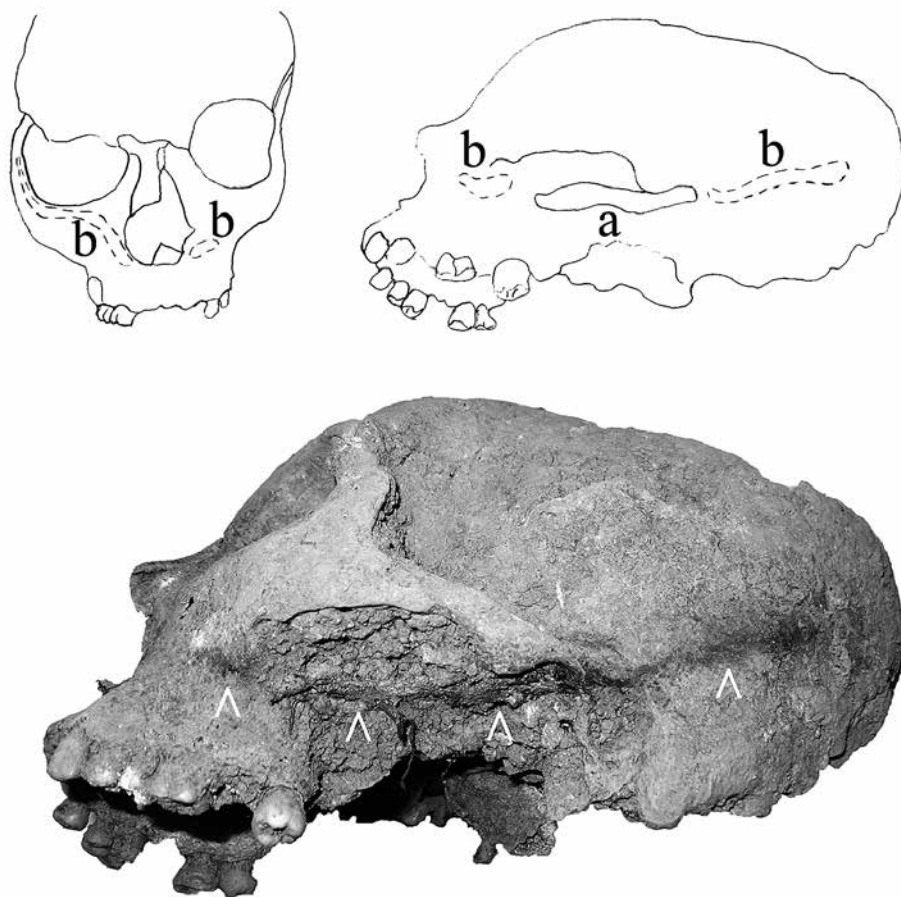
Ivan Chokoev

(Abstract)

The article presents the investigation results of the textile remains discovered in two 14th-century graves excavated in a medieval church.

Grave No 13 (Ill. 1–9). A linear metal and silk thread embroidery was found near the spine, cervical vertebrae and right wrist bones of a male individual. A geometric ornament – double X is embroidered. A fragment of silk lampas was found above the linear embroidery.

Grave No 17 (Fig. 1, Ill. 10–12). Remains from a linear metal and silk thread embroidery were found on a female skull.

Обр. 1. Текстилни останки и следи върху череп от гроб № 17:
a) Текстилни останки. b) Следи от пигментация, останали от текстил.

Fig. 1. Textile remains and traces on the skull from a grave No 17:
a) Textile remains. b) Textile traces.

ЗА ВИЗАНТИЙСКИЯТ ПРИНОС В РАЗВИТИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНАТА МЕДИЦИНА

Симеон Бояджиев

Проучването на средновековната медицина включва различни аспекти като теория, практика, болнично дело, обществено значение, образование. Византийската медицинска традиция може да претендира за равнопоставено място, наред с латинската и ислямска такава, в средновековното Средиземноморие. И трите школи се основават на античното гръко-римско наследство, оставено от „бащите на медицината“ Хипократ (около 460 г. пр. Хр. – около 370 г. пр. Хр.) и Гален (II–III в.). Различни исторически процеси, политически, социални и културни особености обуславят различията в развитието на античната традиция на западноевропейска, византийска и ориенталска почва през Средновековието. Въпреки че съществува известна предубеденост у някои изследователи относно определянето на византийската лечебна литература като статична и без особен принос към развитието на медицината, изключвайки съхраняването и предаването на античните текстове¹, трудовете на автори като Йоан Актуарий показват иновации, особено в областите на уроскопията и фармакологията (Bouras-Vallianatos 2020, 20). В тази връзка целта на настоящото изследване е да открие техните постижения, като се направи преглед на литературата, посветена на лечението и нейното развитие във византийска среда. Особено внимание е обърнато на трудовете на Йоан Актуарий, като кулминация на развитието на византийската медицинска литература, а предхождащите го автори са проследени в хронологичен план.

Византийската медицинска литературна традиция, за разлика от другите културни наследници на античните гръко-римски корени, не преживява период на съществен застои. В текстовете, запазени до съвремието, понякога е трудно да се улови съществена новост, тъй като Хипократ и Гален са считани за светила на медицината, а написаното от тях – за догматично. Това обаче не пречи на доразвиването и допълването на теориите им от различни по-късни автори. Приемствеността, която се установява във византийската медицинска школа, без съществени прекъсвания и за дълъг период от време, неизменно довежда до интелектуални натрупвания, водещи до качествен напредък. Тази медицинска литературна традиция допълнително се обогатява при нарастването на контактите със Западна Европа и Ислямския свят, и последвалото взаимно културно влияние.

Най-влиятелният медицински метод в предмодерна Европа за диагностициране и лечение се основава на теорията на Хипократ за четирите хумора (телесни течности – б.а.) в човешкото тяло, описана за първи път в труда му „За човешката природа“ в V в пр. Хр. По-късно Гален свързва четирите хумора с четирите елемента и техни качества – горещо и студено, сухо и влажно. Промяната в баланса между хуморите в тялото е разглеждан като причина за заболяване, а лечебен метод за възстановяване на този баланс е практикуването на кръвопускане.

По времето на Гален (II–III в.) съществуват три главни течения (школи) на медицинската мисъл: „Догматиците“ или „Рационалистите“, които смятали търсенето на причината за заболяването за важна част от опита за лечение, „Емпириците“, които залагали на личния опит на лекаря и „Методистите“, които прилагали определен модел в процеса на лечение². С множеството си трудове Гален е най-продуктивният автор от античността, със значителен принос за разбирането на медицинските дисциплини. В продължение на повече от хилядолетие неговите теории оформят основните принципи на рационалните медицински модели. Хипократовите и Галеновите трактати са преписвани многократно и силно повлияват на византийските автори и практикуващи лекари.

Медицинската литература от Ранновизантийския период (V–VII в.) може да се раздели на две категории според целта на текстовете и тяхното използване. През това време са създадени енциклопедични медицински ръководства, предназначени да помагат на читателя с практични съвети, основно при диагностициране и терапия, които са оформени като една книга. Въпреки че съдържат множество цитати от по-ранни автори, скорошни изследвания показват съществената роля на ранните византийски автори в оформянето на медицинската традиция, които подреждат и систематизират материалите в удобна и практична форма (Bouras-Vallianatos 2018, 4–5).

Орибазий (325–395 г.), приятел и личен лекар на император Юлиан (355–363 г.), е първият създал мащабно обобщение на трудовете на Гален. Неговите „Медицински колекции“ са труд, съставен от седемдесет книги, от които почти една трета са запазени. Освен Гален, Орибазий цитира също Хипократ, Диоскорид, Антил, Руфус от Ефес, Соран и Архиген. Съкратена версия на „Медицински колекции“ е „Синопис за Евстатий“, в девет книги, съставен за сина на Орибазий, представляващ наръчник за из път или при спешна ситуация (Oribasios 1926, 7–13).

Техниката на Орибазий за цитиране на по-ранни автори е последвана от Аетий от Амида през първата половина на VI в. в мащабната му творба „Тетрабиблос“ (Четирикнижие) и Павел от Егина в неговия „Епитом“ от късния VI в. Аетий от Амида споменава като източник самия Орибазий, наред с Диоскорид, Хипократ, Антил, Руфус, Соран, Архиген, Херодот и др., както и Андрей Комес (титла – б.а.) и жена автор, наречена Аспазия (Flemming 2007, 268). В „Тетрабиблос“ са включени също рецепти, приписвани на еврейски пророци,

египетски владетели, християнски апостоли и епископи. За разлика от Орибазий и Аетий, Павел от Егина предлага по-обобщена версия на най-актуалните тогава медицински познания за непосредствена справка, като шестата книга, посветена на хирургията, е вероятно най-влиятелната му творба (Gurunluoglu, Gurunluoglu 2003, 2). Там той често цитира изгубени понастоящем трудове на автори като Антил и Леонид от I в.

Александър от Трал (525–605 г.), като резултат от значителния си клиничен опит, създава медицински наричник, белязан от силното му авторско присъствие и допълването на съществуващи материали с нови елементи. В своята основна творба „Терапевтика“, той не се притеснява да критикува дори Гален. Монографиите му „За треските“ и „За вътрешните червеи“ включват най-актуални методи за тогавашното време и допълнения към по-стари трактати и рецепти (Bouras-Vallianatos 2014, 345).

Периодът V–VII в. се характеризира с текстове с дидактична насоченост, като коментари и резюмета, свързани с обучението по медицина в схоластичната среда в Александрия³. Текстовете целят допълване на трудовете на Хипократ и Гален в учебния план. Малка част от тях, на автори като Стефан и Йоан от Александрия, са запазени до днес на старогръцки език, а други са достъпни в арабските им преводи.

Сходни медицински ръководства са създадени и през следващите няколко века. Павел от Никея (IX в.) написва труд под формата на въпроси и отговори в 137 кратки части (Bouras-Vallianatos 2020, 7). Теофан Хрисобалант, вероятно служил на император Константин VII Багренородни (945–959 г.), написва „Синопис“, обобщавайки античните и ранновизантийски автори, в сферата на медицината (Sonderkamp 1962, 32).

Този период също е белязан от писането на монографии по различни медицински дисциплини, основаващи се на обработването на по-ранни материали и допълвания, според специализацията на конкретния автор. В областта на диагностиката, Теофил (IX в.) създава влиятелни трудове за пулса, урината и екскрементите, както и съчинението „За строежа на човека“, където прави телеологично обяснение за човешкото тяло по труда на Гален „За функциите на частите на тялото“, свързвайки го с християнските разбирания за Божественото творение на човека с мъдрост (sophia) и провидение (pronoia) (Grimm-Stadelmann 2008, 38). През втората половина на XI в. Симеон Сет пише своя „Трактат за свойствата на храните“, въвеждайки арабската медицинска мисъл във Византия. Той е автор и на „Опровержение на Гален“, в което критикува редица от Галеновите възгледи за човешката физиология. Това е изключително рядко при този вид литература, заради боготворенето на античния автор в целия византийски период. Вероятно критичните възгледи на Симеон Сет са повлияни от сходни трактати от ислямската медицинска литература като „Съмнения към Гален“ на Мухаммад ибн Закария ал-Рази (известен и като Разис) (Temkin 1973, 21). Най-мощният византийски труд, относно фармакологията

е „Динамерон“ на Никола Мирепс от края на XIII в., който е преведен на латински език през XIV в. от Никола от Реджо и се използва от лекари в Европа като рецептурник през следващите векове (Valiakos 2020, 11).

В допълнение към споменатите медицински трудове, от XII в. нататък, се появяват множество колекции с рецепти, наричани „iatrosophia“, които често са написани на народен език (Temkin 1962, 104). Основната насока на тези текстове е в диагностиката и терапията на различни заболявания. Създадени са като наръчник за ежедневна употреба, а терапевтичните методи, описани в тях, са основно фармакологични, въпреки че съдържат и инструкции за неинвазивни хирургични намеси, като кръвопускането, както и елементи на духовно лечение като заклинания и молитви.

След XI–XII в. във Византия започва да циркулира и преводна от арабски и персийски език медицинска литература. Най-съществените примери включват „Провизии за пътника и грижа за неподвижния“ на Ибн ал-Джазар и „Трактат за едрата и дребна шарка“ на Мухаммад ибн Закария ал-Рази (Varella 1995, 33).

С превземането на Константинопол през 1204 г. от армията на Четвъртия кръстоносен поход се създава Латинската империя (1204–1261 г.) Самите ромеи задържат отделни територии, превърнали се в държави, наследници на Византия – Трапезундска империя, Никейска империя и Епирско деспотство. Същевременно няколко латински държавни формирания се утвърждават с различна трайност и влияние в земите на Елада и Егейските острови. Най-същественият и продължителен пример е този на венецианските владения на Крит и Йонийските острови, задържали се съответно до 1669 г. и 1797 г. Присъствието на латинците в териториите на Византийската империя постепенно води до увеличаване на културния обмен и контакти. Това допринася за циркулацията на гръцки текстове, непознати преди това на западните схоластици, както и на латински текстове, които тепърва навлизат във византийския свят. Засвидетелствани са случаи на латински схоластици, пътували на изток, за да проучват ръкописи. Фламандският монах Вилем ван Моербек (1215–1286 г.) от Доминиканския орден превежда на латински език голям брой текстове на Аристотел и Прокъл, непознати дотогава в Западна Европа, след като посещава Никея и Тива през 1260 г. (Guillaume de Moerbeke 1989, 43).

Ранният Палеологов период е белязан с развитие в интелектуалната дейност, голям брой книжовници и широк кръг от области, в които работят, често с оригинален принос. Някои от тези интелектуалци служат на високи имперски позиции (Никофор Хумн, Теодор Метохит), други са църковни служители като Георги Пахимер и Йосиф Ракендит. Още в Никейската империя (1204–1261 г.) се виждат първите наченки на това движение. Временното изгнаничество, комбинирано със силните анти-латински чувства, създават нужда от затвърждаване на идентичността, която се изразява във възраждане на почитта към гръцкото минало, включително антична литература. Император Йоан III Дука Ватаци

(1222–1254 г.) подкрепя образованието като основава библиотеки и спомага на схоластици като Никифор Влемид, сред чиито ученици е и бъдещият владетел Теодор II Ласкарис (1254–1259 г.). По-късно, в Константинопол, императорите Михаил VIII Палеолог (1259–1282 г.) и Андроник II Палеолог (1282–1328 г.), както и множество патриарси стават патрони на образованието и учението, възстановявайки школи и помагайки на учители (Ševčenko 1981, 5).

Ярък представител на медицинското познание по това време е Йоан Захарий Актуарий (ок. 1275 – ок. 1330 г.), изтъкнат лекар и интелектуалец. Длъжността актуарий има своите корени в ранновизантийския период, като тогава е свързана с финансови функции. През Комниновия период има споменавания на длъжността, заемана от лица, които са били лекари (Theodore Prodromus 1991, 171). Според някои изследователи през Палеологовия период длъжността представлява постоянно назначен дворецов лекар (Miller 1997, 124). В случая на Йоан Актуарий липсват конкретни данни за изпълняваната длъжност, но той се назовава по този начин, вероятно като почетен пост, свързан с медицинския му авторитет, в ръкописите на неговите трудове. Трактатите му заслужават специално внимание и представляват обемен и впечатляващ труд, засягащ разнообразни проблеми на средновековната медицина. В тях той стъпва върху интелектуалните натрупвания на по-ранните периоди и надгражда, благодарение на собствен опит и аналитичност.

Йоан Актуарий написва трактат „За урината“, който е най-обеменният средновековен труд, засягащ темата за уроскопията като метод за диагностициране. Трудът е разделен в седем книги. Първата включва въвеждаща част и обяснение за създаването на урината в тялото, бележки за други методи на медицински преглед, с особено внимание на пулса, цветовете, частиците, мехурите на урината и изследването ѝ във флакон. Втората книга е за ролята на възрастта и активността на пациента, сезона и цвета на урината; тяхната роля при диагностицирането. В следващите три книги методично е представено значението на консистенцията на урината, частици, мехурчета, цвят, кръв за диагностициране, както и отношението на други фактори, като сезона, хранителните навици, движението и съня към свойствата на урината и промяната ѝ при треска и други заболявания. В шестата и седма книга се обяснява медицинското прогнозиране на заболявания на сърцето, белите дробове, черния дроб, мозъка, стомаха, далака, бъбреците, червата и гинекологични заболявания, спрямо методите, описани в предните книги. Прогнозирането засяга развитието на болестите, дали е вероятно те да са с летален край или не. Последната книга завършва с кратко резюме на целия трактат (John Actuarius 1842a, 31). Като мотивация за написването му авторът изтъква необходимостта, разглежданият медицински метод да се развива и използва активно в процеса на лечение: *„Не знам причината, поради която тези мъдреци, живели преди нас да проявят малко загриженост за тези неща (уроскопичните теории – б.а.). В същност, Хипократ, най-мъдрият, споменавайки за темата малко тук и там, оставя теорията*

незавършена. От друга страна, уменият Гален отдава само малко внимание на тези неща...; Магнос, Александър и в допълнение към тях, Теофил и други, изследвали тези въпроси, изказват повече теории от другите. Въпреки това, проблемът остава недовършен дори от тях...; те не вземат предвид разликите и причините или друго, необходимо за цялостно лечение (чрез уроскопия – б.а.). До ден днешен виждам, че медицинското изкуство е издигнато от множество трактати и много е открито от Хипократ, Гален и други след тях, но проблемът за урината не е достатъчно засегнат и действително това трябва да се балансира...“⁴ (John Actuarius 1842a, 4.30 – 5.13).

Още с въвеждащите думи авторът поставя заявка за допълване на досегашните трудове по този въпрос, признавайки приноса на другите автори, но и критикувайки непълнотата на техните трактати. Чрез това своеобразно обръщение към читателите си, Йоан Актуарий доказва дълбоките си познания и твърда теоретична основа, която дава на темата и подготвя за това, какво представлява неговият трактат. Освен теоретични познания, Йоан Актуарий споменава в трактата и за своята дейност като практикуващ лекар, давайки и примери от клиничния си опит, с което допълнително затвърждава авторитета си (John Actuarius 1842a, 4.30 – 5.13).

Самият текст е предназначен за специализирана в медицината публика, както се вижда не само от обема му, но и от неговата структура. Той е строго технически обособен, така че читателят трябва да го проследи стъпка по стъпка, за да разбере причинно-следствените връзки, които са заложили в теориите му (Bouras-Vallianatos 2020, 48).

Още от самото начало на трактата Йоан Актуарий настоява, че никой от методите за преглед, диагноза и прогноза не е напълно точен ако се използва изолирано, както и че е важно да се има предвид разнообразна клинична информация при всеки случай и отделен пациент:

„Ако някой реши да направи точна диагноза и прогноза на това, което се случва със заболяването, не е удачно да се има предвид само отклоненията в урината, но също трябва да се изследва пулса и да се наблюдават екскрементите, ритъма на дишане, позата на лицето, начина, по който тялото лежи, и речевите особености“ (John Actuarius 1842a, 20).

Логиката следва, че пулсът е полезен, главно при определяне на топлината или студенината на човешкото тяло (John Actuarius 1842a, 30) (в контекста на хуморалната теория), екскрементите показват степента на храносмилане в стомаха, а урината – количеството и качеството на произведените хумори (John Actuarius 1842a, 30). Говорът показва умствената дейност (*hēgemonikē energieia*) (John Actuarius 1842a, 30), свързана с разума, паметта и въображението. Йоан Актуарий поддържа тезата, че нито урината, нито пулсът, нито екскрементите могат поотделно, с яснота, да посочат заболяванията, но понякога едно би могло да е по-ценно от друго, в зависимост от случая. Аргументирайки тезата си, че е необходим актуален и подробен трактат за проблема на уроскопията, както

има за сфигмологията (наука за пулса), той обяснява, че въпреки че изследването на урината е също толкова важно, както и изследването на пулса, уроскопията е по-лесна и безопасна практика (John Actuarius 1842a, 35).

В текста си Йоан Актуарий поставя влиянието на ежедневието на пациента, като хранителни навици, сън, физическа активност, възраст и пол към характеристиките на урината му. Откъслечни споменавания за ролята на фактори като сезон, възраст и пол присъстват в по-ранни трактати, но не така систематично е описана ролята им по отношение на урината (Bouras-Vallianatos 2020, 55).

Отделни глави в книгите за диагностика са отдадени на конкретиките на всеки фактор, така че лекарят да бъде информиран, преди да извърши преглед и да поставя диагноза. Например, естествената урина на мъжете трябва да е червеникаво-жълта или жълтеникава на цвят, с утайка, макар че при възрастните мъже е по-бледа и с по-малко утайка; при децата е обичайно наличие на много утайка. Урината на жените обичайно е по-бледа и с по-нисък вискозитет. Физическата активност и сезонът могат също да повлияят на цвета, а хранителните навици и сънят, бивайки свързани с храносмилането, могат да доведат до изменения в различни особености на урината (John Actuarius 1842a, 37). Всички тези подробности явно показват особените усилия на Йоан Актуарий да се подхожда към изследването на урината на всеки пациент индивидуално и имайки предвид странични фактори.

Основна част от уроскопията като метод е връзката между храносмилането и производството на урина в организма. Йоан Актуарий представя така необходимата систематизация на фазите на човешкото храносмилане, като прави по-подробно разделение и анатомично описание от това на Гален. Галеновото описание включва три фази: стомах, портна вена и черен дроб, други органи и части на тялото, а фазите на Йоан Актуарий са четири: стомах, портна вена и вдлъбнатата част на черния дроб, изпъкнала част на черния дроб и свързани вени, други органи и части на тялото. За разлика от Теофил и Стефан, които не обозначават споменатите фази (Theophilos 1841, 33), посредством отделна номерация, Йоан прави бърза и точна връзка към тях и продуктите им в своя трактат. Това нововъведение отговаря на потребностите на уроскопичния преглед в периода, особено по отношение на изследването на различни частици.

Описанието му започва с традиционната първа фаза, която се случва в стомаха, а отпадните продукти от нея се изхвърлят с фекалиите. След това, обаче, продължава с по-подробно описание на храносмилането в черния дроб, разделяйки Галеновата втора фаза на две отделни. Йоановата втора фаза засяга портната вена и вдлъбнатата част на черния дроб, където хранителните вещества от първата фаза се усвояват към различни хумори – кръв, жълта жлъчка, черна жлъчка и сероза (течност, произвеждана от екзокринни жлези – б.а.). Третата фаза се състои в изпъкналата част на черния дроб и свързани вени, където продуктите от втората фаза се обработват допълнително. От там, най-

редките вещества отиват в жлъчния мехур, превръщайки се в жълта жлъчка, а по-гъстите се абсорбират от далака, създавайки черна жлъчка (John Actuarius 1842a, 7). Кръвта и серозният хумор влизат в главната артерия, от там кръвта стига до сърцето и други части на тялото, а серозата до бъбреците през ламбдоидната част на главната артерия. Ламбдоидната вена ($\lambda\beta\delta\sigma\epsilon\iota\delta\eta\varsigma$) (John Actuarius 1842a, 7) не е споменавана от друг античен или средновековен автор. Йоан описва филтрация на урината в съдове в бъбреците, като част от същата фаза. Третата фаза, която се случва в изпъкналата част на черния дроб, отговаря за продукцията на частици в урината, следователно степента на усвояване може да бъде установена от различни характеристики на урината и играе важна роля в диагностиката. Последната, четвърта фаза, протича в органите и крайниците, където кръвта доставя последните остатъци от храната през вените. Чрез тази фаза всички части на тялото се захранват, а отпадните продукти се изхвърлят през кожата, чрез потене (John Actuarius 1842a, 32). Последното силно напомня на съвременното ни разбиране за преноса на глюкоза, чрез кръвта, до клетките на организма за вътреклетъчното горене, осъществено в митохондриите.

Схоластиците познавали трудовете на Йоан Актуарий като важни в историята на уроскопията, особено с неговия измервателен флакон за урина, станал популярен през Ренесанса, след превода на трактата му на латински език през 1519 г. (Diamandopoulos 2009, 21–32). Самият той отдава голямо значение на флакона и за разлика от предишните автори, отделя специална глава за неговия външен вид. Той счита чистото, прозрачно стъкло за правилен материал, за разлика от зеленикавите стъкленици, тъй като само то позволява доброто наблюдение на различните цветове и консистенции в урината. Що се отнася до формата, според него най-добрият вариант е цилиндър с плоско дъно (John Actuarius 1842a, 33).

Най-съществената част за флакона е в първата книга, където Йоан Актуарий описва разделянето му на конкретни сектори. Съобразно тези сектори на съда, урината се изследва традиционно в три части: седимента (утайката) на дъното, основната част и „облака“ в горната част. Неговият флакон, обаче, е разделен на единадесет поднива, всяко по един пръст широко (John Actuarius 1842a, 21). Той посвещава три глави в третата, петата и шестата книги на диагностика и прогноза, основаващи се на позицията на частици в съответните нива. В частта за диагностиката се проявява нова идея във византийската уроскопия. Йоан Актуарий свързва наличието на частици в различните зони на флакона с отделни части в човешкото тяло (John Actuarius 1842a, 65). Тази нова теория има роля в полето на прогнозирането. Авторът дава конкретни примери с разкази за медицински случаи, демонстрирайки желание да покаже резултати от новата си теория. В първия случай споменава за частици, намиращи се в средата на флакона, свързани със заболяване на хипохондриума (подребрие), а

в другия – наличието на замътняване на горната част сочи за болест на главата (John Actuarius 1842a, 122).

Въвеждането, коментарът и практичните примери за теорията на аналогия между уроскопичния флакон и човешкото тяло в този трактат са новост за византийската медицина. Най-същественният принос на автора по този въпрос е разделянето на флакона на поднива, кореспондиращи към отделни части на тялото, позволяващ на лекарите детайлен анализ на пробата и по-точна диагноза, съобразно стандартите на средновековната медицина.

Репутацията на Йоан Актуарий в сферата на уроскопията се дължи на три фактора. Първият е, че представя собствена интерпретация на основен физиологичен процес, какъвто е храносмилането. Той е първият ни известен автор, след Гален, който предлага по-подробно описание на този процес, включвайки нова фаза. Не става ясно дали въпросното описание е следствие на анатомични прегледи (дисекция), но то потвърждава заинтересуваността му към изследване на човешката физиология. Вторият фактор е въвеждането на уроскопична мензура и теорията му за аналогия между части на човешкото тяло и нива на флакона. Едновременно с това, традиционни и добре описвани въпроси като цветовете на урината не са просто преписани от други автори, но са представени с повече изяснения, така че да послужат за по-добро диагностициране и прогнозиране. Третият фактор за репутацията на Йоан Актуарий в сферата на уроскопията, въз основа на трактата „За урината“, е представянето на материала, включвайки истории на действителни медицински случаи, от неговия личен опит като лекар.

Трактатът „За урината“ е написан за медицински специалисти, които биха могли да отделят сериозно време на всички детайли. Йоан Актуарий издига уроскопията на нивото на методи за диагностика като изследването на пулса и предоставя на медиците възможности, недостъпни до тогава. През 1519 г. трактатът е публикуван в латински превод от Амброджио Леоне, който учи медицина в Падуа. Преводът е последван от писмо на Амброджио към сина му Камило, който е започнал също да изучава медицина. В писмото той сравнява „За урината“ на Йоан Актуарий с Галеновия корпус за пулса, като твърди, че Йоан е запълнил празнина в сферата по такъв изкусен начин, принасяйки съществено за бъдещите лекари (Bouras-Vallianatos 2020, 209).

Най-дългият труд на Йоан Актуарий е *Θεραπευτικὴ μέθοδος* (Lat. *De Methodo Medendi*) – „Медицински (терапевтични) методи“, известен и като „Медицински епитом“, в шест книги. Трактатът е написан за Алексей Апокавк († 11 юни 1345 г.), като четиво при негова дипломатическа мисия, и въпреки че читателят не е философ или лекар, той е бил високо образован и авторът на труда хвали неговите интереси към медицината в уводната част. Пак там Йоан Актуарий посочва, че този трактат може да бъде използван като наръч-

ник за из път, за да може пътуващият да лекува себе си или други хора по него. „Медицински епитом“ е пригоден за непрофесионалния лекар, любител медик (*philiatros*) (John Actuarius 1842b, 24) и се характеризира със сбитост на текста, правеща го достъпен до по-широка публика.

Първата книга е разделена на две части, едната от които засяга обща физиология, хуморална патология, сфигмология и уроскопия, а другата – диагностика на вътрешните болести „*a capite ad calcem*“ (от глава до пети). Втората книга е посветена на диагностиката на заболявания на външните части на тялото и сетивните органи. В третата книга се разглеждат флеботомията и други неинвазивни лечебни техники като пиявици, бани и упражнения, хранителни режими. Четвъртата, разделена отново на две части, в които съответно се описват терапевтични методи на вътрешни и външни заболявания. Последните две книги са отдадени на фармакологията, различните видове лекарства и употребата им. Наръчникът може да се определи като енциклопедичен труд. В него са включени части от различни по-ранни автори, но текстът не е просто компилация, а внимателно подбран материал за нуждите на читателя. Поради насочеността на епитома, в него липсват инвазивни операции, тъй като не е предназначен за професионални хирурзи. Първите четири книги по-скоро представят широката осведоменост на автора по медицинската литература и допълването ѝ със собствения му клиничен опит (John Actuarius 1842b, 354).

Последните две книги от „Медицински епитом“ са посветени на фармакологията и се отличават с включването на множество рецепти, този път не само антични и византийски, но също така и преводни, при което практичният опит на автора е приложен като доказателство за ефективността им. Йоан Актуарий е единственият късновизантийски автор, който създава актуален сборник на фармакологичното познание, развивало се през вековете (Bouras-Vallianatos 2020, 141). Петата книга на епитома е разделена на тематични части: въведение, отвари за треска, сиропи и разтвори, таблетки и хапчета, противоотрови, вина, прости слабителни, сложносъствани слабителни, отрови. Шестата книга е разделена на две части. В първата са описани фармакологичните методи за лечение на различните части на тялото „от глава до пети“, а втората засяга употребата на пластири, превръзки, масла и отровните животни, изброявайки външноприложимите медикаменти и тяхната употреба.

Отделните рецепти за медикаменти варират като дължина и подробност в описанието, но са структурирани методично и лесно разбираемо, като например тази за лекарство при затруднено дишане:

„*Хапче от самородна сяра за страдащите от затруднено дишане: анансон, самородна сяра, три части от всяко; амоняк, кастореум (секрет от бобър б.а.), черен кимион, четири драхми от всяко; разтваря се във вода и се правят хапове; дава се по едно с три части оксимел (смес от оцет и мед – б.а.)*“⁵ (John Actuarius 1842b, 14).

Рецептите, представени по този начин, включват заглавие, болестта, при която се прилага медикаментът, списък със съставките и метод на приготвяне, както и дозировка при приемане от пациента. Йоан Актуарий добавя в уводната част на петата книга, че всички рецепти са „изпробвани с опит“ (John Actuarius 1842b, 140).

Въпреки че липсва описание на проучвателни пътувания или метод за събиране на рецептите, Йоан Актуарий показва познаване на чужди култури и интерес в разнообразяването на медицинския си кабинет с материали като захарни разтвори и сиропи, както и рецепти, включващи нововъведени ориенталски съставки. Такива липсват в античните и ранновизантийски медицински трудове, но са резултат от арабското фармакологично влияние, започващо от XI в. В главата за противотровите от петата книга на Епитома, Йоан Актуарий описва събирането на рецепти от антични и по-скорошни гръцки автори, както и варварски („*Βάρβαροι*“) (John Actuarius 1842b, 30), по-точно хора, говорещи на варварски език, което може да се отнася за мюсюлмани, но също и за християни латинци или дори православни българи.

Преди разпространението на захарта, медът е използван като подсладител и консервант в различни лекарства. С пренасянето на захарната тръстика от Индия към Персия, култивирането ѝ се разпространява в ислямския свят през VII–VIII в. и захарта става широкоизползвана предимно в течни лекарства – сиропи и *julāb*, чието наименование идва от персийски *gul* (роза) и *āb* (вода), и с него се визира смес от захар, вода и розово масло. Постепенно захарната тръстика е пренесена в Средиземноморието, а първото споменаване на захарна смес във византийската медицинска литература е от X в. (*Hippiatrica Berolinensia* 1924, 15–17)⁶.

Захарта постепенно става достъпна във Византия и дори е включена към запасите на ксенона Пантократор в Константинопол през XII в. (John II Komnenos 2000, 34–40).

Споменавайки за сиропи и *julāb* във въвеждащата част на петата книга от „Медицински епитом“, Йоан Актуарий казва: „...*наричаме ги сиропи и жулеп, съобразно варварския език*“ (John Actuarius 1842b, 113). Така той посочва арабския произход на тези термини и представя дълъг списък от 39 рецепти в три глави от книгата, отдавайки голямо значение на широкото използване на новите захарни разтвори.

Още по-широка картина за включването на ориенталско влияние в труда на Йоан Актуарий се разкрива с рецепти, съдържащи съставки като миробалан, кубеб пипер, калган (източноазиатски подправки – б.а.), сандалово дърво, куркума (John Actuarius 1842b, 26), които преди това са били малко използвани или напълно непознати за гръцките и византийски автори. Тези съставки произхождат от Индия, Китай и други страни в Източна Азия, и медицинската им употреба постепенно става позната в Европа чрез преводите на арабски текстове от XI–XII в. нататък. Включването на тези рецепти е ново за визан-

тийската литература, а достъпът до съставките може да е бил привилегия само на високопоставени ромеи.

Последните две книги от „Медицински епитом“ показват, че фармакологичната част е представена по начин, който не съвпада с очакванията на автора към потенциалните читатели на наръчника, а всъщност е най-актуалният и пълен сборник с лекарства за тогавашните медици. Впоследствие последните две книги стават много по-популярни от останалите и то главно в средите на професионалните лекари (Bouras-Vallianatos 2020, 175). Ясната граница между общата терапевтична част, представена в третата и четвърта книга, и съставянето на лекарства в петата и шестата, показва интереса и задълбоченото проучване в развитието на различни методи за създаване на медикаменти и достъп до нови фармакологични материали. Фармакологията е най-динамичния дял от византийската медицина и Йоан Актуарий демонстрира участието си при въвеждането на новодостъпния материал. Тук, за разлика от останалите четири книги, той набляга на решаващата роля на личния му клиничен опит при процеса на подбиране на най-ценните източници и най-ефективни средства, като така подчертава и собствения си авторитет в областта. По отношение на съдържанието, новите ориенталски съставки отличават този труд от предишни подобни, като авторът използва термина „варварски“, за да покаже външния произход на рецептите. Поради липса на преки сведения е трудно да се определи достъпността до тези съставки на тогавашните лекари, но вероятно много от тях са били внасяни, поне в Константинопол, през XIV в., където търговията с подправки е била регулирана със специални данъци.

В „Медицински епитом“ Йоан Актуарий не просто копира по-ранни текстове и създаването на компилация не е механична работа за него. В първите четири книги той ефективно и целесъобразно редуцира по-стари текстове, като „Епитом“ на Павел от Егина, който е сред главните му източници. Освен това, по собствена преценка прави допълнения там, където смята, че нещо липсва за едно добро лечение. Особено внимание отделя на събирането на информация в сферата на фармакологията в последните две книги от трактата, като включва освен старите и утвърдени рецепти и методи, също така и най-новото, станало достъпно за византийската медицина.

Текстовете на Йоан Актуарий внасят допълнителна яснота за медицината в късновизантийския период и особено за тогавашната специализирана литература. Самият автор демонстрира своята почит към класическата лечебна традиция, с която е добре запознат, съветвайки читателите си да се консултират с творбите на най-мъдрия – Гален, чиито модели използва, описвайки различни клинични случаи, както и цитирайки го в „Медицински епитом“. Въпреки че отчита липси и допълва в голяма степен теориите на античните и ранновизантийски автори като Хипократ, Гален и Теофил, особено в сферите на уроскопията и пневматологията, той не се впуска в силна риторика като Александър от Трал или Симеон Сет. Друга отличителна черта на трудовете му е липсата

на споменавания за амулети или заклинания, присъстващи традиционно в по-ранни трактати.

Екстензивното медицинско съдържание на текстовете на Йоан Актуарий го отличават от останалите автори от късноризантския период. Той се откроява с многообразието на теми, които засяга подробно, и с личния си принос в медицинските сфери, в които практикува. Това също го разграничава от други интелектуалци от Палеологовия период, тъй като трудът му не се свежда само до възраждане на класическата традиция чрез създаване на нови и достъпни компилации от по-ранни автори, а предлага доразвиване и допълване на античния и ранноризантски материал с познания, придобити от ежедневната му лекарска практика. Освен това той се интересува и изследва новостите в медицината в Западна Европа и Ориента. Описанията на конкретни клинични случаи от личния, професионален опит на Йоан Актуарий обосновават мнението, че за разлика от развитието на тогавашната философия или астрономия, нововъведенията в сферата на медицината всъщност е възможно да са повлиявали на един относително широк кръг от хора, включващ не само интелектуалния и държавен елит, особено предвид наличието на общественодостъпни болници във византиските градове.

Представените в хода на изложението автори и техните медицински трактати дават възможност да се открият постижения в сферата на специализираната лечебна литература, допринесли за развитието на средновековната медицина в Европа.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Например Н. Strohmaier счита, че „медицинската мисъл във Византия не разполага с новостни“ и „основният принос на византиската наука, която е развила дори по-малко идеи от арабската, е че е запазила текстовете на Гален“ (Strohmaier 1998, 154, 169). На същото мнение е и V. Nutton, наричащ византиските медицински автори „хладилници на античността“ (Nutton 1984, 2).
- ² Категоризацията е определена в „За сектите за начинаещи“ на Гален. (Caldwell 2018, 18).
- ³ Скорошни разкопки в Александрия разкриват лекторни зали, датирани към VI в., които може да са служили за обучение по философия и медицина. (Grzegorz 2007, 191–206).
- ⁴ „Ἐπει γὰρ τοῖς πρὸ ἡμῶν περὶ τὰ τοιαῦτα σοφοῖς βραχὺ τι περὶ τοῦδ' οὐκ οἶδα ὅπως ἐμέλησεν—ὁ μὲν γὰρ σοφώτατος Ἴπποκράτης ὀλίγα τινὰ περὶ τούτων εἰρηκῶς σποράδην, ἀτελεῖ τὴν θεωρίαν παρήκε, Γαληνῶ δὲ τῷ δεινῷ περὶ τὰ τοιαῦτα βραχὺ τι καὶ αὐτῷ μελήσαν.... Μάγνη δὲ καὶ Ἀλεξάνδρῳ καὶ πρὸς τούτοις ἐτι Θεοφίλῳ καὶ τισὶν ἑτέροις περὶ τὰ τοιαῦτα ἐσπουδακόσι, πλέον τι τῶν ἄλλων εἰπεῖν δόξασι, καὶ αὐτοῖς ὁ λόγος ἀτελεῖς διέμεινεν... καὶ μήτε διαφορὰς μήτε αἴτια, μήτε ἄλλ' ἄττα τὰ τῇ ἀρτιότητι δοκοῦντα προσήκειν ὑποθεμένους. Ἔνθεν τοι ταῖς μὲν ἄλλαις ὁρῶν τὴν τέχνην σεμνυνομένην πραγματεῖαις, οὐκ ὀλίγα τοῦ θ' Ἴπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοὺς ἐξευρηκῶτων ἀνδρῶν, τὴν δὲ περὶ οὐρῶν οἶον ὑποσκάζουσαν καὶ τινος εἰς τοῦτο συνάρσεως δεομένην...“ (превод на автора на български език).
- ⁵ „τὸ διὰ θεοῦ ἀπέριου (Ε: ἀπύρου) δυσπνοικοῖς· ἀνίσου· θεοῦ ἀπύρου, ἀνὰ οὐγγ. γ'· ἀμμωνιακοῦ θυμιάματος· καστορίου· μελανθίου· ἀνὰ < δ'· ὕδατι διαλύσας, ποίει καταπότια· καὶ δίδου ἐν δι' ὄξομέλιτος (Ε: ὄξυμέλιτος) κυάθων γ'“ (превод на автора на български език).

ЛИТЕРАТУРА

- Bouras-Vallianatos 2014:** P. Bouras-Vallianatos. Clinical Experience in Late Antiquity: Alexander of Tralles and the Therapy of Epilepsy. – *Med Hist*, 2014 Jul, 58(3), 337–353.
- Bouras-Vallianatos 2020:** P. Bouras-Vallianatos. Innovation in Byzantine Medicine: The Writings of John Zacharias Aktouarios (c. 1275 – c. 1330) Oxford University Press. 2020.
- Guillaume de Moerbeke 1989:** Guillaume de Moerbeke: recueil d'études à Diamandopoulos, A., Goudas, P. 'Juxtaposition of Actuarius' versus Galen's ideas on Renal Physiology: The Impact of 12 Centuries'. – *Journal of Nephrology*, 22, 2009. [Suppl. 14], 21–32.
- Flemming 2007:** R. Flemming. Women, writing and medicine in the classical world. – *The Classical Quarterly*, 2007, Vol. 57, 257–279.
- Grimm-Stadelmann 2008:** I. Grimm-Stadelmann. Theophilus. Der Aufbau des Menschen. Kritische Edition des Textes mit Einleitung, Übersetzung und Kommentar. Ludwig-Maximilians-Universität München. 2008. Available online on: https://edoc.ub.unimuenchen.de/9393/1/Grimm_Stadelmann_Isabel.pdf (2018).
- Grzegorz 2007:** M. Grzegorz. Academic Life of Late Antique Alexandria: A View From The Field. – In: *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?* Boston, 2007.
- Gurunluoglu 2003:** R. Gurunluoglu, A. Gurunluoglu. Paul of Aegina: Landmark in Surgical Progress. – *World Journal of Surgery*, 27, 2003, 18–25.
- Hippiatrica Berolinensia 1924:** *Hippiatrica Berolinensia*, 129.8. Ed. Oder and Hoppe (1924), I.386.15–17.
- John Actuarius 1842a:** John Actuarius. Medical Epitome. in Ideler, J. *Physici et medici Graeci minores*. Vol. 2. 1842.
- John Actuarius 1842b:** John Actuarius. On Urines. in Ideler, J. *Physici et medici Graeci minores*. Vol. 2. 1842.
- John II Komnenos 2000:** John II Komnenos. Pantokrator: Typikon for the Monastery of Christ Pantokrator at Constantinople (trans. R. Jordan). Washington. 2000.
- Nutton 1984:** V. Nutton. From Galen to Alexander, Aspects of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity. – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, 1984, 1–14.
- Miller 1997:** T. Miller. Byzantine Hospitals and the Doctors of the Twelfth Century – In: *Byzantine Studies NS*, Vol. 1, (1996–1997), 121–133.
- Oribasios 1926:** Oribasios. Synopsis for Eustathios. H. Reader (Ed.). *Oribasii Synopsis ad Eustathium, Libri ad Eunapium*. Leipzig, 1926, 7–13.
- Ševčenko 1981:** I. Ševčenko. Society and intellectual life in late Byzantium. London, 1981.
- Sonderkamp 1962:** J. A. M. Sonderkamp. 'Theophanes Nonnus: Medicine in the Circle of Constantine Temkin, O. 'Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism', *Dumbarton Oaks Papers*, 16, (1962), 97–115.
- Strohmaier 1998:** G. Strohmaier. Reception and Tradition: Medicine in the Byzantine and Arab World. London, 1998.

Temkin 1973: O. Temkin. *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*. Ithaca NY, Cornell University Press, 1973.

Teophilus 1841: Teophilus. *On Urines* in Ideler, J. *Physici et medici Graeci minores*, Vol. 1. 1841.

Theodore Prodromus 1991: Theodore Prodromus. *Ptochoprodromus*. H. Eideneier (Ed.). 1991.

Valiakos 2020: I. Valiakos. *Nikolaos Myrepsos' Dynameron*. Heidelberg University Library. 2020.

Varella 1995: E. Varella. 'Orientalische Elemente in der byzantinischen Heilkunde'. – *Medicina nei Secoli*, 7, 1995, 29–40.

ON THE BYZANTINE CONTRIBUTION IN THE DEVELOPMENT OF MEDIEVAL MEDICINE

Simeon Boyadzhiev

(Abstract)

Studies on medieval medicine include different aspects such as theory, practice, hospital care, social effect and education. Byzantine medical literature, including treatises, handbooks, medical philosophy and textbooks for educational purposes, is one of the fields in which the Byzantine medical thought stands up to its counterparts in Western Europe and the Islamic world. Although sometimes underestimated by some researchers as stagnant and lacking true innovation, works such as those of John Aktuarius show the results of steady and continuous development through the ages. Like the Latin and Islamic medical schools, Byzantine medicine was based on the ancient Greco-Roman theory by Hippocrates and Galen regarding the balance of the four humors in the human body. The Byzantine empire did not go through a period of an intellectual halt and the ancient traditions were not simply passed on to the next generation.

The two major works of the Byzantine physician John Aktuarius show not only great familiarity with previous treatises of Byzantine and foreign origin, but also extended knowledge on different medical problems and innovative ideas on the subjects of anatomy, uroscopy, pharmacology and physiology. The *Medical Epitome* and *On Urines* were considered as some of the greatest medical works by contemporary physicians and medical writers from the Byzantine empire and Western Europe alike. The development of medical theory is likely to have impacted a wide range of the population, through better means of diagnostics and treatment, especially considering the availability of free hospital care in the Empire.

МАХАЛАТА „СВЕТИ НИКОЛА“ В ТЪРНОВО ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. (ПО ДАННИ ОТ НЕПУБЛИКУВАН ДАНЪЧЕН РЕГИСТЪР)

Атанаска Стамболийска

Стопанското развитие на Търново през XIX в. води до превръщането му във важен занаятчийски, икономически и търговски център. Привлечено от предоставените възможности, значителна част от българското население, както от близките райони, така и от по-отдалечени краища, се установява в Търново. Градът се разраства и разширява в западна посока, като обхваща незаселени дотогава райони, което води до формиране на нови махали. Разглежданата в текста махала „Свети Никола“ е известна още като „Дервен махала“ (Лори, Русев 2020, 14) (**Ил. 1**). Началото ѝ е поставено от преселници от занаятчийското съсловие. Така от една крайна махала формирана от пришълци, в годините преди Освобождението тя постепенно се превръща във важна част от Търново и задава ритъма на градския живот (**Обр. 1**).

Днес, някога оживената махала „Свети Никола“, остава скрита от забързаното ежедневие. Тук миналото се превръща в основен водач. Махалата разкрива тайните си по-различни пътища – съхранилият се храм, къщи на видни търновци, топоними и най-вече запазени документи. Именно чрез документите жителите ѝ косвено разказват за себе си. Оцелелите свидетелства от отминали времена ни правят свидетели на живота в нея.

Непубликуван данъчен регистър от края на 70-те години на XIX в., съхраняван в Държавен архив – Велико Търново, дава информация за махалата „Свети Никола“ (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102). Документът е ръкопис и съдържа общо 3 листа с размери 0,48 x 0,19 м (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**). От тях два листа и една страница са изписани, а останалите страници са празни. Хартията е пожълтяла, прегъната, на места с петна. Мاستилото е избледняло.

Документът илюстрира данъчните задължения на жителите на махалата за периода 1877–1878 г. Макар че е записано, че са регистрирани 205 домакинства, от текста се вижда, че броят им е по-голям, тъй като има допълнително вписани лица (**Табл. I**). От информацията става ясно, че всяка махала има свой „кмет“ или старейшина, който се явява посредник между християнското население и турската власт в града. За разглежданата махала като такъв е записан поп Симеон Атанасов. Събраната сума се предава на Р. Заяков, мухтарин на махалата „Света Богородица“.

Въпреки че документът обхваща кратък период от време, информацията в него позволява да се извлекат множество и разнообразни данни – за броя на домакинствата, занаяти, движение на хора, доходи на населението, социална характеристика, именна система, стари родове и личности, оставили своя следа в живота и развитието на града. Многобройни сведения, които не са застинали в един кратък период от време, а с чиято помощ може да се реконструират отделни моменти и от предходните години.

Описът на махалата „Свети Никола“ започва с два хана – Щарбаковия и Текирдаалийски (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 59). Според проучвания Щарбаковият хан се е намирал на площад „Баждърлък“, а Текирдаалийския на днешната улица „Опълченска“ (Драганова 1972, 192–193). Срещу тях няма отбелязани суми, които собствениците им трябва да платят. По-надолу в списъка е името на Нену Великовъ ханджи, който по всяка вероятност е собственик на един от двата хана, като се има предвид сумата от 351 гроша, която трябва да заплати, и която е една от най-високите в махалата (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 59). В края на документа Текирдаалийският хан е записан повторно, като е добавено и пояснение – „*текирдаалийский ханъ, или старият кужухарски ханъ*“, отбелязана сумата, която трябва да плати собственикът е 280 гроша (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 61). На фона на останалите данъчни задължения тя е значителна, което само по себе си свидетелства за мястото на хана в предосвобожденско Търново. В помещенията му са разположени работилниците на абаджии, кожухари и тенекеджии (Драганова 1972, 191–192). Текирдаалийският хан се е намирал в началото на Болярската махала, т.е. в източния край на махалата „Свети Никола“, което определя и една от нейните гранични точки. (Драганова 1972, 192–193).

Другият регистриран хан е на хаджи Иван Виликооглу. За хана не е отбелязана данъчна сума, но такава е записана за собственика му – 360 гроша, която е значителна, като се има предвид размера на останалите суми в махалата (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 60). Може да се предположи, че към нея са включени и приходите от самия хан.

От описа става ясно, че има регистриран още един хан – „*Петър абаджи-ята шерокия за 5.катъ ханъ*“ (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 60). Данъкът, който трябва да се заплати за него за периода 1877–1878 г. е твърде скромен, едва 52 гроша (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 60). Според изследванията, западно от Текирдаалийския хан е разположен ханът Бешкатлията (5 етажа), същият споменат в регистъра. В него са разположени работилниците на абаджиите, кожухарите и чохаджиите (Драганова 1972, 192–193).

Ханове те имат своето значимо място в архитектурата на града. В тях търговци и пътешественици намират подслон. Освен за ношувка за гостите на града, те имат важна роля и за стопанското развитие. Използват се и за работилници на занаятчиите, като в тях работят един или повече еснафа, както и за

складиране на готовата продукция. Често пъти ханът носи името на съответния еснаф, който използва част от помещенията му или името на собственика си.

В списъка на махалата регистраторът отбелязва и няколко важни църковни обекта. Тук са ситуирани Преображенският метох, метохът на средновековния патриаршески манастир „Света Троица“, метохът на Рилския манастир и метохът на Хилендарския манастир (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 59). От регистрираните метоси единствено за Хилендарския е записано, че е обложен с 95 гроша за разглеждания период (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 59). За останалите манастирски имоти не е посочена сума.

Периодичният печат в Търново отпреди две столетия дава интересна информация за местоположението на метосите: *„Във Велико Търново са известни четири такива метоси: тия на манастирите „Св. Троица“ и Преображенския“, намиращи се на улица „Централна“, един срещу други. Съществуват и сега. Третият бил на Рилския манастир, във съседство на „Св. Троицкия... Над тях на Самоводския пазар, се намирал тоя на Хилендарския манастир. По-късно той става притежание (две къщи) на Кънчо Дюлгерина и Димитър Бакърджиев, които (го) приправят значително“* (Йорданов 1939, 131). По отношение на метоха на Рилския манастир не може с точност да се датира откога е съществуването му в Търново. Първите сведения за монаси-таксидиоти на Светата рилска обител са от 1817 г. За този период като негов представител е отбелязан монах Гавраил Рилец. Последният известен таксидиот е йеромонах Кирил, който умира в Търново през 1879 г. (Радев 2008, 198–199). Като се има предвид последното сведение, може да се приеме, че по време на съставяне на данъчния документ през 1877 г., метохът е действащ. Сведения за хилендарското присъствие в Търново биха могли да се извлекат от „списъка на духовниците“, които пребивават в него. От записаното в манастирската кондика се прави извод, че към средата на XVIII в. има някакво скромно извършване на таксидиотска дейност (Радев 2008, 91–92).

Прави впечатление концентрацията на метоси в махалата. Възниква въпросът къде може да се търси възможната причина за това? Един въпрос, който засега остава без отговор, но чието разплитане вероятно ще даде интересна информация за практиката на големите монашески центрове по отношение на ситуиране на метосите им, както и значението на последните за махалата. Метосите заемат особено място в дадено селище или както в този случай – градска махала. Представяват една особена територия, наситена със сакралност. Игрят ролята на молитвен дом и училище, място за изповедание и проповедническа дейност (Радев 2008, 23). Посредством разположението на метосите може да се очертае и условна граница, докъде се простира махалата „Свети Никола“.

Отбелязаните в регистъра домакинства за периода 1877–1878 г. са повече от 203 (Табл. I). Освен пълнолетните мъже в него са вписани жени и вдовици. Посредством информацията може да се проследят роднинските връзки между отделни лица в махалата като семейно положение, съпруг–съпруга, син–дъ-

щеря, зет, балдъза. За пореден път се потвърждава установената теза, че родът живее в една махала. Отчетена е възрастовата структура на населението в махалата, като част от регистрираните са посочени като възрастни хора – „баби“ и „дядовци“, без да са посочени точни години. Тук трябва да се има предвид, че възрастовата структура на населението коренно се различава от съвременната, но самото посочване като „баба“ и „дядо“ дава основание да се мисли, че се отнася за по-възрастно население.

Почти всички регистрирани данъкоплатци са занаятчии, което дава възможност да се представи и професионалният профил на махала „Свети Никола“ (Табл. I).

Ускореното развитие на занаятчийството довежда до появата на нови производства, което намира отражение в разглеждания документ. Многообразието от занаяти, регистрирани в махалата, може да се обобщи в няколко основни направления, в зависимост от различните отрасли и обработвания материал (Табл. I). Безспорно доминиращо място заема абаджийството. От обособилите се от него отделни професии, най-много регистрирани жители се занимават с кожухарство – 7, терзийство – 5, калпакчийство – 1, панталонджийство – 2, бояджийство – 2, тепавичарство – 1¹. На следващо място се нареждат занаятчиите, занимаващи се с металообработването: ковачество – 8, тенекеджийство – 2, чилингирство² – 3, казанджийство – 1. От групата на общарите са жителите, занимаващи се с кундурджийство – 2, бабукчийство³ – 5, кърпачество – 2. Своего място в града имат и дюлгерите. Само в тази махала са регистрирани четирима жители, занимаващи се със занаята. Отделни занаятчии, попадат в така наречената група на обслужващите занаяти: берберин – 1, фурнаджия – 1, бакалин – 1, шекерджии – 3, касап – 1, джамджия – 1, сахатчия⁴ – 1, кираджия⁵ – 1, ханджия – 1, тютюнджи⁶ – 1, куюмджия – 1.

Занаятите, регистрирани в махалата, са изцяло в „обслужващата“ сфера (Табл. I). Това е напълно естествено като се има предвид градския характер на селището, което се специализира в този тип производство. Занаятчиите в своята дейност са активно подпомагани от продукцията, която идва от околните населени места. Важно значение изиграва и географското разположение на Търново, както и търговските пътища, по които се превозва и пласира готовата продукция. Развитието на занаятите и зараждащата се индустриализация водят до ускоряване на темповете на развитието и разрастване на търговията (Атанасова 2014, 116; Георгиева 2019, 300–310; Щерионов 2012, 338).

Като цяло платените данъци на живеещите в махалата, през разглеждания период от време, варират в рамките от 25 до 80 гроша, но се намират и изключения (Табл. I). Сред отбелязаните жители са налице такива, записани с по 4 гроша данък и други, чиито задължения достигат до 360 гроша. В сравнение с някои от останалите търновски махали от същия период, жителите на махалата „Свети Никола“ имат сравнително ниски данъчни задължения. Прави впечатление, че данъкоплатци с еднакъв занаят плащат различни по размер данъци.

Така например са регистрирани терзии, които плащат по 49 гроша и такива с по 136 гроша, ковачи по 18 гроша, по 59 гроша и такива по 157 гроша. Различните данъчни задължения свидетелстват, че съществува разнообразие в статута и дейността на занаятчиите от даден еснаф. А вероятно и в търсенето, и в майсторството им. Предвид ниските данъчни задължения, може да се смята, че голяма част от занаятчиите произвеждат продукция, която пласират на местните пазари за удовлетворяване на нуждите на градското население.

Занаятите на част от вписаните жители постепенно формират и техните фамилни имена – Дивитаков, Калпакчиев, Басмаджиев и др. (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 60) (Табл. I), което свидетелства за устойчивостта на професията и нейната наследственост. Забелязва се и друга тенденция – някои от регистрираните жители са записани единствено с личното си име и занаята, който упражняват. Това вероятно се дължи на факта, че те са от скоро в махалата.

Документът е източник на информация за процеса и посоките на миграция на част от населението от българските земи. Превръщането на Търново във водещ стопански и търговски център го прави притегателен за българите от различни части на етническото ни пространство. В разглеждания документ изобилстват жители, към чиито имена и занаяти са записани и местата, от където са дошли – Добруджалията, Самоводченина, Захраля, Габроваля, Етрополу (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп.1, а.е. 102, л. 59, л. 60) (Табл. I). Махалата „Свети Никола“ има и едно предимство, което другите по-стари махали не притежават, а именно, че като крайна махала предоставя възможност за заселване, което води до постепенното ѝ териториално разширение и до установяването на занаятчийски от различни професионални области, което се отразява на развитието на занаятчийското производство като цяло.

Едновременно с това към част от имената на живеещите в махалата е отбелязана и тяхната принадлежност към дадена етнографска група – шопи и добруджанци (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп.1, а.е. 102, л. 59, л. 60). Това отразяване в данъчния регистър показва как самите новодошли са се представяли в обществото, как са изглеждали в очите на своите съграждани, т.е. че не са местни, не са от района. Тази вписана особеност свидетелства за спецификата на махалата, което за поред път показва, че тя не е застинала във времето, а представлява жив механизъм, който постоянно се развива.

Регистърът предоставя възможност да се онагледят и социалната картина на населението в махалата за разглеждания период. Наред със занаятчиите, важно място заемат и хората с различен социален статус – хаджии, свещеници, мухтари и просяци (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 59, 60) (Табл. I). Макар че положението им в обществото е отразено като добавка към името им, то позволява да се направи „социална“ характеристика на носителите им и да се очертае в общи линии мястото им в обществото. За първите три отбелязани социални групи е характерно високото обществено положение, престиж, значи-

телни финансови средства, водеща роля в обществото, участие в самоуправлението на махалата, място сред първенците в християнската общност. В документа са записани и лица, които не са първо поколение хаджии или свещеници, а са наследници на такива, което дава възможност да се проследи социалното положение на рода и в миналото. Да се изгради една „мини история“ на отделните родове, населявали махалата, което от своя страна води до цялостното развитие на обществото и процесите, през които преминава то – икономически и религиозни. От запазени документи на други махали в Търново, за същия период от време прави впечатление, че хаджиите са регистрирани предимно в махалата „Света Богородица“, т. нар. „Болярска махала“, като и приходите от данъци в нея, са значително по-високи, отколкото в махалата „Свети Никола“, което свидетелства и за техните по-големите финансови възможности и по-високия стандарт на живот (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102).

В махалата са регистрирани двама енорийски свещеници, които обслужват местното население в църквата „Свети Никола“ (Табл. I). От регистъра се вижда, че и двамата плащат по 27 гроша. За разлика от занаятчиите, където сумите варират, при свещеническото съсловие има известно конкретизиране (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 59).

Интерес представляват записаните прякори – Къоравата, Къосето, Кокоркото, Кривошията, Въркуличката, Мамин, Камбура⁷, Алтяна⁸, Кискине⁹, Каба¹⁰, Бълхата и др. (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп.1, а.е. 102, л. 59–61) (Табл. I). Прякорът е част от социалния живот на българина и неизменно присъства в неговото ежедневие. Той се предава от поколение на поколение. В нередки случаи дори замества и личното име, и служи за идентификатор на характерни черти и отличителни белези. Прякорите са важен елемент от социокултурния механизъм, функциониращ в рамките на селищния колектив. Бележи всичко отличително, което засяга човека, неговите качества и поведение, начин на живот, физическа и нравствена характеристика (Илчев 1969, 33; Манолова 2005).

От тази махала водят началото си някои от видните търновски родове, оставили следа в развитието на града. Сред фамилните имена на жителите се четат тези на Тулешков, Дивитаков, Недялков и др. (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102, л. 59, л. 61) (Табл. I). Наследници на видни членове на Градската община, търговци, заможни и образовани българи, участници в църковната борба и национално-освободителното движение. Личности, които са задавали линията на поведение на местните християнски общности и са отстоявали интересите на българското население в града (Тонков 2020, 173–179; Енциклопедия на българските родове 2011).

Данните от запазените документи представят облика на търновската махала „Свети Никола“ непосредствено преди Освобождението. Пред изследователя постепенно се разкрива животът в махалата – жители, занаяти, социална характеристика, миграционни процеси и т.н. Всички тези сведения

предизвикват множество въпроси, а информацията от документа дава и отговорите им. Макар и по-късно формирана, тази махала, благодарение на труда и възрожденското мислене на своите жители, настига бързо по развитие останалите стари махали. Храмът и училището, сгради с важно обществено значение се превръщат в ярък символ на църковната борба и на стремежа към българско образование, като по този начин формират прогресиращия характер на махалата. Занаятчиите дават своя дял от икономическото и стопанско развитие на Търново, а метосите на големите манастири добавят по своему част от духовния ѝ облик.

Табл. I. Данъкът от дела отъ Св. Николовската махала 205 домове, предадени на мухтарина на Св. Богородица махала, на Р. Заяковъ, остатък отъ мухтарина поп Симеона Атанасовъ отъ 22 Марта 1877 г. за една год. до 1878 г.

Table I. The tax share of St. Nikola Quarter 205 households, handed over to the mayor of the Blessed Mother of God Quarter, to R. Zayakov, balance from the mayor, Priest Simeon Atanassov for a year from 22 March 1877 until 1878.

№	Име	Да дава	Да взема	Да дава
1	Хана Царбаков			
2	Хана Текирдаалийски			
3	Иван Панчовъ, синъ на Христу	49.25		49.25
4	Маргарит Т. Маждраковъ			
5	Кунчу Некув шекерджи синъ му Петръ	61.30	61.30	
6	Дамянъ панталонджи	49.		
7	Нену Великовъ ханджи	351.15	180	171.15
8	Нинка сахачи	120.10		120.10
9	Баба Дяшка Глигоръ бахчуванъ	14.10		14.10
10	Пенювица зет ѝ Манолъ Мочолу	13.20		13.20
		659.30	241.30	369
11	Парашкева Стояновица	11.35		11.35
12	Андрей Ивановъ бакълъ	127	40	87
13	Никола Минчевъ, халачъ и синъ му Никола	108.20		108.20
14	Никола Делулапа Змарайда	21		21

15	Дядо Колю Пенчовъ жена му	13		13
16	Давидъ Колювъ	15		15
17	Цани Грозюв	35		35
18	Никола Кючука Парашкеви	15		15
19	Христу Кунегла Пиянцата			
20	Йоца Кюравата сынъ и Петръ касапъ	50		50
		1 055.25	281.50	725.15
21	Диму Гергевъ ковачъ	18.10		18.10
22	Стоянъ Миховъ халачъ	20	20	
23	Генювица? Сынъ и Танасъ Генювъ	11		11
24	Проданъ фурунджи	42.10	17.10	25
25	Аврамъ Неновъ касап?	73.10	73.10	
26	Нену Николовъ чухаджи	40	40	
27	Хд Ив. Д.....	194		194
28	Герга Колновъ балчакля	48	48	
29	Костадинъ Русевъ	88.15	88.15	
30	Иванъ Рухувъ налбантъ	20	11	9
		1 612	540	1 022.35
31	Иларионъ Димитровъ	40		40
32	Иванчу и Атанасъ Станюви	90	60	30
33	Танасъ Трифоновъ абаджи	43		43
34	Иванчу Стояновъ казанджи	40		40
35	Петку Славчовъ	57.25	57.25	
36	Диму Тодуровъ бояджи	80	80	
37	Маринъ Петковъ Делидумановъ зетъ	114		114
38	Никола Мюфитишина	46.10		46.10
39	Таню Ангелов кужохаръ	36		36

40	Тодоръ Колювъ кясія	97	97	
41	Драганъ Ивановъ библерина	52	13.5	38.35
42	Станю Дюлгирина, син му Стефанъ	60		60
		2 368.5	847.35	1 470.30
43	Неню Виликовъ, шоп			
44	Добрювица Чилингирката	80.10		80.10
45	Преображенския митофъ			
46	Стоянъ Габрoваля	192	120	72
47	Дончу Тодурoвъ	53	53	
48	Мариола Косювица	36		36
49	Зойка Иванова			
50	Митова на св. Троица			
		2 729.25	1 010.35	1 669.10
51	Рилския мито св. Йоанъ			
52	Христу Димитровъ Симочанина	60.25	50.25	10
53	Иванъ Колювъ Дюлгеръ	87.35	87.35	
54	Дончу Стерювъ, Кужухаръ	57		57
55	Иванчу Мянковъ	140	105	35
56	Никола Тодурoвъ, джемджи	23.10		23.10
57	Панаіотъ Ив. Новачовъ	110.25		110.25
58	Стефанъ Сяря Ивановъ, Арея	30.10		30.10
59	Васил Семковъ тахчи	100		100
60	Алекси Калпакчи	72.5		72.5
		682.10	242.20	438.30
61	Тотю Доброджаля	24		24
62	Баба Цяна. Дъщеря и Змарайда			
63	Минчу Колювъ на жена му Змарайда	44		44
64	Стеф. Стояновъ, калпакчиевъ	137	137	

65	Стоянь Василювъ, терзи.	49		49
66	Крястю Рачовъ терзи	136	136	
67	Георги Ивановъ, кликачолу	141.25		141.25
68	Юрданъ тенекеджи	44		44
69	Иванчу Цвятковъ	56.10	36	20.10
70	Дяду Петръ Миховъ, кувачъ	18. 5	18. 5	
		1 332.20	569.25	761.35
71	Илія бакаль Колчова, зеть			
72	Кочу Колчовъ дюлгеръ	59.35	9.10	49.10
73	Никола Христовъ, Дели балта	65	65	
74	Никола Дачовъ. ковачъ	59.35	35	24.35
75	Стоянь Гергевъ, ковачъ	157	100	57
76	Цвятку Карпача	19.10		19.10
77	Илія Недювъ, фурунджи и за Лазара	37		37
78	Петку Димитровъ ковачъ танасова зеть	37.10		37.10
79	Петку Недялковъ, ковачъ			
80	Марія Ганчова оженена на Елари	19		19
		1 786. 5	779.5	1 006
81	Попъ Славчу Косювъ	27		27
82	Илія Колювъ Дюлгеръ	30		30
83	Христу П. Берзовъ	52	24	28
84	Начу Петковъ, просяка	32		32
85	Радювица, кожухарката, зеть й	22		22
86	Стефанъ Станчовъ, чилингиръ	39.10		39.10
87	Сяба Петрувица зеть й Цоню Дойковъ	21		21
88	Петку Цонювъ, бакаль	58.10	58.10	
89	Василь Василевъ, ковачъ	31		31

90	Тодуръ Стояновъ кужухаръ, или Цочу	74		74
		2 172.35	861.25	1 310.20
91	Иванъ Пенчовъ, Абаджи			
92	Герги чилингиръ, Самовоченина	14		14
93	Петръ Ивановъ, Дончу попъ Кочовъ зетъ	17		17
94	Генко Маслинката	22		22
95	Иванъ Ботювъ, зетъ на Каргалчето	17		17
96	Иванъ Пенювъ, Айнаджията бабучи	43		43
97	Цоню Генювъ бабучи	39		39
98	Стефанъ Илевъ бабучи	33	20	13
99	Ганчу Ивановъ, тютюнджи	37		37
100	Христу Кочовъ Дубарата	29.10		29.10
101	Никола Танасовъ Кюсето	30		30
102	Христу Марковъ, фурунджи, или Таню	90		90
103	Цочу Генювъ кужухаръ, Патпшкача (?)	16		16
104	Стефани Коювата, Вася чючето	12		12
105	Янку Колювъ Посиричковъ	14		14
106	Ив. Тодуровъ, Мариола Христува тапата	28.30		28.30
107	Попъ Герги Стояновъ	27		27
108	Стефанъ зетъ на Никола Катранджията	35		35
		2 677. 5	881.25	1 804.30
109	Колю Минчовъ, Камбура	21.10		21.10
110	Тодуръ Ганчолу кираджи	64.10		64.10
111	Павли Тенювъ	31.5		31.5
112	Хд Панаіотъ Маленковъ	29.10		29.10
113	Руси Захраля	1.30		1.30

114	Панаіюгъ халачъ, зегъ му Георги	35.10		35.10
115	Руси Захраля			
116	Иванъ Станюв бабучи	60.5		60.5
117	Никола шерокія	20.25		
118	Никола бояджолу	85		85
119	Пеню Добрювъ, Дивитаковъ зегъ	93	93	
120	Димитръ Димитровъ ковачъ	82.25		82.25
		525	93	432
121	Димитръ Кянчовъ шекерджи	27.35		27.35
122	Ганю Бояновъ шекержи	37	37	
123	Василь Ненчоолу Кундураджи	14		14
124	Петръ Николовъ, Пенеолу	40		40
125	Нену Конювъ, терзи	60		60
126	Маріола Иваница, Ненува балдаза	32.10		32.10
127	Никола Ив. Диветаковъ	370.20	231	139.20
128	Петръ Цанювъ Маминъ	240.10		240.10
129	Димитръ Куцаровъ	107.10	107.10	
130	Янку Цачовъ чухаджи	23.10		23.10
		1 477.35	468	1 009.15
131	Илія Т. Басмаджіевъ	39		39
132	Костадинъ Т. Басмаджіевъ	175.35	175.35	
133	Панаіюгъ хд Гиргинолу	97		97
134	Хилиндарскія митофъ	95	87.10	7.10
135	Раида, попь Генчова	100		100
136	Хд Иванъ Виликолу	360		360
137	Хана на хд Ив. Виликоолу			
138	Никола Пенювъ Джандарина Еминеджи	28.25		28.25
139	Янку Станювъ шарпаза	56.10	17	39

140	Белчу Гергювъ, кожухаръ	140	140	
		2 569.35	889	1 680.20
141	Манолъ Ив. Дивитаковъ	142.15		142.15
142	Досю бояджолу	42		42
143	Димитръ Станчовъ, кужухаръ	64.10		64.10
144	Стоянъ Колювъ, халачъ	31.10		31.10
145	Хд Иванъ Паскалювъ	54.25		54.25
146	Василь Стоянов, просяка	46		46
147	Стоянъ Кель Стоиковъ	65.20		65.20
148	Димитръ Димувъ, помака	43		43
149	Янку хд Парашкивовъ	77.5	77.5	
150	Дончу хд Парашкивовъ	64.25	35.25	29.25
		3 201.5	1 001	2 199.25
151	Василь Николовъ или Трифунъ Николовъ	80.5		80.5
152	Тодуръ Нетковъ, касапъ			
153	Давидъ хд Пенковъ	29		29
154	Димчу тенекеджи	62.35		62.35
155	Генчу Филювъ халача	36.10		36.10
156	Колю Т. Доброджяля или Костадинъ	359	359	
157	Косю Т. Доброджяля или Никола	60	60	
158	Маріола Цанюва, Герги Делибалшовъ	26.10		26.10
159	Деню Мариновъ, терзи	20		20
160	Димитръ Нетковъ, само място, на бабината зетъ	5.10		5.10
161	Стою Ангеловъ кукоркото	71.10		71.10
162	Иванъ Тодуровъ, терзи	51.10		51.10
163	Хд Герги Далгія	33		33
164	Маріика Петрова, Досювица	10.30		10.30

165	Никола Неद्याлковъ, кужухаръ	74.25	74.25	
166	Петръ Душковъ кундураджи	30	30	
		4 151.20	1 524.35	2 626.15
167	Кириякъ Дьлгя Неда Кириякова	34.35		34.35
168	Стоиль Сябювъ бабучи	19.10		19.10
169	Недю Саввавъ Абаджи	68.10	68.10	
170	Христу Денювъ Арнаутъ	50	50	
171	Санта Белчувица Довица			
172	Панаіотъ Ангеловъ, Край			
173	Георги Стоювъ чухаджи	4		4
174	Венку кираджи	34		34
175	Димитръ Цонювъ маіка му Припія	43.10		43.10
176	Крястю Станювъ, Сіизина	50	50	
177	Таню Ивановъ, куюмджи			
178	Кустадинъ Петровъ, Етрополлу	27		27
179	Димитри Златеолу Кундураджи	114.15	114.15	
180	Иванъ Златювъ Дюлгеръ	96.35		96.35
		524.25	232.35	309.31
181	Христу Пенювъ Алтяна	48.30	48.30	
182	баба Цена или Христу П. Алтяна			
183	Дончу Панталонджи	42.10		42.10
184	Никола попъ іотовъ Паскалля	17.35		17.35
185	Витанъ Витановъ, жена му	12		12
186	Ганю Минювъ, Кривошіята	24.10		24.10
187	Панаіотъ дядо Адамъ	15	15	
188	Панаіотъ Петковъ, шефикъ	21.5	20	1.5
189	Христу Гакювъ, варкуличката	28		28
190	Тодуръ Ганювъ балхата	23		23
		775.15	316.25	458.30

190	Каба Иванъ Карпача	4		4
191	Панаіотъ Генювъ, чючето	54.10		54.10
192	Иванъ Иліевъ тапавичаря	57.10		57.10
193	Стойковица, Иванъ Минчовъ	13		13
194	Семковица	10		10
195	Панаіотъ Н. Китенджоглу	14.35		14.35
196	Петръ Драгоновъ, кискине	25.10		25.10
197	Златку Иванъ			
198	Никола бабакчи, Димитръ Ивановъ	42.10		42.10
199	Неда Гярдювица	38.35		38.35
200	Раида Димитрова, попъ василица	34.15		34.15
201	Одая на еснафа кувашки	7.10		7.10
202	Марку просяка, синъ му Димитръ	25.5		25.5
	№ 75 Колю Гергювъ ковачъ	55		55
	Зойка Тулешкова	12		12
	Тодуръ Велювъ темету емлякъ	15.30		15.30
	№ 180 Ангелъ Цочовъ	25		25
	Петръ абаджи шерокія за 5 катъ ханъ	52		52
	Текирьдаилійскій ханъ, или старія Кужужарски ханъ	280		280
	Георги Петковъ кужужаръ	45.25		45.25
		1 384.10	316.25	1 019.25
	Листъ събрани гр.	2 727.25	1 010.35	1 659.10
	II. „ „ „	2 677. 5	881.25	1 804.30
	III. „ „ „	4 151.10	1 524.35	2 626.15
	Снемам сі Горні тя	547		547
		11 487.20	3 734	7 657

Долны̄ ты принадлежатъ на насрящны̄ты

Димитръ Пенчовъ	гр. 27.10
+ Стефанъ Кара Цонюв	+28.10
+ Варбанъ Кянчовъ	+ 36
Маріола Пенчувица	8
Танасъ Н. Семерджиевъ	41
+ Крястю Тодуровъ	+100
Хд Станчу Чухаджи	8
+ Петръ Димитровъ Чилингиръ	+ 100
Димитръ Пенювъ кужухаръ	40
Стефанъ Ивановъ бабучи	40
Петръ Кочовъ Дубарата	12.20
Георги Николовъ	58
Стефанъ Николовъ	22.10
Костадинъ Ивановъ	15
	547

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Тепавицата е съоръжение за механична обработка на вълнени домашно тъкани платове: шаяци, навои, пояси, козяци. По-късно започва да се тепа и черен гайтан. Целта е заздравяване, уплътняване и получаване на мъхеста повърхност. Съоръжението се задвижва с вода. От средата на XIX в. тепавичарството се обособява в отделен занаят.
- ² Ковач на фина железария – панти, обкови.
- ³ Майстор на традиционни за мюсюлманите обувки с дълъг остър нос без пета и с плоска подметка.
- ⁴ Часовникар.
- ⁵ Превоз на стоки срещу заплащане.
- ⁶ Търговец на тютюн.
- ⁷ Гърбав, opak човек, който няма да отстъпи.
- ⁸ Златен.
- ⁹ Резлив, строг.
- ¹⁰ Дебел, плътен.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2014: С. Атанасова. Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие. В. Търново, 2014.

Георгиева 2019: Г. Георгиева. Кризи и възможности: Демографските промени през XIX в. и отражението им върху стопанското развитие на българските земи (по примера на тревненския регион). – В: Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. IV. Кризи и стопанско развитие през вековете. Иван Русев (Ред.). Варна, 2019, 300–310.

Геров 1978: Н. Геров. Речник на българския език. Част V. София, 1978.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, ф. 65К, опис 1, архивна единица 102.

Драганова 1972: Т. Драганова. Търново през XIX в. /Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки/. – Известия на Окръжния музей – В. Търново, V, 1972, 163–214.

Енциклопедия на българските родове 2011: http://bulrod.blogspot.com/2011/01/blog-post_22.html (изтеглена информация на 08.05.2022 г.)

Илчев 1969: С. Илчев. Речник на личните и фамилните имена у българите. София, 1969.

Йорданов 1939: И. Йорданов. Велико Търново въ предвечерието на нашето освобождение. – Общински вестник Велико Търново, год. XVI, бр. 17, 18 август 1939 г., 131.

Лори, Русев 2020: Б. Лори, И. Русев. Неизвестен план на Търново от 1857 г. – История, XXVIII, 2020, 1, 8–22.

Манолова 2005: Г. Манолова. Прякорите – ситуация и възникване. – https://liternet.bg/publish16/g_manolova/priakorite.htm (изтеглена информация на 08.05.2022 г.).

Радев 2008: И. Радев. Таксидиотството и таксидиоти по българските земи през XVIII–XIX век. София, 2008.

Тонков 2020: Т. Тонков. Търновският старейшина Кръстю х. Недюв Момчоолу (Момчоглу, Момчев) (след 1781–1870 г.) – измерения на гражданския дълг и патриотизъм. – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, XXXVI, 2020, 173–179.

Щерионов 2012: Щ. Щерионов. Демографско развитие на българските земи през Възраждането. В. Търново, 2012.

ST. NIKOLA QUARTER IN TARNOVO IN THE 1870s
(ACCORDING TO DATA FROM UNPUBLISHED TAX REGISTER)

Atanaska Stamboliyska

(Abstract)

The paper is based on an unpublished tax register from the end of the 1870s, kept in the State Archive – Veliko Tarnovo. Although the document covers a period of only one year 1877–1878, it contains a wealth of information – the number of households, the income of the population, crafts, mobility of people, social characteristics, name system, old families and individuals who left a lasting mark on the public life and contributed to the development of the city. It provides information about public buildings, as well as inns and church buildings, presented by the metochi of the large monasteries. This information can be a good point of departure for various studies related to Tarnovo and the Bulgarian lands in the years before the Liberation.

Обр. 1. Снимка от края XIX в. или началото на XX в. на Варуша в Търново с църквата „Св. Никола“ и прилежащата ѝ махала (инв. №201 В/ТОМ).

Fig. 1. Photo from the end of the 19th c. or the beginning of the 20th c. of Varusha in Tarnovo with the church of St. Nicholas and its close neighborhood (inv. No B/TOM).

59

Изписан на две души от две д. Кировацка махала
 213. Св. Никола и св. Никола на Кировацка махала
 махала в д. Р. Заградни селенията две махали Тек. Селения
 Панагюрица д.т. 1877 г. да една д.т. 1878 г. в д.т. 1878 г.
 ЕК 1877 г. и т.т.

№	Име на селенията	Данъци	Селения	Данъци
1.	д.т. Кировацка			
2.	д.т. Шехер-пашини			
3.	д.т. Панагюрица, св. Никола	49.25		49.25
4.	Махала в д. Махала			
5.	д.т. Кировацка, св. Никола	61.25	61.25	
6.	д.т. Кировацка, св. Никола	49		
7.	д.т. Кировацка, св. Никола	551.25	180	191.25
8.	д.т. Кировацка, св. Никола	120.25		120.25
9.	д.т. Кировацка, св. Никола	14.25		14.25
10.	д.т. Кировацка, св. Никола	15.25		15.25
11.	д.т. Кировацка, св. Никола	65.90	241.25	367.15
12.	д.т. Кировацка, св. Никола	11.25		11.25
13.	д.т. Кировацка, св. Никола	120.25	40	87
14.	д.т. Кировацка, св. Никола	182.25		182.25
15.	д.т. Кировацка, св. Никола	21		21
16.	д.т. Кировацка, св. Никола	15		15
17.	д.т. Кировацка, св. Никола	15		15
18.	д.т. Кировацка, св. Никола	35		35
19.	д.т. Кировацка, св. Никола	15		15
20.	д.т. Кировацка, св. Никола	50		50
		105.525	281.25	725.15
21.	д.т. Кировацка, св. Никола	18.25		18.25
22.	д.т. Кировацка, св. Никола	20.25	20	
23.	д.т. Кировацка, св. Никола	11		11
24.	д.т. Кировацка, св. Никола	42.25	17.25	25
25.	д.т. Кировацка, св. Никола	73.25	73.25	
26.	д.т. Кировацка, св. Никола	40		40
27.	д.т. Кировацка, св. Никола	194		194
28.	д.т. Кировацка, св. Никола	48	48	
29.	д.т. Кировацка, св. Никола	88.25	88.25	
30.	д.т. Кировацка, св. Никола	20	11	9
		1512.25	342.25	1822.50
31.	д.т. Кировацка, св. Никола	40		40
32.	д.т. Кировацка, св. Никола	30	60	30
33.	д.т. Кировацка, св. Никола	45		45
34.	д.т. Кировацка, св. Никола	40		40
35.	д.т. Кировацка, св. Никола	37.25	52.25	
36.	д.т. Кировацка, св. Никола	80	80	
37.	д.т. Кировацка, св. Никола	114		114
38.	д.т. Кировацка, св. Никола	46.25		46.25
39.	д.т. Кировацка, св. Никола	26		26
40.	д.т. Кировацка, св. Никола	97	97	
41.	д.т. Кировацка, св. Никола	52	13.25	38.25
42.	д.т. Кировацка, св. Никола	60		60
43.	д.т. Кировацка, св. Никола	2368.25	347.25	3472.50
44.	д.т. Кировацка, св. Никола	80.25		80.25
45.	д.т. Кировацка, св. Никола			
46.	д.т. Кировацка, св. Никола	192	120	72
47.	д.т. Кировацка, св. Никола	52	52	
48.	д.т. Кировацка, св. Никола	36		36
49.	д.т. Кировацка, св. Никола			
50.	д.т. Кировацка, св. Никола			
		2724.25	1812.25	1659.10

Обр. 2. Данъчен регистър на махалата „Свети Никола“ от 1877 г.
 (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102).

Fig. 2. Tax Register of St. Nicholas Neighborhoods from 1877
 (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102).

		Користители				Користители	
№	Име на користителя	Данък	Данък	№	Име на користителя	Данък	Данък
10							
57	Иван Димитров	60.00	50.00	109	Иван Димитров	21.00	21.00
58	Иван Димитров	87.00	87.00	110	Иван Димитров	64.00	64.00
59	Иван Димитров	57.00	57.00	111	Иван Димитров	51.00	51.00
60	Иван Димитров	140.00	115.00	112	Иван Димитров	29.00	29.00
61	Иван Димитров	25.00	25.00	113	Иван Димитров	3.00	3.00
62	Иван Димитров	110.00	110.00	114	Иван Димитров	55.00	55.00
63	Иван Димитров	50.00	50.00	115	Иван Димитров	60.00	60.00
64	Иван Димитров	100.00	100.00	116	Иван Димитров	20.00	20.00
65	Иван Димитров	20.00	20.00	117	Иван Димитров	55.00	55.00
66	Иван Димитров	600.00	242.00	118	Иван Димитров	95.00	95.00
67	Иван Димитров	20.00	20.00	119	Иван Димитров	80.00	80.00
68	Иван Димитров	40.00	40.00	120	Иван Димитров	52.00	45.00
69	Иван Димитров	150.00	150.00	121	Иван Димитров	27.00	37.00
70	Иван Димитров	100.00	100.00	122	Иван Димитров	14.00	14.00
71	Иван Димитров	40.00	40.00	123	Иван Димитров	40.00	40.00
72	Иван Димитров	50.00	50.00	124	Иван Димитров	60.00	60.00
73	Иван Димитров	30.00	30.00	125	Иван Димитров	370.00	291.00
74	Иван Димитров	18.00	18.00	126	Иван Димитров	240.00	240.00
75	Иван Димитров	1500.00	500.00	127	Иван Димитров	100.00	117.00
76	Иван Димитров	50.00	9.00	128	Иван Димитров	20.00	20.00
77	Иван Димитров	65.00	65.00	129	Иван Димитров	1170.00	408.00
78	Иван Димитров	50.00	50.00	130	Иван Димитров	50.00	50.00
79	Иван Димитров	150.00	100.00	131	Иван Димитров	175.00	175.00
80	Иван Димитров	10.00	10.00	132	Иван Димитров	97.00	97.00
81	Иван Димитров	37.00	37.00	133	Иван Димитров	85.00	87.00
82	Иван Димитров	30.00	30.00	134	Иван Димитров	100.00	100.00
83	Иван Димитров	10.00	10.00	135	Иван Димитров	300.00	300.00
84	Иван Димитров	10.00	10.00	136	Иван Димитров	20.00	20.00
85	Иван Димитров	1000.00	370.00	137	Иван Димитров	50.00	50.00
86	Иван Димитров	27.00	27.00	138	Иван Димитров	140.00	140.00
87	Иван Димитров	30.00	30.00	139	Иван Димитров	140.00	140.00
88	Иван Димитров	53.00	53.00	140	Иван Димитров	140.00	140.00
89	Иван Димитров	51.00	51.00	141	Иван Димитров	2500.00	150.00
90	Иван Димитров	20.00	20.00	142	Иван Димитров	140.00	140.00
91	Иван Димитров	2170.00	861.00	143	Иван Димитров	40.00	40.00
92	Иван Димитров	16.00	16.00	144	Иван Димитров	64.00	64.00
93	Иван Димитров	17.00	17.00	145	Иван Димитров	31.00	31.00
94	Иван Димитров	22.00	22.00	146	Иван Димитров	34.00	34.00
95	Иван Димитров	17.00	17.00	147	Иван Димитров	64.00	64.00
96	Иван Димитров	45.00	45.00	148	Иван Димитров	45.00	45.00
97	Иван Димитров	50.00	50.00	149	Иван Димитров	77.00	77.00
98	Иван Димитров	50.00	50.00	150	Иван Димитров	60.00	60.00
99	Иван Димитров	57.00	57.00	151	Иван Димитров	300.00	110.00
100	Иван Димитров	20.00	20.00	152	Иван Димитров	80.00	80.00
101	Иван Димитров	30.00	30.00	153	Иван Димитров	20.00	20.00
102	Иван Димитров	90.00	90.00	154	Иван Димитров	36.00	36.00
103	Иван Димитров	16.00	16.00	155	Иван Димитров	550.00	550.00
104	Иван Димитров	10.00	10.00	156	Иван Димитров	81.00	81.00
105	Иван Димитров	14.00	14.00	157	Иван Димитров	20.00	20.00
106	Иван Димитров	28.00	28.00	158	Иван Димитров	26.00	26.00
107	Иван Димитров	27.00	27.00	159	Иван Димитров	5.00	5.00
108	Иван Димитров	55.00	55.00	160	Иван Димитров	71.00	71.00
		2070.00	801.00	161	Иван Димитров	31.00	31.00
				162	Иван Димитров	35.00	35.00
				163	Иван Димитров	10.00	10.00
				164	Иван Димитров	74.00	74.00
				165	Иван Димитров	50.00	50.00
				166	Иван Димитров	41.50	152.00

Обр. 3. Данъчен регистър на махалата „Свети Никола“ от 1877 г.
(ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102).

Fig. 3. Tax Register of St. Nicholas Neighborhoods from 1877
(ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102).

№	Име на махала	Данък	Данък	Данък
167	Кривацки махали	54.00	54.00	54.00
168	Кривацки махали	19.00	19.00	19.00
169	Кривацки махали	88.00	88.00	88.00
170	Кривацки махали	50.00	50.00	50.00
171	Кривацки махали	4.00	4.00	4.00
172	Кривацки махали	54.00	54.00	54.00
173	Кривацки махали	48.00	48.00	48.00
174	Кривацки махали	50.00	50.00	50.00
175	Кривацки махали	27.00	27.00	27.00
176	Кривацки махали	114.00	114.00	114.00
177	Кривацки махали	24.00	24.00	24.00
178	Кривацки махали	332.25	252.25	519.00
179	Кривацки махали	48.00	48.00	48.00
180	Кривацки махали	42.00	42.00	42.00
181	Кривацки махали	17.00	17.00	17.00
182	Кривацки махали	12.00	12.00	12.00
183	Кривацки махали	24.00	24.00	24.00
184	Кривацки махали	15.00	15.00	15.00
185	Кривацки махали	21.00	21.00	21.00
186	Кривацки махали	28.00	28.00	28.00
187	Кривацки махали	22.00	22.00	22.00
188	Кривацки махали	775.15	516.25	458.22
189	Кривацки махали	4.00	4.00	4.00
190	Кривацки махали	54.00	54.00	54.00
191	Кривацки махали	57.00	57.00	57.00
192	Кривацки махали	13.00	13.00	13.00
193	Кривацки махали	10.00	10.00	10.00
194	Кривацки махали	14.00	14.00	14.00
195	Кривацки махали	25.00	25.00	25.00
196	Кривацки махали	42.00	42.00	42.00
197	Кривацки махали	38.00	38.00	38.00
198	Кривацки махали	34.00	34.00	34.00
199	Кривацки махали	7.00	7.00	7.00
200	Кривацки махали	25.00	25.00	25.00
201	Кривацки махали	35.00	35.00	35.00
202	Кривацки махали	12.00	12.00	12.00
203	Кривацки махали	5.00	5.00	5.00
204	Кривацки махали	15.00	15.00	15.00
205	Кривацки махали	25.00	25.00	25.00
206	Кривацки махали	42.00	42.00	42.00
207	Кривацки махали	52.00	52.00	52.00
208	Кривацки махали	280.00	280.00	280.00
209	Кривацки махали	48.00	48.00	48.00
210	Кривацки махали	1524.00	516.25	1017.25
211	Кривацки махали	2727.00	1017.25	1659.00
212	Кривацки махали	2677.00	881.25	1845.00
213	Кривацки махали	4151.00	1524.00	2626.00
214	Кривацки махали	547.00	547.00	547.00
215	Кривацки махали	11487.00	5754.00	7657.00

Обр. 4. Данъчен регистър на махалата „Свети Никола“ от 1877 г.
(ДА – В. Гърново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102).

Fig. 4. Tax Register of St. Nicholas Neighborhoods from 1877
(ДА – В. Гърново, ф. 65К, оп. 1, а.е. 102).

ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО ЗА МИТРОПОЛИТ КЛИМЕНТ ВЪВ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Светла Атанасова

Васил Николов Друмев (ок. 1840–1901 г.), по-известен с духовното име Климент, епископ Браницки и митрополит Търновски, оставя трайна следа в националната история с многостранните си изяви и таланти. През Възраждането и Новото време той се проявява като драматург, белетрист, висш духовник, обществен и политически деец, действителен член и заместник-председател на Българското книжовно дружество (Божинов и др. 2000, 94–96).

Документалното наследство от и за митрополит Климент Търновски се съхранява в различни културни институции в България – музеи, архиви, библиотеки и училища. Неговата дейност е била обект на редица монографични изследвания и регионални проучвания (Арnaudов 1966; Борисов 1989; Дневници 1879; Константинов 1926; Климент Търновски 1927; Леков 1976; Митрополит Климент 1951, 2–8; Пашев 1948–1949, 1–33; Петков 2000; Петков 2012; Смолъянинова 2012 и др.). Цялостната картина на неговото дело и творчество обаче ще е пълна ако се създаде единен национален дигитален фонд.

В Регионалния исторически музей – Велико Търново се пазят снимки, документи и ръкописи, които отразяват отделни моменти от жизнения път на митрополит Климент в периода от 1884 г. до 1901 г.

Сред новите дарения, постъпили през 2021 г., се откроява портретна снимка на българския духовен водач от 1887 г. (РИМ – ВТ, НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ, инв. №1873) (**Обр. 1**). Това е най-популярното му изображение, на което е представен добюстово, в лек полуанфас, с дълга брада и мустаци. Облечен е в свещенически одежди – стихар, мантия, калимавка и панагия. На гърдите са поставени орден „Св. Анна“ (I степен) и звезда към ордена – руски отличителни знаци, които са давани на чужденци за духовни заслуги към императорския двор. Снимката е черно-бяла, тонирана и каширана върху фирмен черен картон. Изработена е във фотографското ателие на Петър Габровски в Търново. За този фотограф има съвсем бегла информация. Известен е фактът, че той работи в старата столица в първото десетилетие след Освобождението (Мутафов 2006, 303). Картонът е с „позлатени“ ръбове. Фотографията е с размери 10,5 x 16,4 см и е запазена в добро състояние (**Обр. 1**). Търновският архиепiscop

оставя за поколенията своя образ в активната си и зряла 46-годишна възраст. През 1885–1887 г. се случват повратни събития в българската история, в които Негово Високо Преосвещенство е активен участник – детронацията на княз Александър I Български (1879–1886 г.), временното правителство с министър-председател митрополит Климент и идването на княз Фердинанд I Сакскобургготски (1887–1918 г.) на българския престол. Климент изиграва активна дипломатическа роля за контактите с Русия. Застава начело на управлението на държавата в труден момент на политическо разединение и партизански борби. Вероятно през 1887 г. митрополит Климент е удостоен от руския император Александър III (1881–1894 г.) с високите отличия за духовни заслуги – орден и звезда „Св. Анна“, и тези атрибути присъстват неизменно в следващите му по-късни фотографии.

Духовният наставник на Търновската митрополия се нарежда сред учредителите на движението на Червения кръст в България. Той е утвърден за негов председател от 1885 г. до 1887 г. (Божинов и др. 2000, 95). В музея се съхранява снимка на ръководството на дружество „Червен кръст“ в гр. Търново от 1898 г. (РИМ – ВТ, НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ, инв. № 1758) (**Обр. 2**). На нея са представени шестима души – четирима седнали и двама прави. По средата е поставена декоративна масичка. На първия ред от дясно наляво е митрополит Климент – седнал, облечен в богослужебни одежди и със споменатите вече атрибути и отличия. На тази снимка той е 57-годишен, видимо остарял, с очила и прошарена дълга брада. Достолепната му осанка и проникателният поглед обаче са се съхранили. Присъства на събитието като почетен председател. Седналият до него е известният търновец и председател на дружеството д-р Стефан Хаджи-пенчев. Над него стои изправен синът му Александър Пенчев. Всички лица са официално облечени и носят на лявата ръка знака на Червения кръст. Фотографията е на черно-бяла хартия (**Обр. 2**). Каширана е върху картон и ясно личи фирмения знак на фотографското ателие на „Посталов & Нанков“ във Велико Търново. Вътрешните размери на снимката са 17 x 27 см, а външните с картона съответно 30 x 36 см. Състоянието на фотографията е задоволително. На места е леко закъсана и надраскана. Картонът е силно повреден, има следи от петна.

На 3 юни 1884 г. епископ Климент Браницки е избран единодушно с желанието на клира и народа от Търновската епархия за митрополит. Той наследява на търновската катедра известния борец за църковна независимост Иларион Макариополски. Изборът е утвърден с княжески указ от 12 юни 1884 г. (РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 75, 45).

Поглед към духовния живот в Търновската епархия дава изпратеното писмо от Зиновия Ламбринова – игуменка на манастира „Св. Николай Чудотворец“ в Арбанаси, до търновския митрополит Климент с дата 28 октомври 1884 г. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 661) (**Обр. 3**). Игуменката уведомява „Негово Високо Преосвещенство, управител на Търновската епархия Г-н г-н Климент“, че е изпратила списък на монахините в манастира. Ръкописният

текст е записан с черно мастило и скрепен с печата на манастира „Св. Николай Чудотворец“. От него прозират управленските решения и предписания на митрополит Климент за реда и служението в духовните обители на епархията, и в същото време полагащото се уважение и благоговение към висшия духовник от страна на неговите служители. Спазен е протоколът и йерархичното подчинение в изложението.

Цитирам пълния текст на писмото:

„Ваше Високо Преосвещенство!

Съгласно с окръжното Ви предписание под №303ий отъ 4ий Октомврий поднасямъ Ви списъка на монахините отъ поверената ми Свято Николаевска Обитель.

И като целувамъ Архиерейската Ви дѣсница, прося благословението Ви и оставамъ на Ваше Преосвещенство покорна. Игумения: Зиновия Ламбринова“.

Писмото е предадено в Търновския музей през 1960 г. Документът е сравнително добре запазен, текстът е четивен (**Обр. 3**). В лявата половина хартията е леко закъсана. Размерите са 18,5 x 24 см. Ясно личи, че писмото е част от подвързана книга със служебна кореспонденция.

Значителна по обем информация от и за митрополит Климент Търновски се съхранява в Научния архив на Българската академия на науките. Част от нея включва и епистоларното наследство (НА на БАН, ф. 54, оп. 1, а. е. 222–323). Кореспонденцията на търновския митрополит е изследвана и публикувана от Марина Смольянинова (Смольянинова 2012). След преглед на двата източника въпросното писмо не бе открито и в този смисъл, то се публикува за първи път.

В Регионалния исторически музей се съхранява ръкопис от митрополит Климент до племенника му Димитър Друмев в Шумен, с дата 14 юли 1893 г. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 660) (**Обр. 4**). Като местоположение е посочен Петропавловския манастир до гр. Лясковец. Писмото е свързано с най-трагичния период от живота на търновския митрополит – ареста му на 15 февруари 1893 г. за бунт срещу княза и въдворяването под стража в Петропавловския манастир до съдебния процес. Описаният период предшества заточението му в Гложенския манастир.

На 14 февруари 1893 г. митрополит Климент е поканен да отслужи Света литургия за рождения ден на княз Фердинанд в катедралния храм „Рождество Богородично“ в Търново. Денят съвпада с големия християнски празник „Неделя на Православието“. Известен е фактът, че Климент и духовенството са противници на приетите изменения на чл. 38 в Конституцията от Третото Велико народно събрание, според който се „отваря вратата“ за католицизма не само в двореца, но и сред народа. В тържественото си слово търновският митрополит говори в защита на православието и речта му завършва с думите: *„Има Православие у нас, има български народ – няма православиe, няма български народ“*

(РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 75, л. 63–64). Тази защитна реч е инкриминирана от политическите му противници и привърженици на Стефан Стамболов. На 15 февруари тълпата, предвождана от заместник-председателя на Третото Велико народно събрание Иван Халачев, кмета на Търново Стат Хаджиниколов и народни представители от Горна Оряховица и Лясковец, извежда насилствено Климент от митрополията. Той е арестуван и под стража е интерниран в Петропавловския манастир. Настанен е в югоизточното крило на обителта, където преди време са живели учителите в семинарията. Пазен е от трима стражари, без връзка с външния свят (РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 75, л. 63–64).

В писмото до своя племенник Димитър Друмев, митрополит Климент описва заточението си в манастира, коментира събитията от 14 февруари 1893 г., дава напътствия за адвоката по съдебния процес и споменава за направено добро дело към свои родственици. В Петропавловския манастир той се среща със свои роднини от Шумен, които го молят да се застъпи за дом и препитание на техен близък младеж.

По този повод Климент пише: *„На Стояна рекохъ да утиди при дяда Архимандрита Стефана. Вярвам, че Архимандрита няма да откаже да прибере това сираче“* и добавя: *„Желателно ми беше да можеше и Добра да дойде да се видимъ, но ми казаха, че това било невъзможно, защото Г-н прокуроръ казалъ, и на жени не се позволявало да дохождатъ при мене даже и с разрешение на прокурора“* (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 660).

Митрополит Климент очаква с нетърпение решението на Търновския окръжен съд, подготвен е и за нови удари от своите противници и в тази връзка поръчва на племенника си Димитър да се свърже с адвоката: *„Помоли Г-на Гайдова да бди за денятъ на издаване та присъдата, за да не би да направят тъй, щото да ми се отнеме възможност да апелирам. Азъ отъ апелацията не очаквамъ някоя облага, защото тези хора, като са на всичко способни, безъ друго ще взематъ мерки за да сподучатъ“*, и след това: *„Не е ли нужно да се издаде на Г-на Гайдова едно пълномощно отъ моя страна, която да му дава да иска, да приема и да подава въ мое име всякакви прошения, заявления и прочъ“* (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 660).

Относно речта в защита на православието, митрополит Климент не изпитва никакви колебания в правилността на своите решения. Дори се готви да я доразвие в своята пледоария пред съда. По отношение на миряните в Търновската епархия, той изказва удовлетворение, че са научили за смисъла на този християнски празник: *„Много ми е утешително това, че тъй се даде възможностъ на мнозина християни да се научатъ, че има въ нашата църква единъ празникъ, който се нарича „Православна Неделя“* (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 660).

Споменава пред своя родственик, че условията в неговия вече няколко-месечен затвор стават по-тежки. По всяко време на денонощието вратата на

стаята му е отворена, лампата свети, прозорците не се отварят и е под наблюдението на трима стражари. Знае от свой приближен човек, че всички помещения в митрополията са обискирани след неговия арест. В касата си е съхранявал 300–400 лв., но не се надява да бъдат открити. Не желае неговият информатор да последва нерадостната му съдба: „*Брато да е живъ. Страхъ ме е само да не би той да направи некая гюрюлтия, та и него да турятъ под арестъ*“ (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. №660). В края на писмото неизвестен автор и притежател на документа е добавил по-късно със синьо мастило, че митрополит Климент нарича свой брат и съратник митрополит Константин Врачански.

Ръкописният текст на митрополит Климент е емоционален, но съдържателен и наситен с фактология. Той е изписан с черно мастило. Почеркът е красив и четлив, с дребни букви. Документът е добре запазен, с размери 11 x 34 см и постъпва като дарение през 1960 г.

Митрополит Климент Търновски умира на 10 юли 1901 г. в София след двегодишно боледуване. Неговите тленни останки са пренесени в Търново на 12 юли. Траурното шествие влиза в града откъм Марно поле, водено от множество свещенослужители с църковни хоругви. При Девическата гимназия към процесията се присъединяват десетки граждани. Тялото на покойния митрополит е изложено за поклонение в катедралния храм „Рождество Богородично“.

В Търновския музей се пази отпечатания некролог на митрополит Климент на 11 юли 1901 г. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. №665) (**Обр. 5**). Той е реставриран и рамкиран, с размери 52 x 80 см. Години наред е съхраняван от Христо Стилиянов – църковен настоятел при катедралния храм във Велико Търново. Неговото желание да се предаде „*като старина*“ в музея е записано върху документа на 3 юни 1935 г. Волята му е изпълнена от наследниците.

Последното известие и поклон към търновския митрополит е оформено от неговите почитатели като надгробно слово. Представени са по-важните моменти от революционната, политическата, духовната и творческата му биография. Публикувана е част от знаменателната му реч от 14 февруари 1893 г. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. №665).

В наши дни интересът към делото на Климент Търновски не стихва. Спомени за търновския митрополит Климент – Васил Друмев, събира старши иконом Цоньо Стефанов Маринов от гр. Лясковец през 1980 г. На 307 печатни страници, подвързани в книжно тяло с черни корици, са записани мисли на съвременниците на Климент – Димо Казасов, Иван Вазов, Иван Ст. Гешов, Юрдан Трифонов, Тодор Икономов, Христо Стамболски, Тодор Янков, Добри Ганчев, Тома Васильов, Стилиян Чилингиров, Недялко Каранешев, Варненски и Преславски митрополит Симеон и други. Препечатани са речите на висшия духовник, произнесени в катедралния храм „Рождество Богородично“ и пред Търновския окръжен съд през 1893 г. Събрани са множество публикации за митрополит Климент от съвременни автори. Този ръкопис е изключително богат като съдържание и представя всички аспекти от живота и дейността на

митрополит Климент. Той също се съхранява в Търновския музей (РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 74).

„Данни за живота и дейността на Васил Друмев – митрополит Климент Търновски“, също събрани от старши иконом Цоньо Стефанов Маринов през 1991 г., стават притежание на Регионалния исторически музей – Велико Търново (РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 75). Ръкописът съдържа 87 печатни страници със спомени, документи и писма за живота и делото на търновския митрополит. В уводните бележки авторът посочва своята мотивация да пристъпи към това благородно дело: *„Смелостта да събирам данни за живота и дейността на митрополит Климента получих от силното обаяние, което питая към него. Още невръстен юноша прочетох неговата „Нещастна фамилия“, в прогимназията играх в „Иванку“, в семинарията се запознах бегло с живота му, в Духовната академия се зароди у мене желанието да изуча живота, дейността, заслугите му, макар само за собствено удовлетворение. Събрах също така около петдесетина спомени за него от съвременниците му. И така се родиха следващите страници“* (РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 75, л. 4).

Според него три са основните стимули, които ръководят митрополит Климент в многостранната му дейност: *„Православие, патриотично свободолобие и славянство“*.

Оценката за неговото дело, дадена от Цоньо Стефанов е логичен финал на настоящото изследване: *„Митрополит Климент Търновски – Васил Друмев, принадлежи към онова поколение българи, което изнесе на плещите си героичните борби от епохата на Възраждането и националната революция и щастливо доживя да вкуси от плодовете на свободния живот, както и да вземе дейно и плодотворно участие в строителството на освободеното Отечество, макар и понякога да изпита страдания и горчивини“* (РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 75, л. 4).

Документалното наследство за митрополит Климент, съхранено във фондовете на Търновския музей, допълва съществуващата до момента информация за личността и делото на възрожденския белетрист, просветител, духовник и политик. Публикуваните снимки, ръкописи и документи, придружени с кратки анализи и обобщения за исторически личности или събития, обогатяват палитрата от научни изследвания и интерпретации за една национално значима фигура. Те попълват някои липсващи детайли от житейския и професионален път на митрополита през 1884 г., 1893 г. и 1898 г. Поставят акценти върху политически събития от българската история през 1885–1887 г., в които Климент е важен участник. Запазеният ръкопис на търновския митрополит, изпратен до неговия племенник Димитър Друмев през 1893 г. от Петропавловския манастир, осветлява редица факти около ареста и въдворяването му в светата обител, представя действията на неговите противници, привърженици и родственици. Съществен принос за съхраняването на историческата памет като

проекция на националната идентичност дават и събраните данни за живота на Климент Търновски от старши иконом Цоньо Стефанов Маринов. И не на последно място, документалното наследство от и за митрополит Климент „отваря вратата“ за нови въпроси и дискусии, свързани с политическото и обществено влияние на висшия духовник не само в българските земи, но и в източноправославния свят.

ЛИТЕРАТУРА

Арнаулов 1966: М. Арнаулов. Българското книжовно дружество в Браила 1869–1876. София, 1966.

Божинов и др. 2000: П. Божинов, Е. Давидова, М. Георгиева, Ж. Колева, К. Мирчева, О. Тодорова, С. Янева. Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000.

Борисов 1989: Й. Борисов. Васил Друмев – епископ Климент (1873–1878). Русе, 1989.

Дневници 1879: Дневници на Учредителното събрание в Търново 1879 г. Типография Л. Каравелова и Н. К. Жейнов и К-я при Народното събрание в Търново. Търново, 1879.

Климент Търновски 1927: Климент Търновски Васил Друмев. Изследвания, спомени и документи. За 25-годишнината от смъртта му. М. Арнаулов (Ред.). София, 1927.

Константинов 1926: Г. Константинов. Васил Друмев – Климент Браницки и Търновски. Живот, дейност, характер. София, 1926.

Леков 1976: Д. Леков. Васил Друмев – живот и дело. София, 1976.

Митрополит Климент 1951: Митрополит Климент (Васил Друмев). Автобиографични бележки. – Духовна култура, 1951, кн. 9–10.

Мутафов 2006: В. Мутафов. Към историята на фотографията във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXI, 2006, 293–315.

НА на БАН: Научен архив на Българска академия на науките, фонд 54, опис 1, архивни единици 222–323.

Пашев 1948–1949: Г. Пашев. Търновският митрополит Климент (В. Друмев), църквата и държавата. – Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XXVI, 1948–1949, 1–33.

Петков 2000: П. Ст. Петков. Климент Браницки и Търновски (Васил Друмев) – архиепей и държавник 1878–1901. В. Търново, 2000.

Петков 2012: П. Ст. Петков. Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г. (Институционални отношения). В. Търново, 2012.

РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 660: Регионален исторически музей – Велико Търново, Възраждане/Търновски окръжен музей, Основен фонд, инвентарен № 660.

РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 661: Регионален исторически музей – Велико Търново, Възраждане/Търновски окръжен музей, Основен фонд, инвентарен № 661.

РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 665: Регионален исторически музей – Велико Търново, Възраждане/Търновски окръжен музей, Основен фонд, инвентарен № 665.

РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 74: Регионален исторически музей – Велико Търново, Възраждане – Спомени и документи/Окръжен исторически музей – Велико Търново, Научно спомагателен фонд, инвентарен № 74.

РИМ – ВТ, В-Сп. д./ОИМ-ВТ НСФ, инв. № 75: Регионален исторически музей – Велико Търново, Възраждане – Спомени и документи/Окръжен исторически музей – Велико Търново, Научно спомагателен фонд, инвентарен № 75.

Смольянинова 2012: М. Смольянинова. Васил Друмев (митрополит Климент). София, 2012.

DOCUMENTARY HERITAGE RELATING TO ARCHBISHOP KLIMENT IN
THE FUND OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Svetla Atanasova

(Abstract)

The documentary heritage of Archbishop Kliment of Tarnovo, preserved in the funds of the Tarnovo Museum, complements the existing information about the personality and work of the Revival writer, educator, clergyman and politician (**Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3, Fig. 4, Fig. 5**). The two photographs of Archbishop Kliment from different periods of his life, the original letters and the hand-written notes collected by the senior butler Tsonyo Marinov, with the brief analyses and summaries of historical figures and events, expand the range of research and interpretations of a nationally significant figure. They fill in some of the gaps in the personal and professional life of the Archbishop in 1884, 1893 and 1898. They shed light on the political events in Bulgaria in 1885–1887, where Kliment was involved. The preserved manuscript of the Archbishop of Tarnovo, sent to his nephew Dimitar Drumev in 1893 from the Petropavlovsky Monastery, points out a number of facts about his arrest and internment to the monastery, reveals the actions of his opponents, supporters and relatives. The data collected by the senior butler Tsonyo Stefanov Marinov on the life of Kliment of Tarnovo represent valuable contribution to the historical memory as a projection of national identity. It must also be noted that the documentary heritage of and about Archbishop Kliment poses new questions and opens debates relating to the political and social influence of the high-ranking cleric not only in the Bulgarian lands, but also in the Eastern Orthodox world.

Обр. 1. Снимка на митрополит Климент Търновски от 1887 г.
(РИМ – ВТ, НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ, инв. № 1873).

Fig. 1. Picture of Archbishop Kliment of Tarnovo from 1887.
(РИМ – ВТ, НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ, инв. № 1873).

Обр. 2. Снимка на учредителите на Дружеството на Червения кръст в гр. Търново от 1898 г. (РИМ – ВТ, НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ, инв. № 1758).

Fig. 2. The Red Cross Society in the town of Tarnovo in 1898.
(РИМ – ВТ, НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ, инв. № 1758).

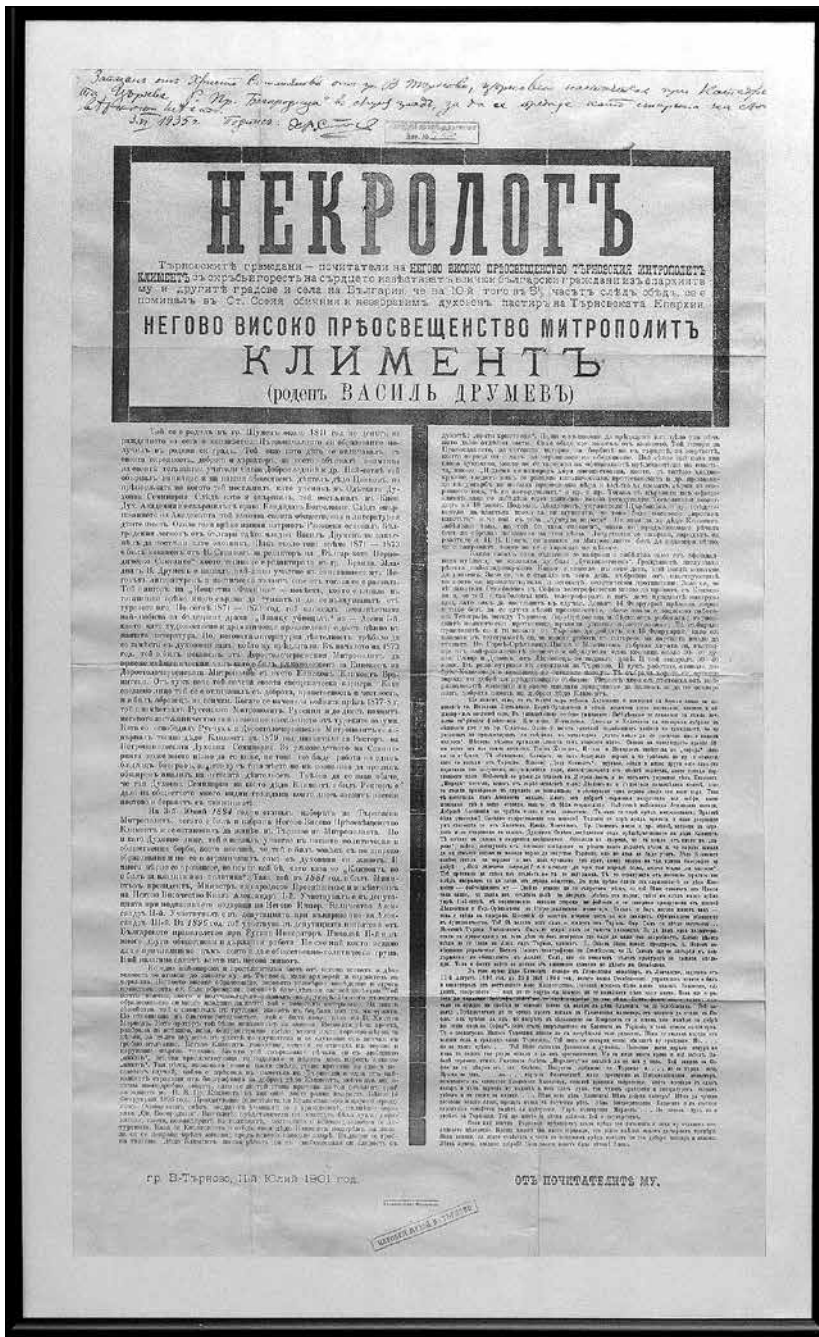

Обр. 3. Писмо от Зиновия Ламбринова – игуменка на манастира „Св. Николай Чудотворец“ в с. Арбанаси до митрополит Климент от 28 октомври 1884 г. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 661).

Fig. 3. Letter from Zinovia Lambrinova – abbess of the monastery “St. Nikolay” in the village of Arbanasi, Tarnovo near Metropolitan Kliment from October 28, 1884. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 661).

Обр. 5. Некролог на митрополит Климент Търновски от 11 юли 1901 г. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 665).

Fig. 5. An obituary of Archbishop Kliment of Tarnovo from July 11, 1901. (РИМ – ВТ, В/ТОМ ОФ, инв. № 665).

„КОКАЛАНСКАТА ЧЕРКВА“ НА МАХАЛА ГЛУТНИЦИ

Миглена Петкова

Село Глутници се намира в Тревненския Балкан. Разположено е на 595 м надморска височина, в северното подножие на старопланинския връх Белновръх. Административно принадлежи към община Трявна. Според демографската статистика жителите на селото са седем, от които двама с постоянен адрес и петима с настоящ адрес (www.grao.bg).

Данните за селището са свързани най-вече със спомени на съвременници, записани от местния краевед Петър Богданов в неговия труд „Белица през вековете“ (ДА – Габрово, ф. 1065, оп. 1, а. е. 3, л. 50–59) и устни разкази, които най-общо описват началните години от заселването на тази част от Балкана. Предвид проучванията, свързани с развитието на селищната мрежа в предпланинските и планинските райони на Централна Стара планина, може да се предположи, че заселването, както и оформянето на селището, е станало в края на XVIII в. или началото на XIX в. (Мутафов 1991а, 159–182; Мутафов 1991б, 19–22; Ковачев 2008, 4; Стамболийска 2014, 157–173; Мучинов 2014, 194–208).

Според спомените на местните жители, основателите на колибарските селища Глутници и Уруци са преселници от с. Гъбене – Севлиевско. Търсейки място, удобно за заселване те презимуват в м. Кайов дол. Условията за живот се оказват неблагоприятни и следващото лято решават да го напуснат. Разделят се и поемат в различни посоки. Единият от тях, който полага основите на с. Глутници, се отправя на север и за известно време се установява в м. Зимничката, а впоследствие окончателно се заселва в м. Юрта, която днес се намира в средата на селото¹. Интерес представлява разказа за произхода на името на селището: „Първият заселник имал многолюдно семейство. И всичките били момчета. Не се знае колко на брой. Според едни десет, според други дванадесет. Бащата навсякъде се движел със своите синове. А когато ги виждали хората от съседните махали, казвали: Ето, идва Глутника със своята глутница. Движат се като глутница вълци!“ (ДА – Габрово, ф. 1065, оп. 1, а. е. 3, л. 52). Така, на базата на народната етимология, възниква наименованието на селището, първоначално като колибарско поселение, махала, а в последствие става едно от големите села, административно принадлежащи към община Белица.

Успоредно с изграждане на места за живеене, хората определят своите свещени пространства – оброчища, на които принасят благодарствена жертва

на светеца-покровител (курбан). Според народните вярвания по този начин се осигурява здраве и благополучие, приплод на добитъка, предпазване от стихийни бедствия и епидемии. Много точно и прецизно се определя сакралното място, което е специфично за отделните територии. По принцип в планинските и полупланински райони за поставяне на оброчни маркери се избират хълмове, малки или големи върхове, които хората бележат със знаци – антични архитектурни детайли, блокове с изсечен кръст, дървени кръстове, каменни плочи, колони и др. Запазените оброчни паметници хронологически се свързват с периода на Българското възраждане. Наред с църкви и манастири те представляват част от системата на християнското сакрализиране на българската територия (Мутафов 1989, 194; Топузанов 2006, 27; Петкова 2016, 30–31). В това отношение не прави изключение и оброчището на с. Глутници, маркирано с каменен кръст (**Ил. 1**). Той е изработен от местен материал – пясъчник, с размери: височина 0,76 м, ширина на основата 0,41 м, ширина на страничните рамене 0,42 м, дебелина 0,17 м. По форма представлява кръст с трапецовидно горно рамо и правоъгълни странични рамене, дъговидно извити в края, и трапецовидно долно рамо. Централно място в украсата му заема композицията „Голготски кръст“, срещу рамената на който са изсечени по един кръст, тип „латински“. Цялостната декорация е оформена чрез вдълбаване повърхността на камъка. На долното рамо, в арковидно поле, е врязан надпис, който в по-голямата си част е повреден (**Ил. 1**). От него се разчитат отделни букви, изписани на новобългарски език: „С. БОГОРОДИ [ЦА]“, в горната част на надписното поле; „ВАСИЛЮВЪ“, в долната част на надписното поле. Годината на поставяне не се разчита, но по аналогия на други паметници в региона може да се датира около средата на XIX в. (Петкова 2021, 189–194).

Обредността в Централна Стара планина, свързана с колективното жертвоприношение (курбан) в чест на светеца-покровител и защитник на полето, нивите и реколтата, е позната под името „кокаланска черква“ (Христов 2004, 194; Тодорова 1981, 173–191).

Наименованието произлиза от специфичния обред – а именно заравянето на костите на животното, послужило за курбан, в близост до оброчния паметник. Обикновено това се прави в мравуняк, със съответното наричане „*Колкото мравки в мравуняка, толкова животни (овце) в кошарите!*“². Населението на с. Глутници е устройвало „кокалански черкви“ в подножието на възвишението Чукара, в м. Кръста. Тя се намира на изток от селището, като в миналото там е имало дъб, в корените на който е бил поставен каменен кръст. Днес този дъб не съществува, тъй като е отсечен от иманяри³. „Кокаланската черква“ се е провеждала в чест на светците Константин и Елена (21 май) и на християнския празник Рождество на Пресвета Богородица (Малка Богородица, 21 септември по стар стил). В случай на продължителна суша при оброка се е извършвал и молебен за дъжд.

Оброчните празници са предшествани от специална подготовка, в която участва населението на цялото селище. Още преди настъпването на празника всяко домакинство заделя част от реколтата си, която предава за общо ползване. Целта е да се формира фонд, чиято продукция да се продаде на пазарите в Търново, Трявна и в другите по-големи селища в района. С получените пари се закупува всичко необходимо за извършване на обряда. *„Излишекът пък си задържали и натрупвали пари за селски фонд, който употребявали за общоселски работи. Така нашето селище (Глутници), по онова време (края на XIX в. – б.а.) си образувало една запасна сума от около 4–5 хиляди лева“* (ДА – Габрово, ф. 1065, оп. 1, а.е. 3, л. 55).

По традиция всички мъже участват в подготовката на трапищата за огъня и осигуряването на горивния материал. В уречения ден, рано, преди изгрев слънце *„се изкарват жертвените животни да се черкуват“*⁴. При оброка се изнасят и предварително калайдисаните съдове – лични или на църквата. Това са харании/арании и дървени черпаци/лъжици, употребявани само на този ден. Животните се колят до извора или чешмата. Месото се насича, измива се и се поставя в хараниите, нанизани на върлини, залива се с вода и се слага да ври. Посолява се, припенва се и не се долива повече. Приготвянето на курбана е в близост до каменния кръст.

Освен местните жители, на курбана присъстват и роднини, живеещи в други селища. Те не участват в закупуването на жертвеното животно и не носят храна. Всяка стопанка приготвя обреден хляб с украса – пластично изобразен кръст (от тесто), *„сиренави кравайчета за раздване на момченца и момиченца, баница, прави се и „бял мъж“ от овче сирене“*⁵. На „кокаланска черква“ ходят само възрастните, семейните и малките деца. В предварително уговорения час всички отиват при оброчището, носейки сахани за курбана. По традиция присъства свещеник, а в случаите когато няма такъв освещаването на обредната храна се извършват от най-стария местен жител. От селището се изнася бяло бакраче за светена вода, завързано с червен конец. От дясната страна на бакрачето се поставя китка от здравец, босилек, бръшлян, чимшир, смесена или поединично, завързана с червен конец. Всички хора се нареждат около каменния кръст, държейки запалени свещи, които са запазени от Великден или закупени от свещеника при пристигането му. Водата се освещава от свещеника, чете се молитва за здраве и плодородие. След прочитане на „тресайките“ (молитва за здраве на предварително записали се хора) минават в последователен ред мъже, жени, деца, за да ги поръсят със светена вода. В бакрачето или в табличка се оставят пари. Свещите се залепват на кръста да доизгорят или се пазят в къщи за следващите големи празници и „кокалански черкви“ (Тодорова 1981, 171, 179). Свещеникът отчита курбана, след което следва разсипването му на всички присъстващи. Трапезникът, върху който се постилат бохчите, се изнася от селото. Мъжете и жените сядат „като на сватба“, обикновено по роднински, а децата – до майките си. Другоселците и друговерците са отделно

от останалите участници в обряда. Според утвърдената в селището традиция, свещеникът получава парче от обредните хлябове, донесени от жените, прясно сирене и бакраче от курбан-чорбата. Едно късче обреден хляб се оставя за следващата „кокаланска черква“. На мъжете се слага ядене в отделна бохча. Освен храната, всеки си носи ракия и вино. Обикновено със свечеряването стопанките си тръгват, като им се сипва за в къщи от курбана. Всяка си взема от „набожната вода“, за здраве и „против уроки“. На добитъка се забърква против урочасване още същата вечер. Нивите се ръсят със светена вода против природни бедствия. Къшетата на къщите се ръсят за здраве на дома. Костите се разхвърлят на самото място, от където идва наименованието на черквата. Кожата на жертвеното животно се продава още същата вечер на търг (а не се дарява на свещеника, както в други селища, където се прави курбан), заедно с дарените продукти, от хората, дошли от съседните махали. Парите се използват за общоселски нужди (Тодорова 1981, 180).

Обредността, свързана с оброчищата, е практикувана до 40-те – 60-те години на XX в., след което е преустановена. Причините за това са ликвидирането на частната собственост и кооперирането на земята. От този период започва да се изгражда и друг тип култура, в която нямат място жертвоприношенията и църковните празници. Наред с това, поради механизиранията обработка на земята, голяма част от каменните пластики са унищожени.

Интерес представлява фактът, че в последните 20 години в българското село се забелязват тенденции за възобновяване на оброчната практика. Това дава възможност на изследователите обредът да бъде документиран „на живо“, чрез наблюдение, а не само по спомени на информатори, проследявайки по този начин традиционното проявление на обредите и неизбежните иновации. За с. Глутници възстановяването на оброчището започва преди 10 години, когато в селището се заселва Златан Вакъфов, строителен предприемач от гр. Бургас. Той няма родствена връзка с жители на с. Глутници, но очарован от красивата природа решава да построи хижа, която попада в землището на м. Кръста. По инициатива на единствените останали местни жители Иванка Данева и нейният син Иво, каменният кръст е поставен на мястото, където в миналото се е чествала „кокаланска черква“. И така от 10 години без прекъсване, на Малка Богородица в с. Глутници, при каменния кръст се прави курбан за здраве и благоденствие (Ил. 1). Поканени са всички земляци. Освен тях присъстват и балканджийи от съседните села и градове, а също така приятели на Златан Вакъфов. Той е и основният дарител. Животните се закупуват от фермери от с. Продановци и с. Сеймени. Благодарствената жертва се извършва на място, там се приготвя и курбанът, в големи харании от майстор-курбанджия. Задължително присъства свещеник, който освещава кръста, отчита молитвата и благославя присъстващите.

При изпълняването на оброчните практики се наблюдават и неизбежни иновации, които са характерни за съвременното. Постепенно обредната трапеза

се заменя с празнична. Присъстващите се групират не по семейно-родов или съседско-териториален принцип, а в зависимост от възрастта, интереси, професии. Променят се и функциите на оброчищата. Докато в миналото основната функция е била апотропейната, то днес е комуникативната. В конкретния случай, на фона на масовото обезлюдяване, хората имат за цел да съберат на едно място както земляци, така и приятели от близки и съседни селища. Те не участват пряко в подготовката на курбана, но присъстват при освещаване на обредната храна, и молебена за здраве, включват се и в останалата обредност – дарителство и съвместно сътрапезване. Ето защо не трябва да се говори за пълно възстановяване на оброчните практики или тяхното възраждане, а по-скоро за желание една забравена традиция да се превърне в повод за социално общуване.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ По информация на Иванка Данева, родена през 1950 г., с. Глутници, домакиня.
- ² По информация на Иванка Данева и Стефка Колева, родена през 1950 г., с. Вонеща вода, домакиня.
- ³ По информация на Иванка Данева.
- ⁴ По информация на Иванка Данева.
- ⁵ По информация на Стефка Колева.

ЛИТЕРАТУРА

ДА – Габрово: Държавен архив – Габрово, фонд 1065, опис 1, архивна единица 3, лист 50–59.

Ковачев 2008: Н. Ковачев. Местните имена в Дряновско. В. Търново, 2008.

Мутафов 1989: В. Мутафов. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С. Генчев (Ред.). София, 1989, 194–222.

Мутафов 1991а: В. Мутафов. Поселищен, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край в края на XIX и началото на XX в. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VI, 1991, 159–182.

Мутафов 1991б: В. Мутафов. Поселищен облик на планинската част на Търновския край. – В: Народна култура на балканджиите. А. Гоев (Съст. и ред.). Т. II. Габрово, 2001, 19–22.

Мучинов 2014: В. Мучинов. Централният Старопланински регион в османската миграционна политика през XIX век (до 1878 г.) – В: Известия на Регионален исторически музей – Габрово, II, 2014, 194–208.

Петкова 2016: М. Петкова. Българска оброчна пластика. В. Търново, 2016.

Стамболийска 2014: А. Стамболийска. Развитие на селищната мрежа в предпланинските и планинските райони на Търновска каза през XV – XVIII в. по данни на осман-

ските регистри. – В: Известия на Регионален исторически музей – Габрово, II, 2014, 157–173.

Тодорова 1981: Р. Тодорова. Кокалански църкви в Тревненско. – В: Краеведчески сборник, посвещава се на 1300-та годишнина на България. И. Бонева (Съст.). Трявна, 1981, 173–191.

Топузанов 2006: И. Топузанов. Сакрални кръгове. В. Търново, 2006.

Христов 2004: Общности и празници. Ст. Загора, 2004.

www.grao.bg.: Таблица на адресно регистрираните по постоянен и по настоящ адрес лица, област Габрово, община Трявна, 15.03.2022 г. (изтеглена информация на 10.05.2022 г.)

“KOKALANSKATA CHERKVA” IN THE VILLAGE OF GLUTNITSI

Miglena Petkova

(Abstract)

The purpose of this article is to publicise the consecrated ground, dedicated to the Christian feast of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in the village of Glutnitsa, Tryavna district. At the same time it presents the ritual practices performed at the popular sanctuary, also known as the “Kokalanskata Cherkva” Interestingly, every year on 21 September from 2010 onwards, fellow countrymen, relatives and friends get together, performing both ritual and festive practices at the stone cross in the village of Glutnitsa. Thus, the consecrated ground is a “place of memory” for social communication and handing down knowledge about the local identity of the specific settlement.

РУСКАТА „ТРИЛИНЕЙНА ПУШКА“ ОБР. 1891 Г. В БЪЛГАРИЯ И НЕЙНАТА ПРОДАЖБА НА ФИНЛАНДИЯ И ХЪРВАТСКА ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Симеон Цветков

Руската „Трилинейна пушка“ обр. 1891 г.¹ е тясно свързана с българската армия. Тя е приета на въоръжение у нас още през декември 1912 г., когато във връзка с недостига на оръжие в първите дни на Балканската война, българското правителство се договаря с руското Военно министерство за доставката на 50 000 бр. пушки от въпросната система (ДВИА – В. Търново, ф. 4, оп. 1, а.е. 78, л. 1.).

Няколко години по-късно, по време на Първата световна война, България закупува от Германия още 250 032 бр. (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 25, л. 6 гръб), като освен тях се сдобива и с 35 734 бр. трофейни пушки от същата система (Цветков 2019, 321). Така до средата на 1918 г. в българската армия се намират на въоръжение общо 335 766 бр. „Трилинейни пушки“ обр. 1891 г., като тази система се явява втората по масовост у нас след „основната“ такава – „Манлихер“ (Обр. 1).

След сключването на Солунското примирие през 1918 г. и излизането на България от войната, последната трябва да демобилизира армията си, и изтегляйки се от заетите територии, да понесе частична военна окупация. Материално-техническото осигуряване на българската армия през този период се извършва при изключително сложни и трудни условия, породени от военните клаузи на Ньойския мирен договор. Постановките на договора за армията са доста тежки. Премахната е наборната военна служба, като на нейно място е въведена доброволческа система, според която общият брой на военнослужещите не може да надвишава 20 000 души: 10 000 стражари, митничари, горски стражари и погранична стража – 3 000 души, като общият брой на въоръжените сили не може да надминава 33 000 души. Определено е също така и количеството въоръжение, което се полага на 1000 души личен състав: 1150 пушки или карабини, 15 картечници, 2 минохвъргачки, 3 оръдия или гаубици (Петров 1999, 19–20). Все пак една част от оръжието успява да бъде укрита от Съюзническата контролна комисия, друга – 200 191 бр. „Трилинейни пушки“ – продадена на белогвардейците в Русия (Цветков 2020, 288).

При управлението на Александър Цанков (1923–1926 г.) българските въоръжени сили достигат определената им от Ньойския договор численост. Въп-

реки непрекъснатите обвинения от страна на балканските държави и Великите сили за нарушаване на военните клаузи на мирния договор, Цанковото правителство извършва реорганизация в армията, възстановява Генералщабната академия и изпраща български офицери на обучение в чужбина. Второто сговористко правителство на А. Ляпчев (1926–1931 г.) намалява установения от Ньойския мирен договор срок на военната служба, а след изтеглянето на ликвидационния орган от страната възстановява дивизионната система с 24 полка и двудружинен състав.

Процесът на усилено снабдяване с оръжие започва през 1935 г. До 1938 г. обаче, поради забраните, наложени от военните клаузи на Ньойския мирен договор, този процес протича „тайно“, като наред с някои частични покупки от Италия, Чехословакия, Полша и Великобритания, най-големият източник на оръжейни доставки е Германия. Мотивите на стратегическото ръководство за превъоръжаване на армията се крият преди всичко в необходимостта от защита на държавния суверенитет, който е сериозно застрашен от Балканския пакт. Българските правителства повеждат политика на сближение с Югославия, в резултат на която не само е подписан Българо-югославския договор за „вечно приятелство“ през 1937 г., но и югославската страна, изхождайки от собствените си интереси, се отнася благосклонно към засилващия се внос на оръжие за българската армия. До 1938 г. останалите балкански държави са категоричен противник на засилването на военната мощ на България. Подписването на Солунското споразумение на 31.07.1938 г. между България и държавите от Балканския пакт, с което се отменят военните клаузи на Ньойския договор, оформя международното признаване на правото на България за свободно въоръжаване (Петров 2010, 157).

С анулирането на чл. 4 от Ньойския договор, отнасящ се до българската войска, се легализират военните доставки и се създават условия за разширяване източниците им и увеличаване на техния обем.

Премахването на военните клаузи изкарва отново на „бял свят“ скритото през 1919 г. от Съюзническата комисия оръжие. На 27.10.1938 г. с писмо № 5506 помощник-началник щаба на войската нарежда на инспектора по въоръжението да представи в Щаба на войската сведение за разпределението и количеството в армията пушки и карабини (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 3, а.е. 142, л. 1). Според него към 11.11.1938 г. в складовете и подразделенията на армията има 74 325 бр. „Трилинейни пушки“ обр. 1891 г. (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 3, а.е. 142, л. 7).

Всички те са „втора ръка“, останали от Войните за национално обединение през 1912–1918 г. Освен че са силно амортизирани, условията в които са били съхранявани през периода 1919–1938 не са отговаряли на изискванията². Резервни части за тях почти не е имало и това принуждава Министерския съвет с постановление III-то от 17.05.1940 г., протокол № 77, да възложи на специалната комисия при Министерство на войната да намери купувач за оръжието,

като с парите от продажбата се закупят пушки система „Манлихер“ (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 20). С това Министерството на войната цели окончателно основното оръжие в армията да остане пушката система „Манлихер“ във всичките ѝ модификации. Използвайки една основна оръжейна система, логистиката по снабдяването с боеприпаси се улеснява.

Купувач на старото оръжие е намерен доста бързо. Още в края на месец май 1940 г. правителството на Финландия проявява интерес към „българското“ оръжие.

Основно оръжие във Финландската армия през разглеждания период е руската „Трилинейна пушка“ обр. 1891 г. Пушката официално е приета на въоръжение след обявяване Независимостта на страната през 1918 г. Преди това, като част от състава на многонационалната Руска империя, финландските части са били въоръжени с тази система. След отделянето си от Русия и създаването на национална финландска армия, командването на последната взема едно много адекватно и разумно решение, като приема на въоръжение трилинейката. Към края на 1918 г. във финландската армия има близо 180 000 бр. от нея (Palokangas 1991a, 65). Освен това оръжие, в складовете на финландската армия се намират и известно количество други системи – „Маузер“, „Уинчестър“, „Арисака“, „Манлихер“ – наследство от несъществуващата Руска империя, което през следващите години е продадено или разменено за трилинейки както следва: през 1924 г. е сключен договор с Полша за размяна на оръжие, като Финландия дава 5420 бр. пушки „Маузер“ и взема 2151 бр. трилинейки; през 1926 г. министерството на отбраната закупува от Италия 43 000 бр. трилинейни пушки, а през 1928 г. купува от Румъния и Чехословакия още 13 000 бр. от същата система (Palokangas 1991a, 124).

В периода 1928–1939 г. основните поръчки и доставки на оръжие във Финландия се извършват от фирмата „Трансбалтик“. Още през 1928 г. са доставени от Франция 2 200 бр. пушки, а през 1934 г. – 18 400 бр. от Унгария, Полша и Чехословакия. Последната голяма предвоенна доставка идва от Югославия през есента на 1939 г. – 56 500 бр. трилинейки (Palokangas 1991a, 124)³. Така, за един период от 20 години, финландската армия се сдобива със 140 671 бр. трилинейни пушки от различните модификации – пехотна, драгунска и карабина. Освен че закупува оръжие втора ръка, Финландия успява през същото време да развие една доста добра военна индустрия, която започва да произвежда трилинейни пушки.

С подписания през август 1939 г. договор между Германия и СССР, Финландия е оставена в сферата на интереси на Съветския съюз. Успешно приключилите съвместни военни действия срещу Полша и разделянето ѝ, не само освобождават военен ресурс, но показват неадекватната и неангажираща позиция на другите западни държави по преразпределение на териториите на Източна Европа. Затова през октомври 1939 г. СССР отправя ултимативно искане към Финландия за териториални отстъпки в района на Ленинград и няколко остро-

ва във Финския залив, като предлага за компенсация блатист район в Карелия. Финландското правителство отказва. Дискусиите стават разгорещени, тонът на съветския печат започва да става заплашителен и на 28.11.1939 г. съветското правителство анулира Договора за ненападение от 1932 г. На 30.11.1939 г. започва съветското настъпление.

Войната продължава до 12.03.1940 г., когато е подписан Московският мирен договор. Договорът променя съветско-финландската граница, установена с Тартуския мирен договор между РСФСР и Финландия, подписан на 14.10.1920 г. В допълнение към предишните съветски условия сега Финландия е принудена да отстъпи части от общините Сала и Кунсамо, целия Карелски провлак, а също и финландската част на полуостров Рибачий.

Кратката война коства на Финландия 25 904 загинали, 43 557 ранени и 1000 пленени. Освен това са загубени и 5 568 бр. пушки (Palokangas 1991б, 247).

За да попълни загубите на огнестрелно оръжие, в края на май 1940 г. Военното министерство на Финландия, чрез фирмата „Трансбалтик“, прави запитване до България дали последната е склонна да продаде част от своите трилинейни пушки.

След положителен отговор от българска страна договорът е сключен на 10.06.1940 г. (**Обр. 2**) като Министерството на войната се задължава да продаде на фирмата „Трансбалтик“ 35 000 бр. „Трилинейни пушки“ обр. 1891 г. на цена 2,25 долара за брой (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 8). Според чл. 2 от договора, приемането на пушките ще стане в София най-късно 45 дни от сключването на договора. Техническите условия предвиждат следното: *„Пушките трѣбва съ изключение на цѣвтѣта и патронния магазинъ, да се намиратъ въ едно състояние на безупречностъ и напълно бойна годностъ. Състоянието на цѣвтѣта и патронния магазинъ нѣма да бжде взимано подъ внимание при приемането. Пушките не трѣбва да показватъ разяждания от ржжда и не трѣбва да бждатъ толкова разядени отъ нея на повърхността, че слѣдъ прѣмахване на слоя ржжда и слѣдъ полировка на металнитѣ части, тѣзи послѣдните да даватъ съмнѣние по отношение на сигурностъ и функциониране. Пушката трѣбва да бжде комплектна, включително щикъ. Пушката не трѣбва да показва никакви измѣнения които са произлѣзли отъ по-сетнѣшна прѣработка. Отдѣлнитѣ части на пушката не трѣбва да бждатъ извити, счупени или въобщо повредени. Тѣ не трѣбва да бждатъ толкова износени, че безупрѣчното функциониране на оржжието да бжде съмнително. Приклада трѣбва да бжде здравъ и правиленъ и трѣбва да има оригиналната форма. Приклади, които по-сетнѣ сж били окжсявани или измѣнявани по другъ начинъ, нѣма да бждатъ приемани отъ Трансбалтикъ“* (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 12).

Техническите условия на договора показват, че Финландия много бързо ще покрие загубите си от леко стрелково оръжие. Реално погледнато тя има ре-

курса да възстанови годността на закупеното евтино оръжие, сменяйки старите и износени цеви с чисто нови, собствено производство⁴.

Според параграф 9 от договора, ако „Трансбалтик“ извърши приемането на пушките най-късно до 31.10.1940 г., Министерството на войната дава „опция“ за едно допълнително количество от 40 000 бр. пушки от същата система по цени и условия от настоящия договор, като това предложение „важи до най-много три месеца, следъ извършване на приемката на предметнитѣ на настоящиятъ договоръ 35 000 броя пушки“ (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 9 грѣб).

На 11.06.1940 г. с указ № VII, протокол № 92, Министерският съвет одобрява договора.

Година по-късно Финландия купува от България още 13 000 бр. пушки от същата система. Договорът е сключен на 04.08.1941 г. (**Обр. 3**), като техническите условия по закупуването им са абсолютно същите, посочени в първия договор. Оръжието е продадено на цени от 287,37 лв. за всяка дълга пушка и 255,44 лв за всяка къса⁵. Допълнително „Трансбалтик“ закупува намиращите се на разположение годни за експлоатация затвори и части за тях на цена от 80 лв. за килограм (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 15). Така за един сравнително кратък период от близо една година Финландската армия получава общо 48 000 бр. трилинейни пушки на много ниски цени. Тук е уместно да се спомене, че М. Palokangas, като автор и изследовател на финландското оръжие, в своя труд „Sotilaskasiaseet Suomessa 1918–1988“, споменава, че Финландия закупува от България около 40 000 бр. пушки от въпросната система през 1940 г. (Palokangas 1991a, 247) и 12 300 бр. през 1941 г. (Palokangas 1991b, 46).

С получените пари и възползвайки се от финландския опит, България закупува от немските складове 50 000 бр. пушки система „Манлихер“ обр. 1895, втора употреба, с които доокомплектова дивизиите си (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 58, л. 15.).

С влизането на България на страната на Тристранния пакт през март 1941 г. и създаването на т. нар. Окупационен корпус, нуждата от оръжие се увеличава. През 1942 г. започват преговори с Германия за доставката на такова. Германия се съгласява да отпусне на България необходимото количество пехотни пушки⁶, като в замяна Министерството на войната се задължава да продаде трилинейни пушки на Хърватското правителство.

Щабът на войската, с предписание № III–433 от 15.09.1942 г., се съгласява да продаде 5000 бр. трилинейни пушки с 250 000 бр. патрони за тях на Хърватското министерство на войната. Условиата на продажбата на оръжието са абсолютно същите като тези с Финландия (**Обр. 4**). С писмо № K.VI/9567 от 06.10.1942 г. Хърватското министерство на войната се съгласява на условията, като съобщава, че изпраща делегация, която ще закупи оръжието (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 20).

Оказва се, че пушките са необходими за охраната на централната жп линия на Хърватия, по която преминава българския стоков трафик. Пушките с боеприпасите възлизат на стойност 1 936 850 лв., като сумата е платена в хърватски куни (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 20 гръб).

Продажбата е утвърдена с постановление II-ро на Министерския съвет от 04.11.1942 г., протокол № 146 (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 16).

„Службата“ на „Трилинейната пушка“ обр. 1891 г. в българската армия продължава и след 1942 г. На нея било съдено да участва, макар и епизодично, в заключителния етап на Втората световна война. През 1945 г. на въоръжение започва да постъпва от СССР „Трилинейната пушка“ обр. 1891/30 г. Въпреки това към 01.01.1946 г. в складовете на армията все още има 14 149 бр. от обр. 1891 г., които според утвърдената номенклатура започват да се водят „...*Трилинейни руски пушки стар образец*“ (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 76, л. 85). Заедно с новопостъпилите съветски пушки от същата система, те остават на въоръжение.

В началото на 1946 г. се прави преразпределение на пехотното оръжие с цел уеднаквяване на въоръжението в дивизиите и армиите. Със съветско оръжие калибър 7,62 мм са въоръжени 3-та, 4-та, 5-та и 8-ма дивизии, а останалите дивизии остават със старото оръжие. Изключение правят военноучебните заведения, където оръжието е смесено. Това е направено с оглед всестранната подготовка на възпитаниците на училищата (ДВИА – В. Търново, ф. 5, оп. 1, а.е. 76 л. 33 гръб).

В края на 70-те и началото на 80-те години на XX в. пушките са оставени в резерв, където стоят до средата на 90-те години на XX в. Във връзка с изпълнението на „План за организационно изграждане на БА до 2010 г.“, „Програма за възстановяване на боеспособността, модернизирание и превъоръжаване на БА за периода до 2015 г.“, министърът на отбраната на Република България издава заповеди № ОХ – 363 от 08.10.1996 г. и № ОХ – 461 от 05.06.1998 г., с които се поставя началото на свалянето от въоръжение на т. нар. стари системи леко и тежко оръжие „*поради моралното и физическото им остаряване*“. В съответствие с Декларацията на държавите участнички в Пакта за стабилност от Югоизточна Европа по въпроса за малките оръжия и леките въоръжения (МОЛВ), в изпълнение на решението на Междуведомствения съвет по въпросите на военнопромишления комплекс и мобилизационната готовност на страната (Протокол № 11/15.05.2000 г., т. IX), на основание договор № S-LMAGM 01-D-0163 между Министерството на външните работи на САЩ и фирма „ТЕРЕМ – ЕАД“ – София са унищожени голяма част от наличните МОЛВ. Във връзка с този договор „Трилинейните пушки“ са снети от въоръжение със заповед на Министъра на отбраната на Република България № ОХ-604 от 14.08.2002 г. Част от тях е раздана на музеите, а друга част – продадена или нарязана за вторични суровини. С това страницата на тази система стрелково оръжие в България е затворена.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В литературата системата неправилно е наричана „Мосин-Наган“. В руската и българската армии тя се води като „Трилинейна пушка“ обр. 1891 г.
- ² Пушките са били скрити от Съюзническата комисия и това е възпрепятствало редовното им почистване и смазване.
- ³ Въпросното оръжие е „българско“, предадено като репарации от България на Югославия по силата на Ньойския мирен договор.
- ⁴ България през този период няма необходимите инструменти и материали за производство на трилинейни цеви. През 1934 г. са закупени инструменти за производство на манлихерови цеви, които в случая са били по-необходими от цевите за трилинейните пушки.
- ⁵ Под „къса“ пушка трябва да се разбира драгунския модел на системата. В българските документи никъде не фигурира информацията, че са купувани трилинейни карабини, за разлика от драгунския вариант на системата, който също е бил на въоръжение заедно с пехотния модел.
- ⁶ Става въпрос за 62 000 бр. пушки „Маузер“ К98к, които ще бъдат доставени по План „43“.

ЛИТЕРАТУРА

ДВИА – В. Търново: Държавен военно-исторически архив – Велико Търново, фонд 4, опис 1, архивна единица 78.

ДВИА – В. Търново: Държавен военно-исторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 25.

ДВИА – В. Търново: Държавен военно-исторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 58.

ДВИА – В. Търново: Държавен военно-исторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 76.

ДВИА – В. Търново: Държавен военно-исторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 1, архивна единица 251.

ДВИА – В. Търново: Държавен военно-исторически архив – Велико Търново, фонд 5, опис 3, архивна единица 142.

Петров 1999: Л. Петров. Военната икономика на България 1919–1945. София, 1999.

Петров 2010: Л. Петров. Организация, въоръжаване и комплектуване на българската армия през Втората световна война 1939–1944. София, 2010.

Цветков 2019: С. Цветков. Военните трофеи в българската армия 1915–18 г. Лекострелково оръжие. – В: 100 години Дойранска епопея. Сборник с доклади от Националната научна конференция „България в голямата война 1918 г.“ (20–21 септември 2018 г., Плевен). Плевен, 2019, 313–323.

Цветков 2020: С. Цветков. Снабдяването с оръжие на Руската доброволческа армия (1918–1921 г.) и България. – В: Пътят към Ньой – Краят на Българския национален иде-

ал. Сборник с доклади от национална научна среща (13–14 септември 2019 г., София).
В. Търново 2020, 274–288.

Palokangas 1991a: M. Palokangas. Sotilaskasiaseet Suomessa 1918–1988. Osa I. Finland 1991.

Palokangas 1991b: M. Palokangas. Sotilaskasiaseet Suomessa 1918–1988. Osa II. Finland 1991.

RUSSIAN TRILINEAR RIFLE OF 1891 IN BULGARIA
AND ITS SALE TO FINLAND AND CROATIA DURING WORLD WAR II

Simeon Tsvetkov

(Abstract)

The purpose of this paper is to consider the sale of arms from Bulgaria to Finland and Croatia during the Second World War. It is based on documents kept at the State Military Historical Archives in Veliko Tarnovo and have not been published so far.

Having signed the Neuilly Peace Treaty in 1919, Bulgaria found itself in isolation – in political and military-technical terms. Our country had no right to keep a large army. Most of the so-called surplus of arms was hidden, and a small part was sold to the Russian White Army of General Denikin.

The abolition of military clauses at the end of the 1930s brought back to daylight the arms hidden in 1919 from the Allied Commission.

In 1938, a decision was made to sell the few remaining Trilinear Rifles to Finland and Croatia, and to use the money obtained from the transaction to buy Mannlicher Rifles from the reserves of Czechoslovakia and Austria.

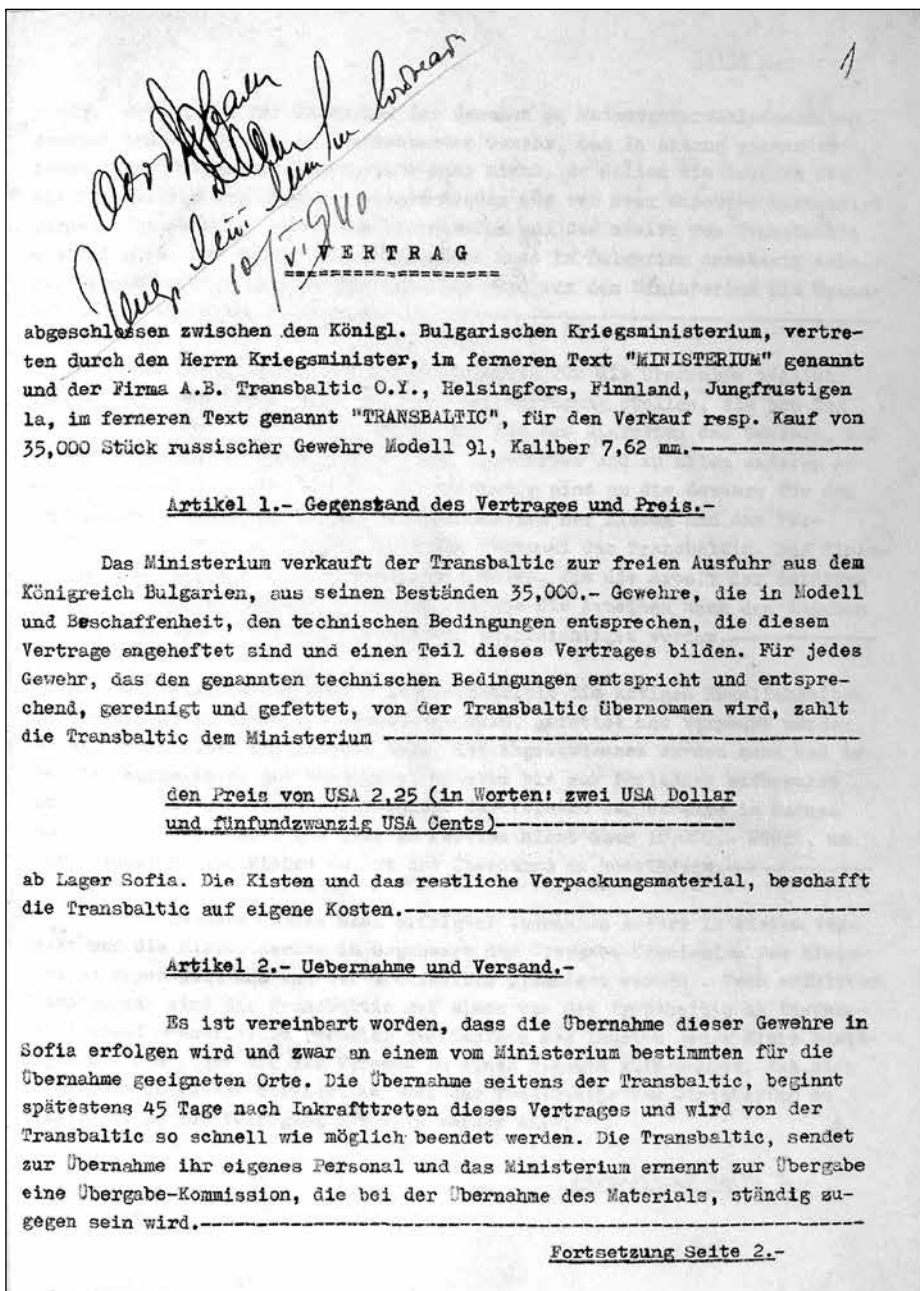
The Finns bought 48 000 rifles, and 5 000 were sold to Croatia.

With the money received, Bulgaria purchased 50 000 second-hand Mannlicher 1895 rifles, from the German warehouses to complete the armament of its divisions.

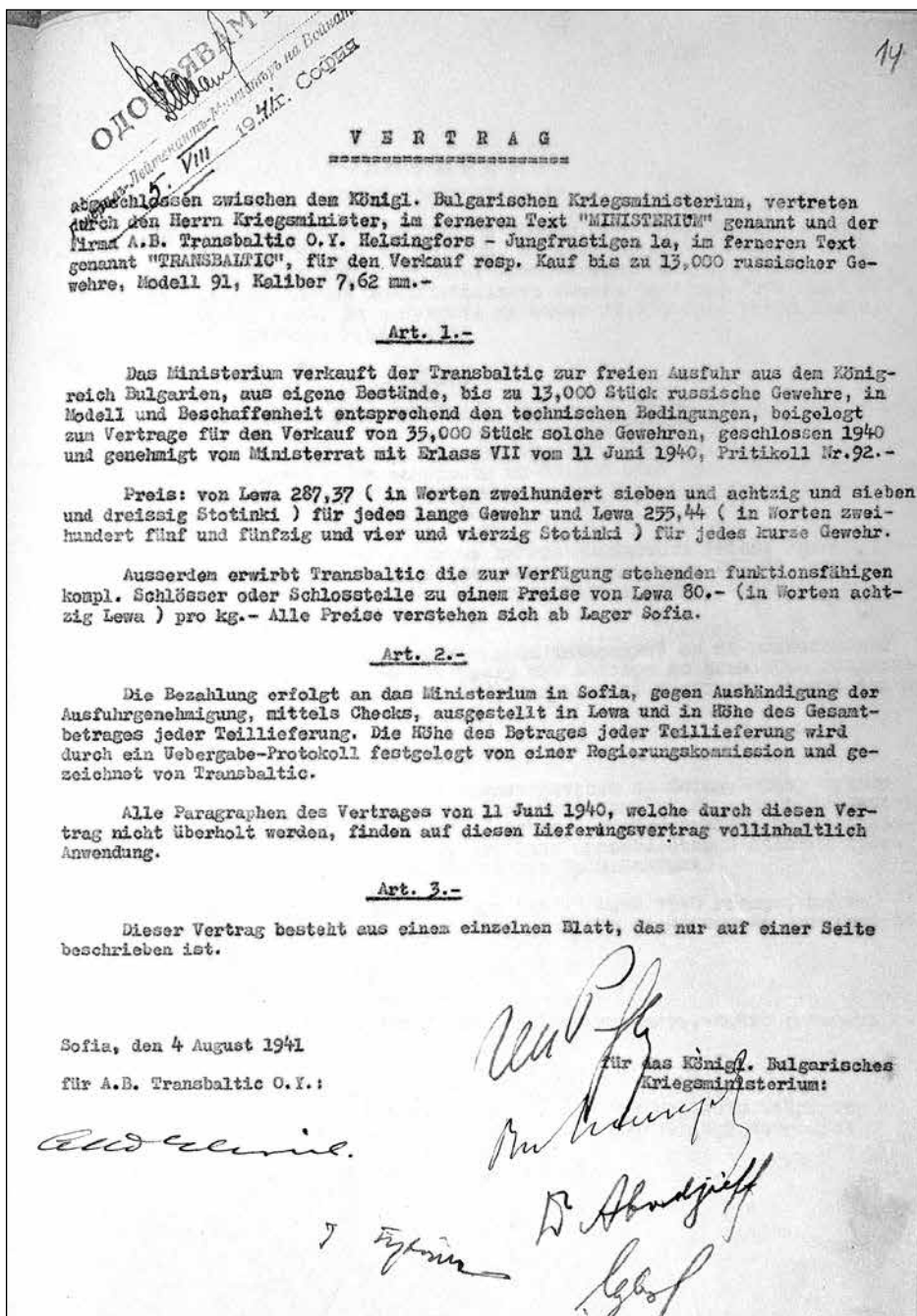
Обр. 1. Български войници от периода на Първата световна война с „Трилинейна пушка“ обр. 1891 г. (архив на Йончо Боянов).

Fig. 1. Bulgarian soldiers from the period of the First World War with a Trilinear Rifle of 1891 (archive of Yoncho Boyanov).

Обр. 2. Първият договор с Финландия за продажбата на „Трилинейни пушки“ през 1940 г. (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 1).

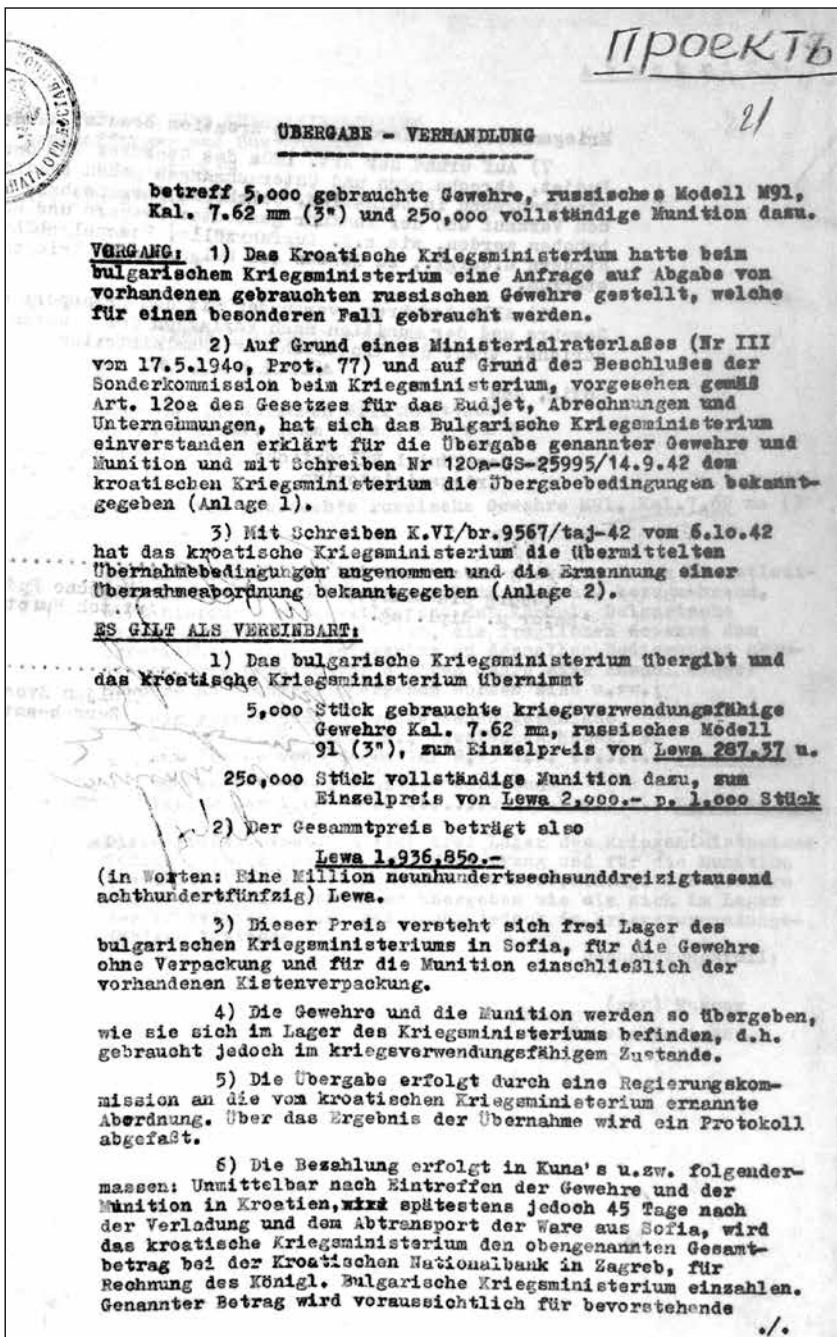
Fig. 2. The first contract with Finland for the sale of Trilinear Rifles in 1940 (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 1).

Обр. 3. Вторият договор с Финландия за продажбата на „Трилинейни пушки“ през 1941 г. (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 16).

Fig. 3. The second contract with Finland for the sale of Trilinear Rifles in 1941 (ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 16).

Обр. 4. Договор с Хърватска за продажбата на „Трилинейни пушки“ през 1942 г.
(ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 21).

Fig. 4. A contract with Croatia for the sale of Trilinear Rifles in 1942
(ДВИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 251, л. 21).

АМЕРИКАНСКАТА МЕЧТА НА СТОЯН ДЕЛИНЕСHEB ОТ СЕЛО ДРАГАНОВО, ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЛАСТ

Емил Врежаков

Предмет на настоящата публикация е част от работно облекло – риза и няколко снимки, принадлежали на българин – емигрант в САЩ, работил в автомобилното производство. Румяна Пенчева от с. Дъскот дарява през 2015 г. на Регионален исторически музей – Велико Търново ризата на нейния свако Стоян Делинешев от с. Драганово, община Горна Оряховица (Фонд НИИ – В/ИМ – ВТ ОФ, инв. № 710). Снимките, една от които е черно-бяла, а останалите шест – цветни, са от личния архив на семейството.

Снимките носят информация за Стоян Делинешев и семейството му, както и за неговата дейност във връзка с работата му в автомобилното производство. Събирателската работа е извършена в рамките на научно-изследователски проект „Българи във „Форд“, реализиран от РИМ – Велико Търново. До момента тези снимки и ризата не са били обект на самостоятелна научна публикация.

Стоян Делинешев е роден в с. Драганово, Великотърновско. Според получената от Румяна Пенчева информация, през 1946 г. той встъпва в брак с Милка Ангелова от съседното с. Янтра и през същата година двамата заминават за Унгария, където започват работа като градинари. През есента на следващата 1947 г. се ражда синът им Димитър и няколко месеца по-късно семейството емигрира в САЩ, където се установява в гр. Флинт, разположен на около 100 км от гр. Детройт. Там се ражда дъщеря им Еленка. Семейството успява да купи земя и градинарството става техен поминък.

Не е известна със сигурност годината, в която Стоян Делинешев започва работа в автомобилното производство, но според неговата племеница Румяна Пенчева „*е сигурно, че там той работи в продължение на доста години, чак до пенсионирането си*“ (Врежаков 2015, 6).

Ризата представлява работно облекло, служебно предоставено на работниците и използвано от тях в автомобилните заводи „Форд“. Тя е изработена от плат, комбиниращ памук и полиестер, има кафяв цвят, закопчава се със шест копчета на гърдите, има дълги ръкави с копчета в края при китките, яка и два джоба отпред, всеки от които също се закопчава с по едно копче (**Обр. 1**). От вътрешната страна на яката е пришит бял етикет с надписи и емблема. В горния ляв ъгъл е записан размера на ризата „17–17 ½ Med.“. В горния десен ъгъл е посочена страна на произход: „MADE IN U.S.A.“. В

средата на етикета е разположена голяма фирмена емблема с надпис „Dickies“, а под нея – в долната част на етикета има надпис, посочващ от каква материя е направена ризата и техниката на изработка: „65% POLYESTER. 35% COTTON MACHINE WASHABLE. NO BLEACH“ (Обр. 2). Този интересен детайл дава информация за марката на дрехата, а оттам – и за фирмата производител.

Американската текстилна компания „Williamson-Dickie Manufacturing Company“ е водеща в производството на облекло, известна предимно с най-голямата си марка „Dickies“. Фирмата е основана във Форт Уърт, Тексас, през 1922 г. от „Полковника“ Е. Е. Дики, К. Н. Уилямсън и неговият син К. Дон Уилямсън, които започват производство на дънкови гащеризони, предназначени и използвани като работно облекло от работниците във фермите в югозападните щати. Днес „Dickies“ е световно известна марка за производство на работно облекло за автомобилната, хотелиерската, строителната и медицинската индустрии (Dickies History 2021).

От самото начало на своята работа фирмата „Williamson-Dickie Mfg. Co.“ се радва на стабилен растеж, който претърпява известно забавяне единствено по времето на Голямата депресия (1929–1933 г.), а по време на Втората световна война компанията произвежда милиони униформи за въоръжените сили на САЩ. Преминавайки към цивилно производство след войната, К. Дон Уилямсън започва стратегия за географска експанзия и създава нови производствени съоръжения, складове и магазини на цялата територия на САЩ. В края на 50-те години на XX в. „Williamson-Dickie Mfg. Co.“ се превръща в международна компания, чиято продукция е продавана в повече от 100 държави (Gallagher 2017).

По времето, в което Стоян Делинешев работи в автомобилното производство в САЩ, а именно през 50-те – 70-те години на XX в., работно облекло с марката „Dickies“ е широко разпространено в индустрията. Няма съмнение, че той е използвал ризата по време на своите ежедневни служебни задължения в завода за производство на автомобили, в който е работил.

Сред най-интересните от седемте снимки, част от личния архив на Румяна Пенчева, е фотография на дъщерята на Стоян Делинешев – Еленка, със семейния автомобил „Форд“ пред дома им в гр. Флинт (Ил. 1). На снимката е изписано, че тя е направена през 1968 г. На цветното изображение се вижда младо момиче, облечено с розова блуза, червена жилетка, пола на каре, черни чорапи и бели обувки, което е застанало до син на цвят автомобил модел „Ford Galaxie 500 XL“ от 1965 г., паркирал върху бетонна алея пред голям гараж. „През всичките години семейството е карало коли само с марка „Форд“ твърди категорично Румяна Пенчева при предаването на снимките (Врежаков 2015, 6). Фотографията би могла да се приеме като доказателство, че семейството предпочита автомобили с марка „Форд“, поради преференциалните условия, които имат служителите при покупка на автомобил със съответната марка от

същия автомобилен завод, в който работят. Снимката, запечатала изображението на семейния автомобил „Форд“, направена през 1968 г., само три години след като моделът „Ford Galaxie 500 XL“ е пуснат в серийно производство през 1965 г., говори, че Стоян Делинешев, като служител на компанията, вероятно се е възползвал от възможността да закупи новия модел автомобил веднага след излизането му на пазара. Оттук би могъл да се направи извод, че получената от Румяна Пенчева информация е достоверна и Стоян Делинешев наистина е работил в заводите „Форд“ в Детройт.

Останалите шест броя снимки са на Стоян Делинешев с неговите близки и не се отнасят до работното му място. Те носят информация за ежедневието начин на живот на българското емигрантско семейство в САЩ, нивото на достигнатия жизнен стандарт, интеграцията им в американското общество и култура, и запазването на традиционните български ценности и обичаи.

Първата от тези фотографии изобразява Стоян Делинешев със съпругата му Милка и дъщерята Еленка пред дома им в гр. Флинт (**Ил. 2**). Тя е направена през същата 1968 г., а вероятно и в същия ден, в който е запечатан спомена на Еленка със семейния автомобил. На тази снимка момичето е със същото облекло, описано по-горе, застанало е изправено на прага на семейното жилище, представляващ голяма бяла плоча, повдигната като стъпало над нивото на двора. На прага до Еленка е клекнал баща ѝ Стоян Делинешев, облечен официално с бяла риза, тъмен панталон, кафяви обувки, светлобежов шлифер, вратовръзка и кафява шапка „бомбе“ на главата, който с дясната си ръка е прегърнал бял петел, стоящ свободно до тях в двора. Отдясно на снимката, изправена върху тревата в градината със скръстени отпред ръце, стои неговата съпруга Милка, облечена със светла блуза, кафяво яке, тъмна пола и светли обувки. Тримата са застанали пред жилището, представляващо масивна къща, облицована с червени единични тухли. През двора, към входната врата на къщата, води пътека с бяла бетонна настилка, а в градината има декоративни растения. Притежанието на такъв тип масивно жилище говори за постигнато високо ниво на жизнен стандарт.

Единствената черно-бяла снимка представлява изображение на Стоян Делинешев с дъщеря му Еленка и синът му Димитър, седнали около правоъгълна кухненска маса (**Обр. 3**). Върху лицевата страна на снимката, отгоре в средата има фабрично отпечатана дата „APR * 66“, което сочи, че тя е направена през месец април 1966 г. Това е най-ранната по хронология от всички снимки, предоставени от Румяна Пенчева, свързани със семейството. Отляво на снимката е Еленка, облечена с бяла блуза и по-тъмна дреха върху нея. В средата е Стоян Делинешев с бяла блуза с къси ръкави, а отдясно е синът му Димитър – с къса коса, бяла блуза с къси ръкави и тъмен панталон. Кухненската маса е покрита с пъстра покривка, а върху нея са наредени няколко чинии с храна, бутилки с напитки и няколко бутилки „Кока Кола“, които са задължителен елемент от всяка трапеза в американското общество. Впечатление правят двете солници,

едната от които е класическа – тип малка бутилка, а другата е традиционна българска солница, представляваща две открити малки панички, свързани в едно тяло. На тавана има полилей, стената е покрита с пъстър фигурален тапет, а отдясно пред прозореца се вижда плътна завеса. До масата има свободен стол, предназначен за домакинята, която вероятно е автор на снимката и остава зад обектива. Обстановката подчертава силната връзка с традиционните обичаи и навици на българите в САЩ, демонстрирана с наличието на българска солница и симбиозата между българските обичаи и навлизащата в ежедневието американска култура, изразена в придобития навик за честа консумация на „Кока Кола“, характерен за американското население.

Следващата снимка е цветна и изобразява Стоян Делинешев със съпругата му Милка и сестра ѝ Николинка, която им гостува в САЩ през 1976 г. (Ил. 3). Съпругата е отляво на снимката и е с бяла риза на синьо рае и тъмносин панталон. В средата е сестра ѝ, облечена с лилава блуза на цветя и панталон в цвят бордо. Отдясно е Стоян Делинешев, облечен с кафяв панталон и риза на райе, преливащо в светли и тъмни тонове на кафяво и бежово. Тримата са седнали върху светлолилав диван, а пред тях има маса, покрита с червен килим с пъстри фигури. Зад тях стои шкаф, върху който са поставени вестници, метална консерва и настолна лампа от жълт метал с бял абажур. Всички са усмихнати, а двете жени са се прегърнали в израз на силната емоция и радостта от срещата им, което говори за здраво запазената връзка на българските емигранти в САЩ с техните корени и близките им в България.

На следващата снимка е Стоян Делинешев със съпругата Милка (Ил. 4). Мъжът е облечен с риза на каре в червен, черен и бял цвят и тъмен панталон, а съпругата му е с тъмна рокля. Двамата са седнали върху кожен фотьойл. Зад тях има няколко саксии с кактуси и други декоративни стайни растения, а на стената е закачена картина, вероятно гоблен.

Следващата снимка преpraща към градинарството, което остава традиционен поминък за семейството на Стоян Делинешев, който след пенсионирането си в автомобилните заводи продължава да работи в семейната ферма в гр. Флинт (Ил. 5). В долния десен ъгъл на фотографията има фабричен надпис с дата „NOV'79“, което дава информация за датата на отпечатване – ноември 1979 г. Фотографията е цветна. На нея е заснет Стоян Делинешев, който държи в ръцете си две зелки. Застанал е в средата на лехи, засяти със зеле, облечен е с риза на каре, кафяв панталон, ботуши до коленете и шапка на главата.

Последната снимка също изобразява Стоян Делинешев в семейната ферма (Ил. 6). На цветната фотография се вижда, че той се намира в оранжерия за цветя. Облечен е в сива риза и сив панталон и носи шапка на главата.

Следвайки описаните факти, извлечени като сведение от снимките, предоставени от Румяна Пенчева и получената от нея информация, може да бъде направено логическо заключение, че в гр. Флинт Стоян Делинешев и съпругата му се установяват трайно, след като емигрират от Европа в САЩ. Там той

започва работа в автомобилното производство. От този период на живота му е запазена риза с марка „Dickies“, която му е предоставена като работно облекло в автомобилния завод, а днес се съхранява в музейния фонд на РИМ – Велико Търново. Паралелно с това, семейството проявява предприемчивост, организира собствено градинарско производство в семейна ферма, израства икономически и постепенно се слива със средната класа в САЩ, която представлява гръбнакът и гордостта на американската нация. В това отношение българското семейство реализира „американската мечта“ и пазейки силна връзка с корените си в България, своите обичаи, навици и традиции, става градивна част от американското общество.

ЛИТЕРАТУРА

Врежаков 2015: Е. Врежаков. Стоян Делинешев – от с. Драганово до градинарството в Унгария и завода на Форд в Детройт, САЩ. Вестник „Янтра днес“, бр. 48 от 13–15.03.2015 г., 6.

Фонд ННИ – В/ИМ – ВТ ОФ, инв. № 710: Фонд Нова и най-нова история – Вещи/ Исторически музей – Велико Търново, Основен фонд, инвентарен № 710.

Dickies History 2021: Dickies History: Founding, Timeline and Milestones. – Zippia. The career expert. December 14, 2021 – <https://www.zippia.com/dickies-careers-49750/history/> (изтеглена информация на 06.07.2022 г.).

Gallagher 2017: B. Gallagher. Still Built To Work: A Brief History of Dickies. – Grailed. September 18, 2017. – <https://www.grailed.com/drycleanonly/a-brief-history-of-dickies> (изтеглена информация на 06.07.2022 г.).

THE AMERICAN DREAM OF STOYAN DELINESHEV
FROM THE VILLAGE OF DRAGANOVO, VELIKO TARNOVO REGION

Emil Vrezhakov

(Absrtact)

The subject of this publication is a donation received at the Regional Museum of History (RMH) – Veliko Tarnovo, representing a work shirt, made by a relative of a Bulgarian emigrant to the United States, working in the American automotive industry, and seven photos. The work shirt in question is kept in the Modern History Fund of RIM – V. Tarnovo (Фонд ННИ – В/ИМ – ВТ ОФ иНВ. № 710) The shirt was donated to the museum by Romyana Pencheva from the village of Daskot in 2015. It belonged to her uncle, Stoyan Delineshev, from the village of Draganovo, which at present is within the municipality of Gorna Oryahovitsa. The seven photos, one of which is black and white and the other six are colour photos, belonged to the family archive, and are presented by the benefactress for the purposes of this paper.

The photos reveal information about Stoyan Delineshev and his family and his activities in connection with his work in the automotive industry. The materials were collected under the Bulgarians in Ford research project, implemented by RMH – Veliko Tarnovo. To date, these photos and the shirt have not been the subject of independent research and publication.

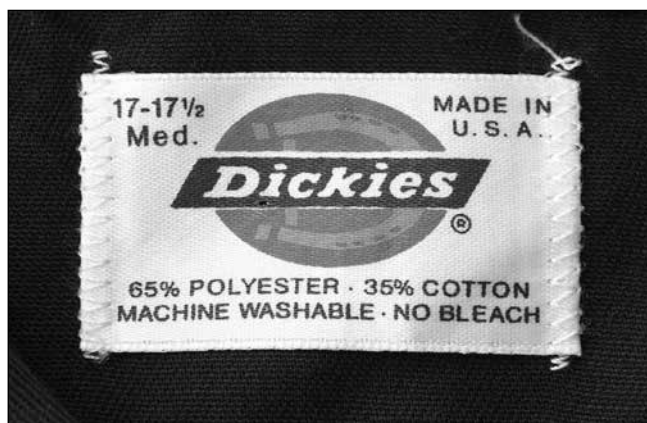
Furthermore, the photos reveal valuable information about the daily life of the Bulgarian immigrant family in the United States of America, their lifestyle, living standards, integration into American society and culture, and the preservation of the traditional Bulgarian values and customs.

Обр. 1. Риза на Стоян Делинешев, марка „Dickies“ – световно известна марка за производство на работно облекло за автомобилната индустрия (Фонд ННИ – В/ИМ – ВТ ОФ, инв. № 710).

Fig. 1. Stoyan Delineshev's Dickies shirt – world famous brand producing work clothing for the automotive industry (Фонд ННИ – В/ИМ – ВТ ОФ, инв. № 710).

Обр. 2. Етикет на ризата на Стоян Делинешев с надпис и емблема „Dickies“.

Fig. 2. Label on Stoyan Delineshev's shirt with "Dickies" text and emblem.

Обр. 3. Стоян Делинешев с дъщеря си Еленка и сина си Димитър (април 1966 г.).
Fig. 3. Stoyan Delineshev with his daughter Elenka and his son Dimitar (April 1966).

ПЛАКЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ НА ПРЕЗИДЕНТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ – ЗНАК НА ПРИЗНАНИЕ КЪМ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Станислава Ботева

През 2022 г. с мащабна репрезентативна изложба „Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново“ на „най-значимите артефакти от всички хронологични периоди на човешката история“ (Цървов 2021, 3), опазвани във фондохранилищата и представени в експозициите на Регионален исторически музей – Велико Търново, се отбелязва важно събитие – началото на музейното дело в старопрестолния град. Търново, повлияно от общобългарските културни процеси през Възраждането, е сред първите, където към читалищата се създават музейни сбирки с основна цел да пробуждат и поддържат българското национално съзнание и историческа памет (Недков 1998, 123). Началото на музейното дело във Велико Търново се полага в читалище „Надежда“ – най-старата културно-просветна организация в града (Бъчварова 1991, 6). Предложението „да са грижатъ за събиране на древноности тъй щото съ време да може да състави единъ музей малъкъ въ Читалището...“ (ДА – Велико Търново, ф. 112 К, оп. 1, а.е. 1, л. 17), направено на заседание на 2 януари 1871 г., е логичен резултат от назрялата идея на родолюбиви търновци за възстановяване и опазване на историческото минало.

Преминал през различни етапи и изпитания, в своя забележителен 150-годишен път, Великотърновският музей, в лицето на поколения музейни специалисти, достойно следва поставената в началото цел (Бъчварова 1991, 5–28; Бъчварова 1993, 57–75; Бъчварова 2003, 137–144; Димитров, Драганова 1981, 123–156; Панайотова, Бъчварова 2009, 117–123). Свидетелство за значимостта на заслугите му към събирането, опазването, проучването и популяризирането на историческото минало и културно наследство на България е удостояването на Регионален исторически музей – Велико Търново с Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България (Ил. 1, Обр. 2, Обр. 3), връчен с Постановление на Румен Радев от 16 юни 2022 г. (Обр. 1).

Идеята за награждаване на музея и нейното реализиране¹ принадлежат на д-р инж. Даниел Панов, кмет на Община Велико Търново. Замислена през 2021 г., когато се навършват 150 години музейно дело в старопрестолния град, инициативата временно е забавена. Причина за изчакването е отлагане на

музейното честване и откриване на юбилейната изложба, заради наложената в страната извънредна епидемична обстановка, свързана с разпространението на COVID-19. Десет години по-рано, с Решение № 1236 по Протокол № 84 от 22 март 2011 г. на Общински съвет – Велико Търново, на музея е присъдена Награда „Велико Търново“ на Община Велико Търново по повод неговата 140-годишнината и „... за съхранението на едни от най-ценните и забележителни паметници на националната и световна култура, за принос в утвърждаването на В. Търново като исторически град...“ (ТА на ОбС – Велико Търново). След засвидетелстване на заслугите на музейната институция на местно ниво, в юбилейната 2021 г., е потърсен начин музеят да бъде отличен и с държавна награда.

През 2022 г. към този замисъл са привлечени изявени личности от обществено-политическия, културния и образователния живот на града. Сформиран е Инициативен комитет, в който влизат д-р инж. Даниел Панов – Кмет на Община Велико Търново и Председател на Управителен съвет на Национално сдружение на общините в Република България, Людмила Илиева – Областен управител на Област Велико Търново, Венцислав Спирдонов – Председател на Общински съвет – Велико Търново и Председател на Управителен съвет на Национална асоциация на Председателите на Общински съвети в Република България, Нейко Генчев – Заместник-кмет „Хуманитарни дейности“ на Община Велико Търново, проф. д-р Христо Бонджолов – Ректор на Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, бриг. ген. Иван Маламов – Началник на Национален военен университет „Васил Левски“, адвокат Веселка Коева – Председател на Адвокатска колегия – Велико Търново, адвокат Йордан Цветанов – член на Висшия адвокатски съвет и Председател на Сдружение „Велико Търново – историческа и духовна столица на България“, доц. д-р Калина Иванова – Директор на Регионална библиотека „Петко Р. Славейков“, проф. дин Милко Палангурски и проф. д-р Пламен Павлов – историци, преподаватели във Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ и почетни граждани на Велико Търново, Ивелина Димитрова – Директор на Дирекция „Регионален държавен архив“ – Велико Търново и Светлин Радев – Директор на Дирекция „Държавен военноисторически архив“ (Приложение 1).

Инициативният комитет изготвя предложение за удостояване на музея с „... Почетен Знак на Президента на Република България“. В документа се представят постиженията на музейната институция, нейния „значим принос за развитието на културата, изкуството, образованието и науката“ (Приложение 1). След 22 март 2022 г. – Празника на Велико Търново, предложението е изпратено до държавния глава Румен Радев.

На 16 юни 2022 г. Плакетът „Св. св. Кирил и Методий“ (**Ил. 1, Обр. 2, Обр. 3**) и Постановлението на Президента на Република България (**Обр. 1**) са предадени на д-р Иван Църов, директор на музея, от д-р инж. Даниел Панов по време на тържественото откриване на изложбата „Съхранените съкровища.

150 години музей във Велико Търново“ (**Ил. 2**). Плакетът и Постановлението са включени в юбилейната изложба, експонирана в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ до 31 юли 2022 г. След приключването на изложбата те са инвентирани във фонд „Нова и най-нова история“ с инв. № 758 ННИ – В/РИМ – ВТ ОФ и инв. № 2891 ННИ – Д/РИМ – ВТ ОФ.

От 2012 г., съгласно Правилата за дейността на президентската институция, с Плакет „Св. св. Кирил и Методий“, държавният глава на Република България награждава творци, институции и организации за постигнати високи резултати и за значим принос към образованието, науката или културата на страната. Заедно с Плакета, удостоените лица получават Постановление за връчване, подписано от Президента. Отличието се изработва в „Монетен двор“ ЕАД².

Плакетът „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България е двустранен, кръгъл, с диаметър 8 см и е изработен от месинг (**Ил. 1, Обр. 2, Обр. 3**). Съставен е от четири части. Първата част е основа, към която двустранно са прикрепени втората и третата част – пластини с изображения в нисък релеф. Върху аверсната пластина е монтирана четвъртата част – вторично тонирана релефна композиция.

В основата и центъра на аверса е разположено фронтално допоясно релефно изображение на равноапостолите Св. Кирил и Св. Методий (**Ил. 1**). Лявата фигура е облечена с мантия и държи в дясната си ръка свитък. Дясната фигура е облечена в епископски одежди, с дясната си ръка държи кръст, а в лявата – Евангелие. Изображението на светите братя е обградено с релефна декорация с формата на нимб. В централната му част има фриз от стилизирано релефно повтарящо се изображение на двете начални букви от кирилицата: „А“ и „Б“, свързани в лигатура, които заедно оформят буквата „Ѣ“ от глаголическата азбука. По периферията на аверса, в полукръг, е изписан релефен текст „• ПРЕЗИДЕНТ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ •“.

Върху реверса е изобразена релефна плетеница от букви от глаголическата и кирилската азбуки (**Ил. 1**). По периферията в полукръг с релефни букви е отбелязано името на Плакета „• СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ •“.

Отличието е поставено в кутия, тапицирана с тъмносиньо кадифе, с дължина 11 см, ширина 11 см и височина 3 см (**Обр. 2**). Върху капака е прикачено метално златисто релефно изображение на герба на Република България (**Обр. 3**).

Постановлението за връчване на Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България (Обр. 1) е отпечатано върху стандартна бланка с размери 21 x 29,7 см. В горния ляв ъгъл е разположено златисто изображение на герба на Република България с надпис под него „Република България/Президент“. В долния десен ъгъл е подписът на Румен Радев, Президент на Република България. Вписани са заслугите – „За значимия принос към изучаването, съхраняването и популяризирането на културното наследство

на страната“, повода – „отбелязването на 150 години музейно дело във Велико Търново“, наградения – „Регионален исторически музей – Велико Търново“, мястото и датата – „София, 16 юни 2022 г.“.

Документът е поставен в папка от тъмносива изкуствена кожа с размери 21,5 x 31 см. На лицевата ѝ страна е щамповано златисто изображение на герба на Република България. Отвътре и през височината на папката е прикрепена лента с цветовете на националното знаме за придържане на листа към папката.

Връчването на Плакета „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България е висок знак на признание на заслугите на Великотърновския исторически музей и за открояване на значението на 150-годишното музейно дело в старата столица.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изказвам благодарност на инж. Веселин Нинчев – Главен експерт в Звено „Връзки с обществеността и протокол“ на Община Велико Търново, за предоставянето на информация за идеята и създаването на Инициативен комитет за удостояване на музея с президентско отличие, както и възможността да публикувам изготвеното от комитета предложение до Президента на Република България (Приложение 1).

² Писмо от Администрацията на Президента на Република България с Изх. №07-04-14/3 от 31.08.2022 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

ДО

Г-н Румен Радев – Президент на Република България
гр. София

Уважаеми г-н Президент,

През 2021 г. Регионалният исторически музей във Велико Търново – историческата и духовна столица на България, навърши 150 години.

Идеята за музей се заражда сред родолюбиви дейци на читалище „Надежда” в първите дни на 1871 г. Тогава в протоколната книга е записано: „*Наконец Г. Председателя предложи на членовете да са грижат за събиране на древности тъй щото с времето да може да са състави един музей малък*“. И така от тогава, та до днес, музеят е извървял съзидателен и плодотворен път, за да се превърне в утвърдена научна и културна „голяма“ институция. Институция, която през изминалите 150 години издирва, опазва и популяризира пред обществото ценни по своята научна, културна и художествена стойност исторически свидетелства, които наброяват близо 260 000 единици. Малка част от тях са показани в постоянните експозиции, а други периодично се представят чрез временни изложби в града, страната и чужбина.

Над тридесет са обектите, които обгрижва музеят. Всяка година ги посещават около половин милион български и чуждестранни туристи, които се запознават с богатото наследство на Велико Търново и региона. Ежегодните археологически разкопки и целенасочената работа на музейните специалисти на терен, в архиви и библиотеки, допринасят както за попълването на музейните фондове, така и за научното им обработване и обнародване.

Десетки монографии и стотици студии, статии и съобщения са продуктът от дейността в изследователската работа на членовете на Научната група към музея и останалите специалисти. В хронологично отношение разработките се разпростират върху всички исторически периоди на човешкото битие в регионален, национален и дори в глобален план. За високата им научна стойност и международното признание говорят многобройните позовавания в престижни български и чуждестранни издания.

Много хора през годините са работили във Великотърновския музей. Те, както и всички останали специалисти, са верни на възрожденската идея за пробуждане, изграждане и поддържане на националното самосъзнание и историческа памет. Същата идея, с която родолюбивите читалищни дейци започнаха на 2 януари 1871 г. полагането на здравите темели на музея във Велико Търново.

Във връзка с гореизложеното и **по повод 150-годишнината от неговото създаване**, за значим принос за развитието на културата, изкуството, образованието и науката предлагаме **Регионалният исторически музей – Велико Търново да бъде удостоен с Почетен Знак на Президента на Република България.**

С уважение,

ИНИЦИАТИВЕН КОМИТЕТ

Д-р инж. Даниел Панов
Кмет на Община Велико Търново,
Председател на УС на НСОСРБ

Людмила Илиева
Областен управител на област Велико Търново

Венцислав Спирдонов
Председател на Великотърновски общински съвет,
Председател на УС на НАПОСРБ

Нейко Генчев
Заместник-кмет „Хуманитарни дейности“
на Община Велико Търново

Проф. д-р Христо Бонджолов
Ректор на ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“

Бриг. генерал Иван Маламов
Началник на НВУ „Васил Левски“

Веселка Коева
Адвокат и председател на Адвокатска колегия – Велико Търново

Йордан Цветанов
Адвокат и член на Висшия адвокатски съвет,
председател на Сдружение „Велико Търново – историческа
и духовна столица на България“

Доц. д-р Калина Иванова
Директор на Регионална библиотека „Петко Р. Славейков“

Проф. д.и.н. Милко Палангурски

Историк и преподавател във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“,
Почетен гражданин на град Велико Търново

Проф. д-р Пламен Павлов

Историк и преподавател във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“,
Почетен гражданин на град Велико Търново

Ивелина Димитрова

Директор на „Регионален държавен архив“ – Велико Търново

Светлин Радев

Директор на „Държавен военноисторически архив“

ЛИТЕРАТУРА

Бъчварова 1991: Н. Бъчварова. 120 години исторически музей в град Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VI, 1991, 5–28.

Бъчварова 1993: Н. Бъчварова. Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище „Надежда“ във Велико Търново (1871–1945 г.). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VIII, 1993, 57–75.

Бъчварова 2003: Н. Бъчварова. Музейното дело във Велико Търново през втората половина на XX век. – В: История на музеите и музейното дело в България. Докл. и съобщения от нац. науч. конф. (Плевен, 17–28 март 2003). М. Грънчаров (Състав. и ред.). Плевен, 2003, 137–144.

ДА – Велико Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 112 К, опис 1, архивна единица 1.

Димитров, Драганова 1981: Й. Димитров, Т. Драганова. Развитие на музейното дело във Великотърновски окръг (Принос към изследването му). – Годишник на музеите от Северна България, VI, 1981, 123–156.

Недков 1998: С. Недков. Музеи и музеология. [София], 1998.

Панайотова, Бъчварова 2009: К. Панайотова, Н. Бъчварова. История на читалище „Надежда 1869“ Велико Търново. В. Търново, 2009.

ТА на ОбС – Велико Търново: Текущ архив на Общински съвет – Велико Търново, Протокол № 84 от 22 март 2011 г. – <http://obs2007.veliko-tarnovo.bg/zasedania.htm> (изтеглена информация на 13.09.2022 г.).

Църов 2021: И. Църов. 150 години музей във Велико Търново. – В: Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново. Катаолог. И. Църов (Състав.). В. Търново, 2021, 3.

PLAQUETTE ST. ST. CYRIL AND METHODIUS AWARDED BY
THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA – A SIGN OF
RECOGNITION TO THE HISTORY MUSEUM IN VELIKO TARNOVO

Stanislava Boteva

(Abstract)

The announcement presents the awarding of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo with the St. St. Cyril and Methodius plaque of the President of the Republic of Bulgaria (**Ill. 1, Fig. 2, Fig. 3**), awarded by Decree of Rumen Radev of 16 June 2022 (**Fig. 1**). The idea that the museum is awarded for its achievements is brought forward, and the distinction is described in detail.

Република България
Президент

За значимия принос към изучаването, съхраняването и
популяризирането на културното наследство на страната
и по повод отбелязването на
150 години музейно дело във Велико Търново

Постановявам:

да бъде връчен на

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Плакет

„Св. св. Кирил и Методий“

на

Президента на Република България

София, 16 юни 2022 г.

Румен Радев

Президент на Република България

Обр. 1. Постановление за връчване на Плакет „Св. св. Кирил и Методий“
на Президента на Република България, София, 16 юни 2022 г.
(инв. № 2891 ННИ – Д/РИМ – ВТ ОФ).

Fig. 1. Decree on awarding the plaque St. St. Cyril and Methodius of the President
of the Republic of Bulgaria, Sofia, 16 June 2022 (inv. No 2891 ННИ – Д/РИМ – ВТ ОФ).

Обр. 2. Кутия с Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България (инв. № 758 ННИ – В/РИМ – ВТ ОФ) (снимка Н. Борисова).

Fig. 2. Box with the plaquette St. St. Cyril and Methodius of the President of the Republic of Bulgaria (inv. No 758 ННИ – В/РИМ – ВТ ОФ) (photo N. Borisova).

Обр. 3. Кутията на Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България (инв. № 758 ННИ – В/РИМ – ВТ ОФ) (снимка Н. Борисова).

Fig. 3. The box of the plaquette St. St. Cyril and Methodius of the President of the Republic of Bulgaria. (inv. No 758 ННИ – В/РИМ – ВТ ОФ) (снимка Н. Борисова).

ЮБИЛЕЙНА ИЗЛОЖБА „СЪХРАНЕНИТЕ СЪКРОВИЩА. 150 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО“

Евгени Дерменджиев

Юбилейната изложба **„СЪХРАНЕНИТЕ СЪКРОВИЩА. 150 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО“** беше посветена на годишнината от началото на музейното дело в старата столица, поставено на 2 януари 1871 г. в читалище „Надежда“ (**Ил. 1**). Изложбата беше реализирана от екип: доц. д-р Дияна Косева-Тотева, главен куратор, Весела Мартинова, доц. д-р Евгени Дерменджиев и гл. ас. д-р Пламен Събев от Регионален исторически музей – Велико Търново, и проф. Красимир Русев, преподавател във Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, с помощта на всички фондопазители, реставратори, уредници и работници в музея (**Ил. 2**).

В Изложбените зали „Рафаел Михайлов“ във Велико Търново, от 16 юни до 31 юли 2022 г., бяха показани над 400 от най-представителните находки и предмети от постоянните експозиции и фондохранилищата на Регионален исторически музей – Велико Търново. Те илюстрираха 8 хилядолетия от живота във Великотърновска област, обединени в няколко основни теми: „Археология – Праистория и Античност“ (**Ил. 3**), „Археология – Средновековие“, „Християнско изкуство“ (**Ил. 4**), „Възраждане“, „Учредително събрание и Кметски кабинет“ (**Ил. 5**), „Етнография“, „Оръжие“ и „Отличия и награди“.

В зала **„Археология – Праистория и Античност“** бяха показани находки от 5200 г. пр. Хр. (Неолитна епоха), златното съкровище от селищната могила при с. Хотница от 4300–4200 г. пр. Хр. (Късна халколитна епоха) и колективна находка от бронзови оръжия от с. Овча могила от 1520–1300 г. пр. Хр. (Късна бронзова епоха); златни накити и червенофигурна керамика от гроб на тракийски династ при с. Големаните (края на VI в. – V в. пр. Хр.), съкровището от с. Къпиново (IV в. пр. Хр.); бронзови военни дипломи и статуетки, златни накити и геми, мраморни оброчни плочки и статуетки, глинени съдове и детски играчки от Римската епоха (I – III в.).

В зала **„Археология – Средновековие“** бяха експонирани предмети на християнския култ – бронзови кръстове, оловна ампула, стъклена кадилница, златни и сребърни пръстени със скъпоценни камъни и бисери, златните пръстени-печати на Калоян, Доброслав, Бесар и Теодор Филантри, златни и сребърни наушници, обеци, копчета, катарамии, апликации и накрайници за колан, и

сграфито паници от столичния период на Търновград (края на XII в. – края на XIV в.) и сребърни пръстени от XV–XVII в.

В трите зали **„Християнско изкуство“** бяха показани златосърмена плащаница от 1559 г., аналой и царски двери от XVII в., триптих-поменик от с. Арбанаси от първата половина на XVIII в., иконите „Оплакване Христово“, „Св. Архангел Михаил“, „Св. Екатерина“, „Св. Богородица с Младенеца“, „Св. Благовещение“, „Св. 40 мъченици“ и надикноностасен кръст от XIX в., бронзови свещници и сребърни ритуални предмети и съдове от XVIII–XIX в. – рипиди, дискос, кадилници, кандило, потири и каничка-теплота, както и архиерейските одежди, жезъла, дикири и тракири (свещници) на митрополит Панарет Рашев (1808–1887 г.).

В зала **„Възраждане“** бяха експонирани търговски документ (берат), пръстени-печати и фирмени печати, балкански пушки, барутници, саби, харбия с кания, калъп за куршуми и наковалня, използвани в национално-освободителните борби и Априлското въстание от 1876 г., литографии, фотографски портрети на Васил Левски (1837–1873 г.), Филип Тотю (1830–1907 г.), Бачо Киро (1835–1876 г.) и Стефан Стамболов (1854–1895 г.), орара (дяконски пояс) на Апостола на свободата, печати на БРЦК и БРК.

В зала **„Учредително събрание и Кметски кабинет“** бяха показани креслото на княз Александър Дондуков-Корсаков (1820–1893 г.) и звънецът на Учредителното събрание, фотографии на княз Александър I Български (1879–1886 г.), Георги Кирков (1848–1929 г.) и Стефан Стамболов (1854–1895 г.), голяма панорамна фотография на Велико Търново от 1884 г., килим „Обединена България“, плакет и медал, свързани с княз Фердинанд I Сакскобургготски (1887–1908 г.), дървени държавни гербове, студийен фотоапарат, медали от търговски изложения, кехлибарено цигаре, мемориални венци от метал и стъкло, резбовани столове, самовар, жардиниера, стъклена гарафа с чаша, полилей от метал и порцелан.

В зала **„Етнография“** бяха експонирани ръчно изработени тъкани, женски, мъжка и детска народни носии от Великотърновския регион, позлатени сребърни накити, битови предмети и съдове, изделия от прежда и дърво, произведения на ковашкия занаят, дървена ракла и железни сейфове.

В зала **„Оръжие“** бяха показани тежки картечници „Максим“ и „Шварц-Лозе“, пушки и карабини „Манлихер“, пистолети „Маузер“, „Парабелум“ и „Валтер“, саби и ками от първата половина на XX в., както и предмети на т. нар. „войнишко творчество“ от участието на България в Първата световна война (1915–1918 г.).

В зала **„Отличия и награди“** бяха експонирани Кметска огърлица, почетни знаци и значки на Община Велико Търново, мемориални знаци „110 години независима България“, Указ № 608 на Държавния съвет на Народна Република България от 1971 г. за награждаването на Исторически музей – Велико Търново с орден „Кирил и Методий“ I степен, Награда „Велико Търново“ за 2011 г.

на Регионален исторически музей – Велико Търново и Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България от 2022 г. за заслугите на Регионален исторически музей – Велико Търново.

Тържественото откриване на изложбата беше направено от д-р Иван Църов, директор на РИМ – Велико Търново, д-р Миглена Петкова, зам.-директор на РИМ – Велико Търново и д-р инж. Даниел Панов, кмет на Община Велико Търново, а като почетни гости присъстваха г-жа Людмила Илиева, областен управител на област Велико Търново, и г-жа Снежана Данева-Иванова, зам.-кмет на Община Велико Търново (**Ил. 6**). С Постановление, подписано от Румен Радев (**Обр. 1**), беше официално предаден Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България за значимостта на заслугите на Регионален исторически музей – Велико Търново за опазването, проучването и популяризирането на историческото минало и културно наследство на България. Бяха прочетени поздравителните адреси по случай юбилея от няколко национални, регионални и общински музеи, организации и учреждения (**Обр. 2 – Обр. 16**).

Във връзка с честването на юбилея на Регионален исторически музей – Велико Търново беше представен и каталогът „Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново“, специално подготвен за изложбата, в който са включени всички представени в нея находки и предмети.

На откриването на изложбата „**СЪХРАНЕНИТЕ СЪКРОВИЩА. 150 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО**“ присъстваха над 300 колеги, приятели, граждани и гости на града (**Ил. 1, Ил. 7, Ил. 8, Ил. 9**), а за цялото време, когато тя беше достъпна, я разгледаха почти 1500 посетители.

Република България
Президент

За значимия принос към изучаването, съхраняването и
популяризирането на културното наследство на страната
и по повод отбелязването на
150 години музейно дело във Велико Търново

Постановявам:

да бъде връчен на

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Плакет

„Св. св. Кирил и Методий“

на

Президента на Република България

София, 16 юни 2022 г.

Румен Радев

Президент на Република България

Обр. 1. Постановление за връчване на Плакет „Св. св. Кирил и Методий“
на Президента на Република България.

Fig. 1. Decree on awarding the plaquette St. St. Cyril and Methodius
of the President of the Republic of Bulgaria.

**РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
НАРОДНО СЪБРАНИЕ**

ПРЕДСЕДАТЕЛ

До
Д-р Иван Църв
Директор на Регионалния
исторически музей – Велико
Търново

Уважаеми господин Църв,

За мен е удоволствие да Ви поздравя по повод откриването на юбилейната изложба „Съхранените съкровища“, с която музеят отбелязва 150 години от създаването си. Позволете ми чрез Вас да отправя към служителите на музея пожелания за здраве, щастие и успехи.

Достойни за уважение са Вашите последователни усилия да съхраните културно-историческите паметници на територията на старата българска столица и региона и да популяризирате важни събития от българската история. Така Вие държите жив пламък на родолюбието, но и запознавате чуждестранните гости на Велико Търново със славното минало на нашия народ.

Убеден съм, че ще продължавате да опазвате културните ценности, да обогатявате експозициите си, да привличате посетители и да извършвате задълбочена научно-изследователска дейност. Поздравявам Ви за изложбата, която съдържа над 200 ценни артефакти, и вярвам, че тя ще бъде високо оценена и ще срещне заслужен интерес от обществеността и гостите на Велико Търново. Пожелавам успех на експозицията и много посетители, които по достойнство да я оценят!

Честит празник!

15 юни 2022 г.

С уважение,

Никола Минчев
Председател на 47-ото
Народно събрание на
Република България

Обр. 2. Поздравителен адрес от г-н Никола Минчев, председател на 47-ото Обикновено народно събрание на Република България.

Fig. 2. Congratulatory address by Mr. Nikola Minchev, Chairman of the 47th Ordinary National Assembly of the Republic of Bulgaria.

РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
Министерство на културата

ДО
Д-Р ИВАН ЦЪРОВ
ДИРЕКТОР НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ –
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

УВАЖАЕМИ Д-Р ЦЪРОВ,

За мен е чест да Ви приветствам по повод официалното откриване на експозицията „Съхранените съкровища“, с която Регионалният исторически музей във Велико Търново отбелязва 150-годишнината от своето основаване!

Като една от най-старите институции в държавата ни Регионалният исторически музей съхранява не просто артефакти, а нашата обща памет за историята и културата на народа ни. За този век и половина от функционирането на РИМ – Велико Търново и в резултат на труда на музейните специалисти, днес можем с гордост да потвърдим изключително важната роля на българската нация в историята на европейската и световната цивилизация.

Преодолявайки тежки исторически изпитания, родолюбивият и силен български дух е съхранил културната съкровищница на предците ни, а всички Ви отдават сили и знания, за да е жива паметта за славата и историческите поуки за народа ни. В България заслужено се гордеем с културното си наследство, макар понякога да не си даваме сметка, че чрез туризма то играе още по-ключова икономическа роля, а неговото въздействие върху обществото ни допринася за качеството на живот, за социалното сближаване и межкултурния диалог.

Изключително съм благодарен, че за неговото опазване и съхраняване нашата институция разчита на музейната мрежа в страната, важна част от която е РИМ – Велико Търново.

Всяка стъпка по посока на утвърждаването на България като една от нациите, дали мощен тласък на европейската цивилизация през вековете, е част от синовния дълг към нея и Ви – българските музейни дейци в Регионален исторически музей – Велико Търново, с готовност и себеподдаденост изпълнявате тази благородна мисия на своята професия. Днешната изложба е и красив символ на признателност към всеки един служител, допринесъл за възможността да представим на широката публика тези съхранени съкровища на България. Защото културното наследство не е само това, което имаме от миналото, то е ресурс за нашето бъдеще и принадлежи на всички нас. Бъдете здрави и вдъхновени!

Честит празник! На добър час на изложбата!

16 юни 2022 г.

АТАНАС АТАНАСОВ
МИНИСТЪР НА КУЛТУРАТА

Обр. 3. Поздравителен адрес от г-н Атанас Атанасов, министър на културата на Република България.

Fig. 3. Congratulatory address by Mr. Atanas Atanasov, Minister of Culture of the Republic of Bulgaria.

ДО
Д-Р ИВАН ЦЪРОВ
ДИРЕКТОР НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ДО
КОЛЕКТИВА НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

**УВАЖАЕМИ Г-Н ЦЪРОВ,
СКЪПИ КОЛЕГИ,**

За мен е чест да Ви поздравя от мое име и от името на 130 музея, членове на Сдружение „Български музеи“, по случай 150-годишнината от създаването на Регионален исторически музей – Велико Търново. За тези години Вашата институция е съхранила ценни хилядолетни спомени от богатото ни културно-историческо наследство.

Регионален исторически музей – Велико Търново е предоставял и предоставя възможност български и чуждестранни туристи да вкусат от атмосферата на местния бит и традиции. Районът около старата столица е сред любимите места за много туристи, защото предоставя отлична възможност на посетителите да се докоснат до богатата ни духовна и материална култура и ценности, да усетят духа на отминалите времена на царския двор, болярството и патриаршията.

С дълбоко уважение Ви приветствам за ползотворния труд, високите постижения в музейното дело и подхранването на националната ни идентичност и гордост.

Нека творческите Ви усилия, свързани с нелеката задача за съхраняване и предаване на историческата ни памет, бъдат увенчани с успех и получат признанието на съвременниците и бъдещите поколения!

ЧЕСТИТ ПРАЗНИК!

16 юни 2022 г.

БОРИС ХАДЖИЙСКИ

Председател на Управителния съвет
на Сдружение „Български музеи“

Обр. 4. Поздравителен адрес от г-н Борис Хаджийски, председател на Управителния съвет на Сдружение „Български музеи“.

Fig. 4. Congratulatory address by Mr. Boris Hadzhiyski, Chairman of the Management Board of the Bulgarian Museums Association.

ДО
Д-Р ИВАН ЦЪРОВ
ДИРЕКТОР НА РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

УВАЖАЕМИ Д-Р ЦЪРОВ,

Приемете най-сърдечни поздравления от името на целия екип на Националния военноисторически музей по повод откриването на изложбата „Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново“, реализирана по повод голямата годишнина от създаването на Регионалния исторически музей в старопрестолната столица. Израз на огромния труд на поколения българи, осъзнали нуждата от събирането и съхраняването на артефакти – символ на паметта на търновци, тази изложба е реверанс и към публиката, жадуваща да се докосне до духа на миналото.

Значим е поводът, по който екипът на РИМ – Велико Търново, е предприел стъпката към създаването на тази експозиция. Дори за нас, историците, които ежедневно се вглеждаме в далечното минало, 150 години са значим период, несъмнено изпълнен с успехи и многобройни изпитания. Днешната изложба и значимата годишнина, която отбелязваме, са доказателството, че постиженията са повече от препятствията.

Повече от век и половина Музеят поддържа жив увлекателния разказ за историята на Търново и региона. С професионализма си всички, свързали живота си с РИМ – Велико Търново, доказват, че пътят на едно общество е в познаването на неговата история и в съхраняването на духовните му традиции и съм уверена, че благодарение на свършеното тази годишнина е изпълнена с професионално удовлетворение.

Пожелавам на целия музеен екип да множите публиката си, да сте винаги заредени с ентузиазъм, да реализирате още много културни, образователни и научни проекти, с които да утвърждавате името на Музея като център на знание, професионализъм и авторитет.

ДИРЕКТОР НА НВИМ

доц. д-р ..... ПЕНКОВА

НАЦИОНАЛЕН ВОЕННОИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
БЪЛГАРИЯ, 1505, СОФИЯ, УЛ. „ЧЕРКОВНА“ № 92, ТЕЛ.: + 359 2/9461805, ФАКС: + 359 2/ 946 1806
NATIONAL MUSEUM OF MILITARY HISTORY
BULGARIA, 1505, SOFIA, 92, "CHERKOVNA" STR., TEL.: + 359 2/946 1805, FAX: + 359 2/ 946 1806
<http://www.militarymuseum.bg; nvim@militarymuseum.bg>

*Обр. 5. Поздравителен адрес от доц. д-р Соня Пенкова,
директор на Националния военно-исторически музей – София.*

*Fig. 5. Congratulatory address by Assoc. Prof. Dr. Sonia Penkova,
Director of the National Museum of Military History – Sofia.*

НАЦИОНАЛЕН МУЗЕЙ НА ОБРАЗОВАНИЕТО

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми господин Цървов,

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ,

От името на екипа на Националния музей на образованието – Габрово и лично от мое име Ви поздравявам по повод 150 години от създаването на Регионален исторически музей – Велико Търново.

Всяка годишнина означава история, опит и традиции, утвърждавани и обогатявани във времето, а празникът е повод за равносметка и удовлетворение от постигнатото.

Съграждан и оживяван от ентузиазма, духовните търсения и безкрайните усилия на музейния екип, Регионален исторически музей – Велико Търново се утвърди като авторитетна културна и научна институция, която съхранява и популяризира безценни образци на българско историческо наследство, генерира послания и спомага за оформяне на национална идентичност и осъзната гордост.

С богатството на фондовете, уникалните колекции, архитектурните и исторически обекти, запечатали по вълнуващ начин българската история, както и с успешно реализираните инициативи Регионален исторически музей – Велико Търново заема водещо място сред българските музеи.

СКЪПИ КОЛЕГИ,

Приемете нашите искрени пожелания за здраве, нестихващ ентузиазъм, завладяващи идеи и още много нови успехи!

Бъдете изпълнени с енергия, дръзки в начинанията и смели в мечтите!

ЧЕСТИТ 150-ГОДИШЕН ЮБИЛЕЙ!

20.06.2022 г.
гр. Габрово

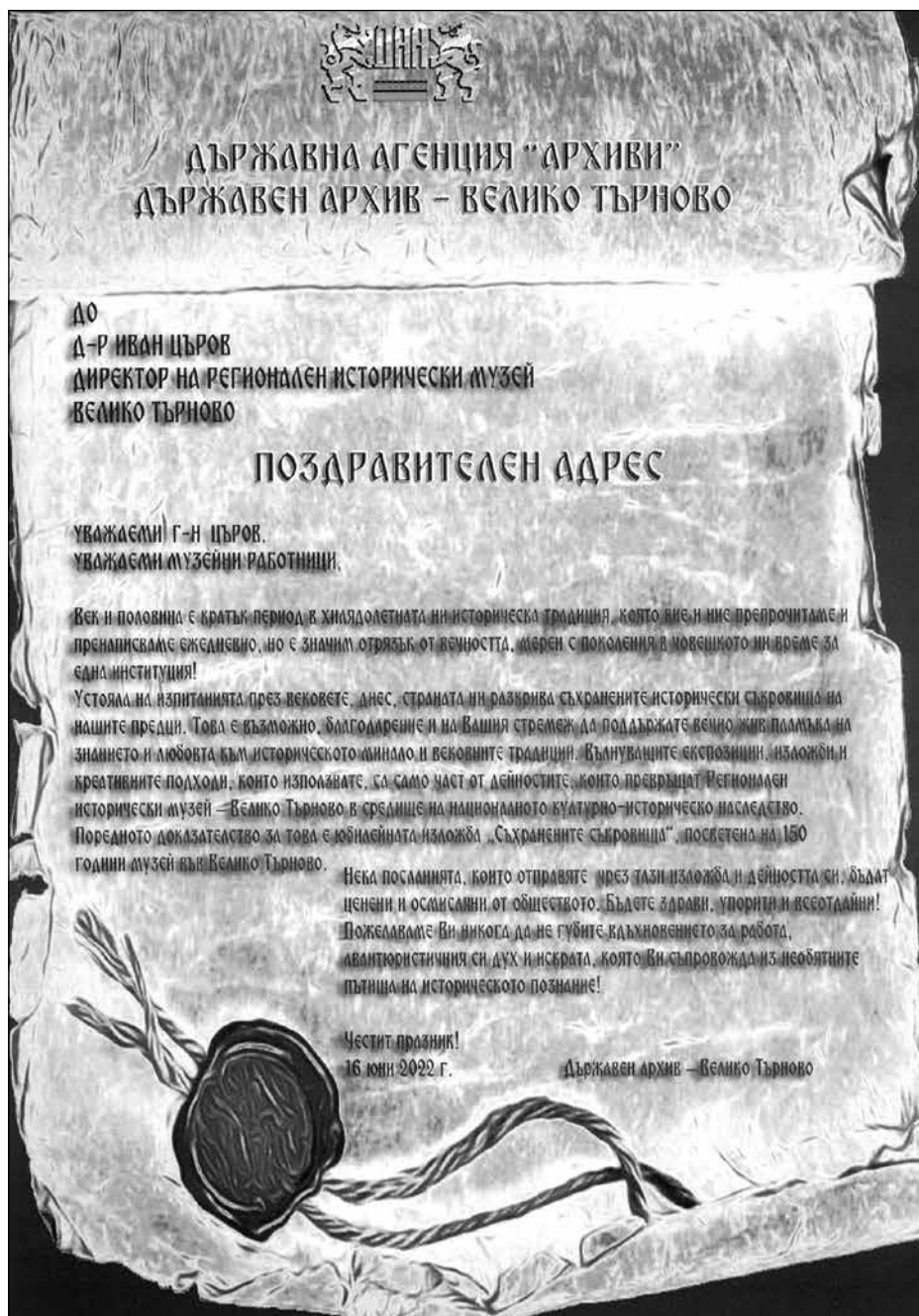
За музейната колегия

Любка Тинчева
Директор:

Обр. 6. Поздравителен адрес от г-жа Любка Тинчева, директор на Националния музей на образованието – Габрово.

Fig. 6. Congratulatory address by Mrs. Lyubka Tincheva, Director of the National Museum of Education – Gabrovo.

Обр. 7. Поздравителен адрес от Държавна агенция „Архиви“, Държавен архив – Велико Търново.

Fig. 7. Congratulatory address by State Archives Agency, State Archives – Veliko Tarnovo.

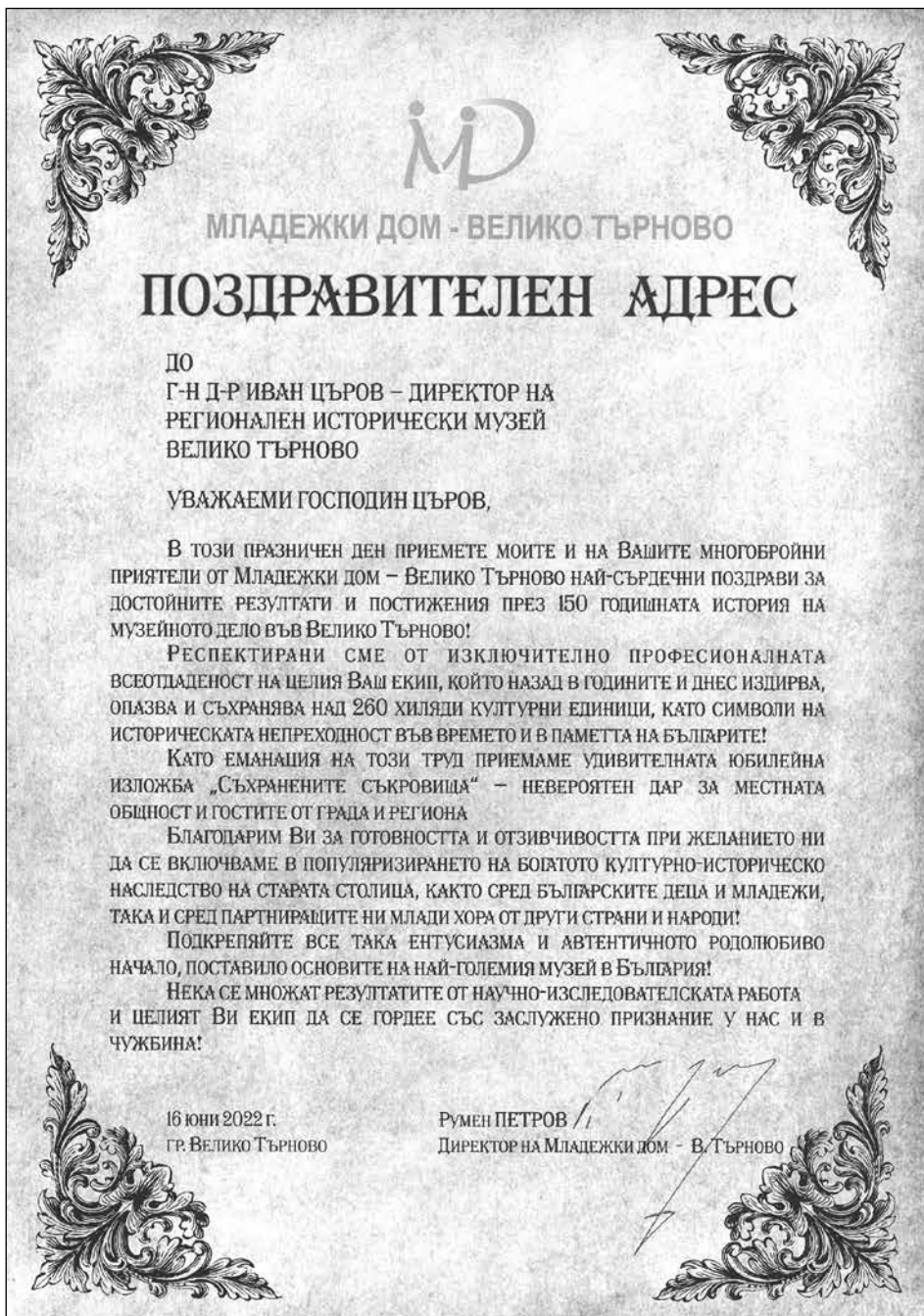

Обр. 9. Поздравителен адрес от арх. Донка Колева-Радева, председател на Настоятелството на Народно читалище „Надежда 1869“ – Велико Търново.

Fig. 9. Congratulatory address by Donka Koleva-Radeva, Arch., Chairwoman of the Board of Trustees of the Nadezhda 1869 Cultural Community Centre – Veliko Tarnovo.

Обр. 10. Поздравителен адрес от г-н Румен Петков,
директор на Младежки дом – Велико Търново.

Fig. 10. Congratulatory address by Mr. Rumens Petkov,
Director of the Youth House – Veliko Tarnovo.

ДО
Д-Р ИВАН ЦЪРОВ
ДИРЕКТОР НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ДО
КОЛЕКТИВА НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

УВАЖАЕМИ Г-Н ЦЪРОВ,
СКЪПИ КОЛЕГИ,

Приемете моите и на колегите ми от Регионален исторически музей – Пазарджик най-сърдечни поздравии по случай 150-годишнината от създаването на Регионален исторически музей – Велико Търново.

Този забележителен юбилей издига вашата институция като едно от най-старите и водещи културни средици на богатата ни духовност. С богатството и разнообразието на вашия музееен фонд Вие заемате челно места сред музеите в България. Без съмнение успехите на РИМ-Велико Търново се дължат на огромния Ви професионализъм, трудолюбие и упоритост.

Изказвам най-искрени благодарности на Вас и всички Ваши специалисти, които със своя принос и постоянство популяризират и съхраняват историческата ни памет.

Пожелавам на всички служители на Регионален исторически музей – Велико Търново много бъдещи успехи в благородно ни дело! Нека творческите Ви усилия бъдат вдъхновение за бъдещите поколения!

ЧЕСТИТ ПРАЗНИК!

16 юни 2022 г.

БОРИС ХАДЖИЙСКИ
Директор на РИМ – Пазарджик

Обр. 11. Поздравителен адрес от г-н Борис Хаджийски, директор на Регионален исторически музей – Пазарджик.

Fig. 11. Congratulatory address by Mr. Boris Hadzhiyski, Director of the Regional Museum of History – Pazardzhik.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „Д-Р СИМЕОН ТАБАКОВ“
ГР. СЛИВЕН 8800, БУЛ. "ЦАР ОСВОБОДИТЕЛ" № 18; ТЕЛ.: 044/ 622494; 622495;
e-mail: museum_sl@abv.bg

До

Д-р Иван Църков

Директор на

Регионален исторически музей – Велико Търново

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

*Уважаем! доктор Църков,
Уважаем! колеги!*

Приемете лично от мое име и от името на колегите при Регионален исторически музей „Д-р Симон Табаков“ – Сливен сърдечните ни поздравления по случай 150 годишнината от създаването на Регионален исторически музей – Велико Търново, институцията, която раководите и в която работите с чест и отговорност.

През тези 150 години е извърван дълъг път, през който са положени усилия, ценности и възгледи прилагани с ясно намерение за развитие на музейното дело. Дългогодишната изследователска, събирателска и творческа дейност на Историческия музей – Велико Търново е неотменно

свързана с едни от най-високите постижения на музейното дело, и със спомена на музейни работници, оставили дълбоки следи в българската култура. Тези стожери на духа, продължават да вътхновяват следващите поколения музейни работници в страната.

Великотърновският музей е опора и пазител на българския дух, съхранявайки в своите фондове националната памет. Опазването и популяризирането на културно- историческото наследство е високо благородна задача, която вие изпълнявате с достойнство.

Пожелаваме Ви крепко здраве, дълготрайна, плодотворна и успешна дейност за утвърждаване престижа на българския музей!

Честит празник!

16. 06. 2022 г.

гр. Сливен

*Директор на РИМ „Д-р С. Табаков“:
Доц. д-р Николай Сираков!*

Обр. 12. Поздравителен адрес от доц. д-р Николай Сираков,
директор на Регионален исторически музей – Сливен.

Fig. 12. Congratulatory address by Assoc. Prof. Dr. Nikolay Sirakov,
Director of the Regional Museum of History – Sliven.

ДО
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ,

Приемете нашите най-сърдечни поздравления по случай забележителните 150 години достоен исторически път, в който са обединени съдбите на стотици родолюбци в музея, откриватели за старопрестолната история и българската летопис.

Тяхно дело е съхраняването на спомена и възкресението на безброй свидетелства, образи и думи, мир и градеж, усмивки и сълзи. Респектира внушителния път извървян от музея в полето на благородно обществено дело - честно да отстоява родолюбието и хуманизма чрез знанието за ценностите от миналото до значимото и важното в съвременieto. Вашите безбройни творчески търсения поддържат добрата традиция непрестанно да обогатяват българската народна съкровищница с открития за мъдрост, красота и победи, вдъхновявайки за реално самочувствие и самоувереност съвременниците и бъдещите поколения.

Приемете, скъпи колеги, нашите пожелания да браните ценностите и мъдрите поуки на миналото и твърдо да стъпвате със сила и дух в настоящето към нови творчески успехи! На добър час, с бодр изследователски дух, с най-доброто от традицията и изградения професионализъм!

НА МНОГАЯ ЛЕТА!

17 юни 2022 г.
гр. Търговище

Регионален исторически музей – Търговище
Директор:
(Магдалена Жечева)

Обр. 13. Поздравителен адрес от г-жа Магдалена Жечева, директор на Регионален исторически музей – Търговище.

Fig. 13. Congratulatory address by Mrs. Magdalena Zhecheva, Director of the Regional Museum of History – Targovishte.

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ГР. БЯЛА ЧЕРКВА
Гр. Бяла черква, обл. В. Търново, ул. „Цанко Церковски“ № 6
тел: 06134 2533
e-mail: muzei_bcherkva@abv.bg, www.museumbcherkva.com

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

До Регионален исторически музей – Велико Търново

Уважаеми господин Цървов,
уважаеми колеги,

Имам честта и удоволствието да Ви поздравя по повод 150- годишния юбилей на музея. Извървеният дълъг път през годините, родолюбивите Ви идеи, неуморният труд, задълбочената научно-изследователска и популяризаторска дейност правят чест на Вашата колегия – те безспорно са в основата на успехите и постиженията Ви.

Прекрасните експозиции и възбуждащи изложби са превърнали Регионален исторически музей – Велико Търново в достойно средище на националното културно-историческо наследство.

Нека Вашите експозиционните зали и пространства да посрещат още много посетители. Нека посланията, които отправяте чрез думите и делата си, бъдат ценени и осмисляни от обществото. Пожелавам Ви никога да не губите вдъхновението за работа, авантюристичния дух и искрата, която Ви съпровожда по необятните пътища на историческото познание!

Пожелаваме Ви здраве, нови творчески идеи и Възрожденски ентузиазъм в съхраняването на богатото наследство на Велико Търново и Великотърновския край! Нека и в бъдеще РИМ- Велико Търново да бъде център на духовност и култура и пример за музей като културна институция!

ЧЕСТИТ ПРАЗНИК!

16 юни 2022 г.
гр. Бяла черква

Директор

А. Георгиева

Обр. 14. Поздравителен адрес от г-жа Анастасия Георгиева,
директор на Исторически музей – Бяла черква.

Fig. 14. Congratulatory address by Mrs. Anastasia Georgieva,
Director of the Museum of History – Biala Cherkva.

До
Д-р. Иван Църов
Директор на
РИМ – Велико Търново

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми колеги,

Приемете нашите най-искрени поздравления по повод 150 години от началото на музейното дело във Велико Търново.

Нека Вашия професионализъм, ерудиция и отдаденост на миналото, за което работите, е път към бъдещето на народа ни. Работохолизмът Ви да срещне по пътя си и Доброто – добрата идея, доброто дело, добрия поглед от хората, дошли да поддържат огъня на българското си самочувствие, а гостите на града да съхраняват дълго в сърцето си всеки миг от вечността, до която сте ги докоснали.

Желаем Ви здраве и дълголетие, скъпи колеги! Нека вдъхновението, което имате никога не Ви напуска. Всички знаем, че по пътя си ще имате и трудности, и неудачи. Но нека си припомним една мисъл на мъдрата Майка Тереза: „Бог не иска от нас непременно да успеем, той просто иска да опитаме...“

Пожелаваме Ви здраве, добруване и благоденствие!
До следващата 200 годишнина!

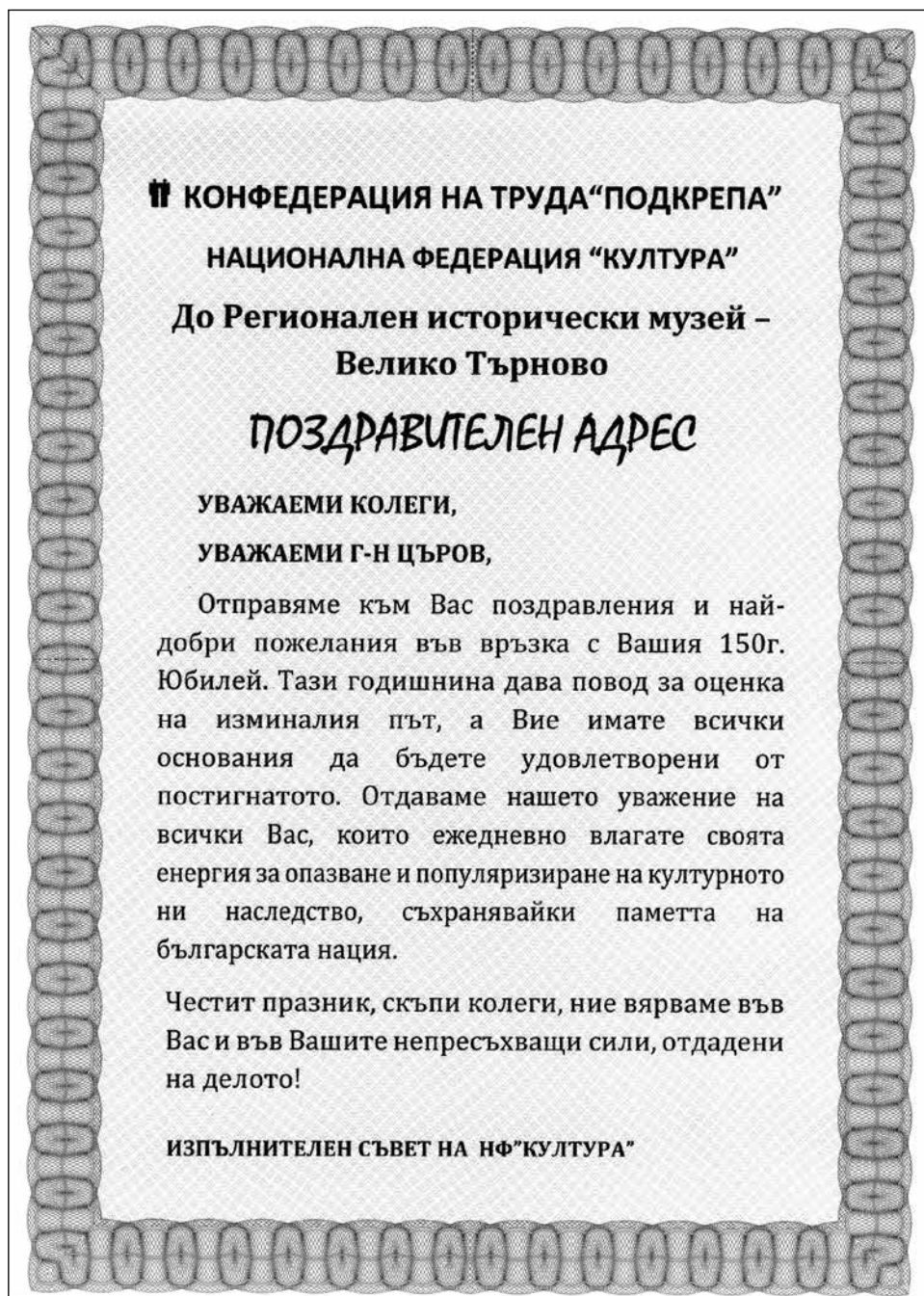
16.06.2022 г.
гр. Трявна

Юлия Нинова
Директор на Специализиран Музей

Обр. 15. Поздравителен адрес от г-жа Юлия Нинова, директор на Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна.

Fig. 15. Congratulatory address by Mrs. Julia Ninova, Director of the Specialized Museum of Woodcarving and Ethnographic Arts – Tryavna.

Обр. 16. Поздравителен адрес от Изпълнителен съвет на НФ „Култура“ на Конфедерация на труда „Подкрепа“.

Fig. 16. Congratulatory address by the Executive Board of the National Culture Fund at the Confederation of Labour Podkrepa.

СЪКРОВИЩНИЦА НА НАЦИОНАЛНОТО И СВЕТОВНОТО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Каталог от Юбилейна изложба „Съхранените съкровища. 150 години музей
във Велико Търново“.

Велико Търново, издателство „Фабер“, 2021, 205 с., с цв. ил.

Пламен Павлов

На 2 януари 1871 г. неколцина представители на българската възрожденска интелигенция на събрание в читалище „Надежда“ решават да създадат музей – институция, която на практика е непозната във все още поробена България. Делови хора, свързани с все по-силно навлизащите модерни европейски идеи, просветените търновски граждани се заемат със „... събиране на древности, тъй щото с времето да може да се състави един музей малък в читалището...“. Като начало са закупени две картини на Николай Павлович, последвани от семейни и други реликви. Силен тласък музейното дело в Търново получава веднага след Освобождението, когато на 18 януари 1879 г.

е учредено първото в България Археологическо дружество с председател д-р Васил Берон.

При цялото им родолюбие, мисловни хоризонти и визионерство учредителите на най-стария български музей надали са могли да си представят, че след 150 години тяхната „рожба“ ще притежава 260 хиляди артефакти от национална, европейска и световна величина! Именно това огромно културно богатство и материализирана историческа памет е представено в изданието във връзка със знаменателната годишнина каталог „Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново“, изготвен от Регионалния исторически музей в старата столица, с подкрепата на Община Велико Търново. Ограниченията във връзка със световната пандемия „Ковид-19“ отложиха представянето на едноименната изложба и отпечатаното издание с повече от година. За сметка на това

изложбата се превърна в културно събитие, посрещнато с небивал интерес от стотици търновци и гости на старата столица. Дълго очакваната проява привлече вниманието и на музейни специалисти от цялата страна – убедителна илюстрация на фактичката роля на Регионалния исторически музей – Велико Търново на утвърдена и авторитетна национална културна и научна институция.

Изложбата и съпътстващото издание „*Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново*“ със сигурност са впечатлили и неизкушения от историята читател със своята висока научна и естетическа стойност. Тази „представителна извадка“ на съхраняваното културно-историческо наследство е „съградена“, подобно на шедьоврите на старата търновска архитектура. Изданието, чийто съставител и отговорен редактор е д-р Иван Църков, директор на Регионалния исторически музей, е дело на екип от учени и музейни специалисти: Недко Еленски, Александър Чохаджиев, Михаела Томанова, доц. д-р Павлина Владкова, Калин Чакърков, доц. д-р Диана Тотева, доц. д-р Евгени Дерменджиев, проф. д.изк. Константин Тотев, проф. д-р Хитко Вачев, доц. д-р Деян Рабовянов, Михаил Стойчев, д-р Миглена Петкова, д-р Димитър Харбалиев, доц. д-р Светла Атанасова, д-р Симеон Цветков, гл. ас. д-р Иван Църков, гл. ас. д-р Пламен Събев, д-р Емил Врежаков, Станислава Ботева, Тодорка Недева. Фотографиите са дело на Наталия Борисова, оформлението – на Нейко Генчев, а корицата е на проф. Красимир Русев. В по-голямата си част авторите принадлежат към научния състав на Регионалния исторически музей, заедно с които виждаме имената и на утвърдени изследователи със сериозни приноси в изучаването на историята и културата на старопрестолния град.

Замислена като модерен каталог на съхраняваното в Регионалния исторически музей – Велико Търново културно-историческо наследство, каталогът „*Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново*“ се състои от осем части, в които със снимки и текст са представени 245 каталожни номера с общо 433 музейни предмети от изключително богатата съкровищница, каквато е вече 151-годишната културна и научна институция. Последователно са показани артефакти от Праисторията, Античността, Средновековието, етнографията, християнското изкуство, българското национално Възраждане, новата история и най-новото време. В началото е поместен кратък предговор на д-р Иван Църков, а в края е дадена обща библиография. Трябва да се отбележи, че към всеки от представените артефакти е приложен кратък научен апарат.

Да направим дори най-кратък преглед на каталога, в който е „компресирана“ огромна и разностранна информация, не е възможно, а и надали е необходимо – ценителите на историята могат сами да съпреживеят посланията на миналото, разглеждайки експозициите на Регионалния исторически музей – Велико Търново, неговите археологически и архитектурни резервати, старинни църкви и възрожденски сгради.

И все пак, без претенции за изчерпателност, ще открием някои от акцентите в каталога „*Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Тър-*

ново“. Показана със свои знакови образци, още Праисторията ни убеждава в световните измерения на откритото по нашите земи културно наследство. Квалификацията „световни“ изобщо не е пресилена – достатъчно е да посочим Хотнишкото златно съкровище (кат. №3), датирано около 4300–4200 г. пр. Хр. Според някои учени златните предмети, открити в руините на праисторически храм, са синхронни по време с „най-старото обработено злато в света“ от Варненския халколитен некропол, а е възможно и да са по-ранни! Оправдан интерес предизвиква дъното от керамичен съд от археологическите разкопки в с. Самоводене (кат. №1), върху което са запазени тайнствени знаци и символи, датирани към 5200 г. пр. Хр.

Античните паметници убедително илюстрират наследството, оставено от древните траки, контактите им с древногръцката цивилизация, както и мощното присъствие на древния Рим в земите между Стара планина и река Дунав. Както специалистите, така и многобройните посетители няма как да не бъдат впечатлени от великолепните находки, открити в надгробната могила на тракийския благородник (владетел на локална държавица в днешна Северна България?) при с. Големаните (кат. №10). Висока научна и познавателна стойност имат римските военни дипломи (кат. №№13–14) и увековеченото върху камък писмо на императорите Септимий Север (193–211 г.) и Каракала (211–217 г.) до жителите на знаковия римски град Никополис ад Иструм (кат. №15). Няма как да подминем образците на римски статуи и релефи, украшения, предмети на бита (кат. №№16–29) и не на последно място керамичните детски играчки от известния на учените у нас и в чужбина производствен център при с. Бутово (кат. №№32–33).

Разбира се, емблематично в пълния смисъл на думата – в национален, балкански и европейски план, е средновековното наследство на „богопазения Царевград Търнов“. Представените в каталога „*Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново*“ паметници от столицата на Второто българско царство са многобройни и разнообразни – произведения на каменната пластика от двореца на българските царе, християнски реликви от Царевец и Трапезица, златни украшения и др. (кат. №№38–44, 69–85). Впечатляваща е колекцията от златни пръстени (кат. №№45–61), сред които с най-широка известност без съмнение е Калояновият пръстен, открит в дискутирания в науката „гроб №39“ до църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (кат. №45). С все повече популярност се ползва луксозната търновска сграфито керамика (кат. №№87–91), която без съмнение е една от интересните и оригинални страници в историята на приложните изкуства през XIII–XIV в.

Етнографските образци, включени в каталога „*Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново*“ илюстрират усета към красивото при знайните и незнайни творци на нашето народно изкуство. Не можем да не споделим вълнението на гостите на Великотърновския музей пред красотата на

женските носии (кат. №№ 93–94), украсените с рисунки керамични съдове, пафтите, килимите, раклите и дори железните сейфове (кат. №№ 92, 102–103, 114–117), отвеждащи ни към „модерните времена“ на XVIII–XIX в. – материализирани „спомени“ за предприемчивите българи от Търново и Арбанаси, развиващи търговска дейност не само в пределите на Османската империя, но и на европейските пазари.

На свой ред разделът „Християнско изкуство“ потвърждава съвременните научни виждания за ролята и авторитета на Търновската митрополия, наследницата на средновековната Българска патриаршия в православния свят. Още свидетелства за духовните стремежи и художествените вкусове срещаме в образците на църковна утвар, да не говорим за изключителната колекция от икони – една от най-представителните за майсторството на възрожденските зографи (кат. №№ 128–137). Държа специално да отбележа плащаницата, дар на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ от търновския митрополит Арсений от 1569 г. (кат. № 138), резбованите и изкусно украсени царски двери от църквата „Св. Георги“ в Арбанаси (кат. № 140), одеждите и позлатения жезъл („патерица“) на родения в Търново владика на българите в Букурещ Панарет Рашев (1808–1887 г.) (кат. № 145).

Предметите от възрожденската епоха впечатляват със своето многообразие – търговски документи, пръстени, печати и др. (кат. №№ 146–150) и значимост, особено що се отнася до националноосвободителното движение – литографии, фотографски портрети на видни личности – Васил Левски (кат. № 165), Филип Тотю (кат. № 169), Бачо Киро (кат. № 172) и Стефан Стамболов (кат. № 173). Свързани с Апостола на свободата са и съхраняваните в музея орап (дяконски пояс) и два печата – на БРЦК и БРК (кат. №№ 166–168). Интересни са и образците на огнестрелно и хладно оръжие (кат. №№ 152–157, 161–163), пазещи паметта на въоръжената борба срещу османския поробител и Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг.

Още по-изявено е разнообразието от паметници на всекидневния живот, градския бит и лукс, оръжието и др. от „Новото време“, включително на възкресената във Велико Търново през 1879 г. българска държавност (кат. №№ 176–204). Сред последните е и звънецът на Учредителното събрание (кат. № 175).

Представени са и различни видове хладно и огнестрелно оръжие от края на XIX в. до средата на XX в. (кат. №№ 205–222), както и предмети от т. нар. „войнишко творчество“ от времето на Първата световна война (кат. №№ 223–228).

Разделът „Най-новото време“ ни запознава с близкото минало, както и с настоящето на града, обявен с решение на Народното събрание за историческа и духовна столица на България – високи отличия („Почетен гражданин на Велико Търново“, „Награда Велико Търново“ и др.), медали, плакети и юбилейни знаци, свързани с многовековната българска държавна и културна традиция, чието олицетворение е Велико Търново (кат. №№ 232–245).

Дори и краткият преглед на културно-историческото наследство, включено в каталога „*Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново*“, показани и в рамките на едноименната изложба, ни мотивират да призовем за промяна на официалния статут на музея във Велико Търново. Очевидно е, че той категорично надскача стандартната дефиниция „регионален“, тъй като „де факто“ играе ролята на национален музей. Тази позиция съвсем не е проява на „местен патриотизъм“ и емоция, а обективна реалност.

ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ НА МУЗЕЙНИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ 2016–2020. БИОБИБЛИОГРАФСКИ СПРАВОЧНИК

Велико Търново, издателство „Фабер”, 2021, 128 с.

Анастасия Радева

През 2021 г. излезе от печат биобиблиографският справочник „Изследвания и публикации на музейните специалисти 2016–2020“ на Регионален исторически музей – Велико Търново. Изданието е посветено на 150-годишнината от създаването на музейната институция в града.

„Изследвания и публикации на музейните специалисти 2016–2020“ е естествено продължение на библиографията на Регионален исторически музей – Велико Търново. Следва да се отбележат предходните библиографски справки. Първият том „Изследвания и публикации на музейните работници 1927–1990“

излиза през 1991 г. по повод 120-годишнината от създаването на музея. Библиографията е със съставители В. Павлова, Х. Карамихова и Р. Цонева, като в нея са включени 1864 заглавия от 68 автори. Вторият том със заглавие „Регионален исторически музей – Велико Търново. Изследвания и публикации на музейните специалисти 1991–2006“ е със съставители В. Павлова и Ж. Радева. Излиза през 2007 г. и в него са описани 2090 заглавия от 62 автори, от тях 749 са научни публикации. Третият том „Изследвания и публикации на музейните специалисти 2007–2015“ излиза през 2016 г. и е посветен на 145-та годишнина на музея. Съставители са В. Павлова, Д. Косева-Тотева и А. Радева. В този том са включени 530 заглавия от 33 автори.

В настоящото четвърто издание „Изследвания и публикации на музейните специалисти 2016–2020“ са поместени 363 заглавия на научни публикации от 30 автори. Хронологичните граници на четвърти том обхващат периода от 2016 г. до месец декември 2020 г. В него са прибавени описания на научни материали, които не са вписани в предходните справочници, но отпечатани във времето, в което авторът е работил в музея.

Библиографските записи са направени според изискванията на БДС 9735–72 „Описание на печатните произведения за библиографски информационни издания и за библиотечни каталози“, БДС 9736–82 „Съкращения на български думи и словосъчетания в библиографското описание на печатните произведения“ и БДС 11 453–86 „Съкращения на наименованията на българските периодични издания“.

Справочникът е съставен на базата на предоставени библиографски податки от самите автори. Включените заглавия са прегледани „de visu“ и са придружени от кратки анотации.

Настоящата биобиблиография е структурирана по азбучен ред на фамилията (или бащините, ако са по-известни с тях) имена на авторите. Всеки от тях е представен самостоятелно с кратки биографични данни и с библиографска справка на изследванията и публикациите му, която е систематизирана в следните основни раздели:

- Монографии;
- Студии, статии и научни съобщения;
- Рецензии и отзиви;
- Археологически открития и разкопки;
- Съставителство и редакторство.

Във всеки раздел библиографските описания на публикациите са подредени по реда на отпечатването им и азбучно за съответната година. Първо са представени материалите на кирилица, а след тях – на латиница.

Публикациите са номерирани от едно до безкрайност. При повече от един автор, материалът е включен със съответния номер в библиографската справка на първия автор. На втория и всеки следващ автор, ако е от периода на работата му в музея, публикациите са описани пълно, но не са номерирани.

Биобиблиографският справочник съдържа три показалеца – именов, географски и тематичен. За удобство и с цел улеснение при работа с него, в именния показалец са включени голям брой лични имена, които се споменават и са отразени в анотациите.

Изданието има за цел да популяризира научно-изследователската работа на специалистите от Регионален исторически музей – Велико Търново. Със своя тематичен обхват и задача справочникът е предназначен за историци, краеведи, музейни и научни работници, преподаватели, учители, студенти и всички онези, интересуващи се от историята и музейното дело във Велико Търново и Великотърновския край.

ХИТКО ВАЧЕВ, ИЛИЯН ПЕТРАКИЕВ. ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В АРБАНАСИ

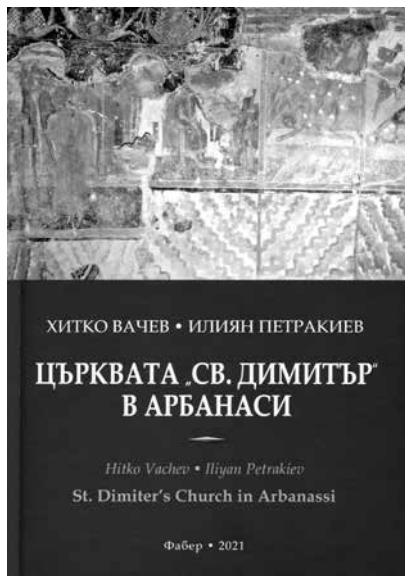
Велико Търново, издателство „ФАБЕР“, 2021, 106 с., с цв. ил.

Евгени Дерменджиев

Монографичното изследване „Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси“ с автори Хитко Вачев и Илиян Петракиев се състои от увод, три глави, списък на използваната литература, резюме на английски език в обем от 106 страници текст и 75 цветни илюстрации.

Първа глава е озаглавена „Храмът „Св. Димитър“ – история, архитектура, ктитор“. В началото са представени всички изворови сведения за историята на църквата. Въз основа на данните от археологическите проучвания, анализ на архитектурните останки и стиловите особености на стенописите е изяснена строителната история на храма. Първоначално е била изградена църква, посветена на Св. Георги, която е заемала обема на сегашния параклис. Тя се състои от олтар, наос и притвор, разположени по оста изток – запад. Покрита е с масивен свод. Данните от археологическите проучвания сочат, че постройката е издигната в средата на XVI в. В подкрепа на тази датировка се явяват стиловите особености на оцелелите до днес стенописи. От тях е запазено изображение на сцената „Небесна литургия“ и шест сцени от житийния цикъл на Св. Великомъченик Георги. В този си вид църквата просъществува до първите десетилетия на XVII в., когато е предприета мащабна реконструкция, довела до появата на храма „Св. Димитър“.

При археологическите разкопки, извършени във вътрешността на църквата „Св. Димитър“, са проучени седем гроба, ситуирани в различни нейни части. Анализът на разположението им във вътрешността на храма и находките, произхождащи от тях, позволява да се установи, че погребенията са извършени в периода между 1621 г. и края на XVIII в. В гробовете са открити разнообразни

находки, които в преобладаващата си част са свързани с личността на погребаните – златотъкани части от облеклото и аксесоари към него, златни и сребърни пръстени. Те се отличават с високохудожествената си изработка, което е сигурен признак, че погребаните са принадлежали към най-високата имуществена и социална категория жители на селището.

Глава втора е озаглавена „*Некрополът*“. Около църквата „Св. Димитър“ е разположен некропол, който заема по-голямата част от дворното пространство. Сектори от него са изследвани по археологически път в продължение на няколко сезона. Придобитите данни сочат, че гробището е оформено на базата на предварителна планировка. При проучванията е установено, че извършените погребения са в съответствие с установения канон, според който мъртвото тяло се полага по гръб, ръцете обикновено са скръстени, а долните крайници са изпънати. Веднъж организирани в пространството на некропола, част от гробовете са използвани многократно. Като цяло данните от археологическото проучване показват доста стриктно придържане към християнската погребална обредност.

Сравнително малко са отклоненията от каноничния погребален обряд. Най-често срещаното между тях е свързано с очистителната сила на огъня. Регистрираната по археологически път ситуация в някои от гробовете може да се свърже с изпълнението на обичаи, които са породени от страха от превъплъщение на мъртвеца. Преобладаващата част от открития погребален инвентар е свързан с личността на погребаните – златни, сребърни и бронзови пръстени, пръстен-печат, няколко чифта сребърни обеци, копчета, златосърмен и сърмен текстил. Въз основа на ситуацията, в която са открити, стиловите и технически характеристики на отделни предмети е установено, че те датират от средата на XVI в. до края на XVIII в.

Данните от проучването на некропола в дворното пространство на храма „Св. Димитър“ са сравнени с резултатите от археологическите изследвания на некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси. Не са констатирани съществени разлики по отношение организацията на некропола, вида и произхода на надгробните паметници, гробните съоръжения и практикуваните погребални обичаи. Резултатите от проучването на некропола при храма „Св. Димитър“ хвърлят допълнителна светлина върху въпроса за етническата характеристика на населението в селището. Изследванията по проблема сочат, че в Арбанаси живее гръцко, българско, албанско и влашко население с неутвърдено народностно съзнание, обединено от източноправославното си вероизповедание.

Резултатите от проучванията на некропола при църквата „Св. Димитър“ дават възможност да бъдат допълнени някои аспекти от живота в селището. Установява се, че част от откритите накити са работени в златарските ателиета в Чипровци и Враца. Друга група от тях са продукция на майстори от самото селище. Освен местното производство, в Арбанаси е употребявана продукция-

та на ателиета, намиращи се в Търново. Видът и материалът, от който са изработени накитите, са добра илюстрация на социалната структура в селището и високите икономически възможности на населението. Откритите в некропола при църквата „Св. Димитър“ текстилни останки и аксесоари за дрехи дават известна представа за носеното от жителите на махалата облекло.

Глава трета е озаглавена „*Място и роля на църквата „Св. Димитър“ в историята на Арбанаси и Търновската митрополия*“. Резултатите от комплексното изследване на този храм дават възможност да се изяснят редица проблеми по отношение историята на Арбанаси, градоустройствената му структура, произхода на архитектурно-композиционната форма на храмовете, мястото и ролята на Православната църква в живота на селището.

В средата на XVI в. в Арбанаси е издигнат храм, чийто патрон е Св. Георги. Данните от археологическите проучвания категорично сочат, че става дума за изцяло новоизградена църква, като не са регистрирани каквито и да било следи от по-ранно строителство. Това от своя страна е в разрез със съществуващата в Османската империя правна практика по отношение на християнското храмово строителство. Обяснението на този факт е намерено в спецификата на възникването на селището и статута му през този период.

В първите десетилетия на XVII в. църквата „Св. Георги“ е включена като параклис в обема на новоиздигнатия храм „Св. Димитър“. Запазеният ктиторски надпис съобщава, че дейностите по стенописването му са завършени през 1621 г. Появата на тази култова постройка е пряко обвързана с историята на Търновската митрополия през този период. Тя е първият катедрален храм в Арбанаси след избора на селището за второ седалище на търновските архиепери. Анализът на сведения с различен характер показва, че създаването на второ седалище на митрополията и изграждането на катедралния храм „Св. Димитър“ са осъществени по инициатива на владиката Гавраил (1608–1626 г.).

От 30-те години на XVII в. до края на XVIII в. катедрални функции в Арбанаси изпълнява църквата „Рождество Христово“. В средата на XIX в. митрополитски храм отново е „Св. Димитър“. За това свидетелства документ в кодекса на Търновската митрополия с дата от месец юни 1850 г. От съдържанието му става ясно, че търновският владика Неофит (1840–1846 г. и 1848–1857 г.) и епископите му се събират в храма „Св. Димитър“ в Арбанаси и провеждат избор за викариен епископ на митрополията. Важната роля, която играе църквата „Св. Димитър“ при управлението на митрополит Неофит, се илюстрира от още един факт. В притвора на храма са погребани неговите най-близки родственици – сестра му Анна Калуди и нейният съпруг Константин Калуди.

Църквата „Св. Димитър“ играе важна роля в организацията на учебното дело и образованието в Арбанаси. Към нея функционира килийно училище. Сведенията сочат, че през XVII в. там се извършва усилена книжовна дейност. Църковните книги, притежание на храма „Св. Димитър“, са изпълнени с мно-

гобройни приписки. Те носят информация за важни исторически, икономически и културни събития в живота на селището.

Представената книга на Х. Вачев и И. Петракиев има ясна и добре подредена структура. Логически са обвързани темите и проблемите, разглеждани в отделните глави. Илюстрациите са качествени, добре подбрани и кореспондират с текста.

Разглежданата проблематика е актуална за българската историко-археологическа наука. Ярко се открояват приносите на авторите, които дават възможност да бъдат преоценени редица стари постановки по отношение на развитието на християнското изкуство и архитектура през епохата на османското владичество.

ХИТКО ВАЧЕВ. КАТОЛИЧЕСКИ ЦЪРКВИ И НЕКРОПОЛИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV–XVII ВЕК.

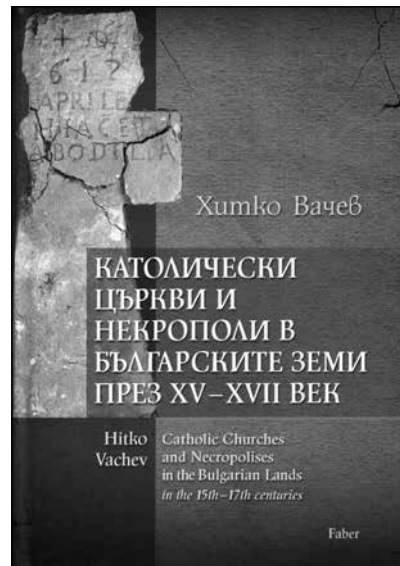
Велико Търново, издателство „Фабер“, 2021, 233 с., с цв. ил.

Илиян Петракиев

Монографичното изследване „Католически църкви и некрополи в българските земи през XV–XVII век“ с автор Хитко Вачев се състои от въведение, четири глави, заключителни думи, списък на използваната литература и обширно резюме на английски език, с обем от 233 страници и 21 цветни илюстрации.

Въведение. В тази част от изследването е аргументиран изборът на темата, териториалния ѝ обхват, представен е кратък преглед на съществуващите изследвания, които имат отношение към нея. Факт, който трябва да бъде отбелязан е, че към настоящия момент в българската научна литература липсва обобщаващо изследване, посветено на строителството и архитектурата на католическите храмове, функционирали в българските земи през първите векове на османското владичество. Отчитайки това, авторът отбелязва, че за да бъдат постигнати целите на изследването, трябва да бъдат посочени особеностите в развитието на християнската архитектура в границите на една мюсюлманска държава. Благодарение на своя характер, интегрираща постиженията в много от областите на обществения живот, архитектурата е тясно свързана с общественото битие и съзнание. По тази причина предложеният от изследователя анализ е изграден в съответствие със социалните процеси, характеризиращи епохата.

Глава I. Условия и фактори за католическо църковно строителство. Храмовото строителство и архитектура в българските земи през XV–XVII в. са пряко зависими от историческите и социално-икономическите условия, както и от всички аспекти на политиката на османската власт към християнската църква. Това важи в пълна степен както за православните, така и за католи-

ческите общности. Наред с това е отчетено, че що се отнася до католическото храмово строителство, то има някои специфики породени от факта, че към католическата църква и нейните органи в Османската империя се прилагат не толкова изискванията на съответните закони, колкото условията от международните договори. Оттук произтича и своеобразната двойственост в статута на католическото население, подчинено на османската власт. Подобряването на положението на християните с католическо вероизповедание се влияе от религиозните, политически и юридически принципи, действащи в т. нар. „режим на капитулациите“, осигуряващ необходимата степен на екстериториалност за чужденците в империята. Авторът аргументирано доказва, че тези условия и фактори слагат силен отпечатък върху мащабите и определят тенденциите в развитието на католическото храмово строителство и архитектура в българските земи през първите векове на османското владичество. Наред с това се наблюдават и някои особености по отношение на статута, степента на развитие на общественно-социалния и културен живот на отделните общности, изповядващи католицизма – в случая дубровнишките колонисти, старите католически общности в северозападните български земи и павликяните.

В рамките на тази глава е отделено специално внимание на финансовото обезпечаване на строителните дейности, свързани с изграждането и поддръжката на католическите църкви. Приведени са редица примери, които илюстрират начините за набиране на средствата – чрез помощи от Конгрегацията за разпространение на вярата, чрез доходи от недвижими имоти на църкви и манастири, и от дарения на вярващите. Представените условия и комплексно действащи фактори са реалната действителност, на фона на която могат да бъдат доловени спецификата и различните форми на всичко онова, което може да се нарече католическо храмово строителство в българските земи през XV–XVII в.

Глава II. Католически храмове в българските земи през XV–XVII век. В първия параграф от тази глава е разгледано храмовото строителство в дубровнишките колонии. Въз основа на наличните документални източници и резултати от археологически проучвания е установено, че католически храмови постройки има в няколко града. Това са храмовете „Св. Стефан“ в Никопол (скална църква от епохата на българското средновековие), „Св. Богородица“ в София (XV–XVI в.), „Успение на Св. Богородица“ в Търново (XVI в.) и „Св. Богородица“ в Провадия (XVII в.). Католиците от Пловдив пътуват за тържествена служба до Одрин. Богослужението на католиците от дубровнишките колонии в Русе, Шумен, Разград, Ловеч и Видин се извършва в жилищни постройки.

Следващия параграф е посветен на католическите църкви и манастири в северозападните български земи. Основен източник по отношение на тяхната строителна история са релациите на католическите епископи и мисионери. Застъпена е тезата, според която има сериозни основания да се предполага, че първоначалното изграждане на църквата „Св. Богородица“ в Чипровци е ста-

нало през епохата на българското средновековие. В началото на XVII в. към нея е построен манастир. Църквите „Св. Апостол Петър“ в с. Копиловец и „Св. Антоний игумен“ в с. Желязна, както и манастирите към тях, придобиват завършен вид в началото на XVII в. Някои косвени сведения дават основание да се предположи, че първоначалното им издигане е станало наскоро след строителството на храма „Св. Богородица“ в Чипровци. През 20-те години на XVII в. в с. Клисуря за задоволяване на религиозните нужди е изградена къща, която в последствие е превърната в църква с патрон „Св. Архангел Михаил“.

Третият параграф от тази глава е посветен на католическите храмове в павликянските селища, разположени северно и южно от Стара планина. В северните български земи са локализирани следните храмове: „Св. Апостоли Петър и Павел“ в с. Петокладенци, „Св. Троица“ в с. Маринополци, „Св. Георги“ в с. Ореш, „Възнесение Господне“ в с. Търничевица, „Св. Троица“ в с. Трънчовица и „Възнесение Господне“ в с. Белене. С изключение на храма в с. Петокладенци, който е каменен, всички останали църкви са били построени от дърво. В селищата Долно Лъжане, Горно Лъжане, Барнофово, Калугерица, Брестовец, Бъсцево и Сокиево църковните служби се изпълняват в стопански постройки и къщи.

От анализиранияте релации на католическите дейци и мисионери става видно, че в павликянските селища Калачлии, Хамбарлии, Давуджево, Селджиково и Доганлии, разположени южно от Стара планина, няма нито една постройка, изградена специално за храм. За задоволяване на религиозните си нужди католиците обаче са намерили оригинални начини да заобиколят османските разпоредби, оформяйки в къщата на свещенослужителите пространства, предназначени за служби. За такъв тип постройки авторът предлага удачния термин „молитвени домове“. С оглед функциите, които изпълняват, те са една от формите на всичко онова, което се нарича католическо храмово строителство.

Глава III. Архитектура и интериорни решения на храмовете. В първия параграф от тази глава са анализирани архитектурните решения на църковните постройки на дубровнишките колонисти. Установено е, че те са подвластни на тенденциите, които се констатираат по отношение на православно храмово строителство от периода. Върнато към функциите на една народно-религиозна архитектура, християнското църковно строителство възприема външните форми на масовия тип жилище. Строените специално за църкви сгради запазват еднокорабния наос, а в някои случаи и абсидното пространство, но външната им архитектура се приближава в значителна степен до жилищната. За разлика от външното архитектурно решение, където са отчетливи външните влияния, то нещата в интериора стоят по различен начин. Като цяло той е в съответствие с ритуално обредните и служебни изисквания на Католическата църква. По отношение на интериорните решения на храмовете, авторът аргументирано доказва, че те са дело на майстори, които добре познават съвременните тенденции в италианската живопис от това време.

Във втория параграф са разгледани архитектурните и интериорни решения на католическите храмове в Чипровския регион. Направени са няколко изводи. Като цяло архитектурната композиция и решение на интериора са в съответствие с ритуално-обредните и служебни изисквания на Католическата църква. Отсъствието на някои традиционни за католическата архитектура елементи е резултат на ограничителните разпоредби от страна на официалната османска власт по отношение на християнското храмово строителство. Констатира се наличието на определени местни влияния, най-вече по отношение на начина на градеж, използваните строителни материали и конструктивни прийоми. Общото художествено решение на интериорите е резултат от взаимното допълване на две основни направления в църковното изкуство. Едното от тях се долавя в зографията, която вероятно е дело на дубровнишки майстори, които са формирани в тесен контакт със съвременната италианска живопис и същевременно са под влияние на византийската традиция. Другото направление е представено най-вече от веществените носители на святост, изработени в Италия в характерния за епохата стил.

Последният параграф от тази глава е посветен на църковните постройки в селищата на павликяните, приели католицизма. Поради пълното отсъствие на запазени паметници, основните изводи са направени на базата на писмените документални свидетелства от епохата.

Глава IV. Некрополите. Въз основа на наличните писмени извори и резултатите от археологическите проучвания на некропола край католическата църква „Успение на Св. Богородица“ в Търново са представени основните характеристики на некрополите от разглеждания период. На тази база са изяснени редица въпроси, свързани с тяхната топография, използваните надгробни паметници, гробните съоръжения и ритуали. Установено е, че като цяло практикуваните обреди и обичаи в дубровнишките колонии и селищата в северозападните български земи са в съответствие с изискванията на католическия погребален канон. По-сериозни отклонения от него се констатира при погребалните практики на приелите католицизма павликяни.

Заклучителни думи. В тази част от изследването са представени в обобщен вид основните изводи по отношение на католическото църковно строителство, архитектурните решения на храмовете, погребалните обреди и обичаи. Аргументирано е виждането, че въпреки не особено благоприятните условия за развитие, едно будно и интелигентно общество, което изповядва католическата вяра, е намерило начини и форми за задоволяване на религиозните си нужди.

Наред с всички достойнства на монографията трябва да се отбележи и доброто ѝ полиграфично оформление, заслугата за което е на издателство „Фабер“.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2021 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“, общ. П. Тръмбеш (А. Чохаджиев – ръководител, А. Янакиева – член на екипа).

Обект „Югозападен тъгъл на форумния комплекс“ в АР „Никополис ад Иструм“ (И. Цървов – ръководител, М. Томанова – зам.-ръководител, К. Чакървов – член на екипа, П. Владкова – консултант).

Обект „Манастир „Успение на св. Богородица“ в кв. Френкхисар на столицния Търновград“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – ръководител).

Обект „Средновековна крепост Ряховец“ край гр. Горна Оряховица (И. Петракиев – ръководител, Х. Вачев – консултант).

Обект „Манастир „Св. Йоан Продром“ в гр. Ахтопол, общ. Царево (Х. Вачев – ръководител).

Обект „Османска баня в гр. Оряхово“ (Ж. Гюлева – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на обект №5 – гр. Чирпан при изграждането на скоростната железопътна линия в отсечката Оризово – Михайлово (Н. Еленски – зам.-ръководител).

Спасителни археологически проучвания в м. Геран, гр. Лясковец (К. Чакървов – ръководител).

Геофизическо проучване около АР „Никополис ад Иструм“ по проект „Никополис ад Иструм – геофизика extra muros“ (К. Чакървов – ръководител).

Теренно обхождане на територията на концесионна площ „Ломенска кория“, с. Върбовка, общ. Павликени (К. Чакървов – ръководител, Н. Еленски – член на екипа).

Теренно обхождане на археологически обекти в землището на с. Хотница, общ. Велико Търново (К. Чакървов – ръководител).

Теренно обхождане в землището на с. Петко Каравелово за локализиране и актуализиране на археологически обекти (А. Чохаджиев – ръководител).

Теренно обхождане и оглед на селищна могила „Паскалевец“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Теренно обхождане и оглед на неолитно селище „Хотница – Орловка“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Теренно обхождане и оглед на археологически обект „Върбовка I“ по трасето на АМ „Хемус“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Сградата на Старата Митрополия“, гр. Велико Търново (Н. Еленски – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Жилищна сграда в УПИ III, кв. 329 по плана на гр. Велико Търново“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Подмяна на съществуващи тласкателни водопроводи от помпена станция на с. Росица до напорен водоем с. Вишовград, общ. Павликени“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Реконструкция на водопроводната мрежа в гр. Павликени – II етап, подетап 2.6“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Изграждане на буферен паркинг „Френкхисар“ във Велико Търново (Е. Дерменджиев – ръководител)

Археологическо наблюдение на обект „Къща за гости в УПИ II 2335, кв. 304, гр. Велико Търново, ул. „Никола Пиколо“ № 13 (Х. Вачев – ръководител).

II. Експозиционна дейност

23 февруари – 30 юни

РИМ – В. Търново участва с материали от фонд „История на България XV – XIX в.“ в изложба „С духа на Ботевци“, експонирана в РИМ – Плевен (С. Атанасова).

1 март – 15 април

Авторска мобилна изложба „Когато момчето става мъж...“ Казармата през „ОНЕЗИ“ 45 години“ е експонирана в ИМ – Димитровград (И. Вълев).

8 април – 11 юни

РИМ – В. Търново участва в съвместна изложба, посветена на 145 години от избухването на Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг, експонирана в РИМ – Добрич (С. Атанасова).

2 септември – 31 октомври

Авторска мобилна изложба „Когато момчето става мъж...“ Казармата през „ОНЕЗИ“ 45 години“, експонирана в Археологически музей – Велики Преслав (И. Вълев).

6 септември – 22 септември

РИМ – В. Търново съвместно с Демократичен съюз на българите в Румъния организира в гр. Букурещ фотоизложба „Съединението на България и Сръбско-българската война“ (Е. Врежаков).

22 септември – 22 октомври

РИМ – В. Търново съвместно с Демократичен съюз на българите в Румъния организира в гр. Букурещ фотоизложба **„Велико Търново и независимостта на България“** (Е. Врежаков).

септември 2021 г. – февруари 2022 г.

РИМ – В. Търново е съорганизатор в изложбата **„Да прекрачиш в миналото“**, експонирана в ИМ – Димитровград (С. Цветков, С. Стефанов).

14 октомври 2021 г. – 30 януари 2022 г.

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба **„Самолетостроенето в Казанлък“**, съвместна инициатива на Музей на фотографията и съвременните визуални изкуства – Казанлък, Клуб „Стендов моделизъм“ – София, Манта модел клуб – В. Търново и РИМ – В. Търново (С. Стефанов, С. Цветков, Б. Боянкинска, Н. Борисова).

26 октомври

По повод храмовия празник в църквата „Св. Димитър“ в Асенова махала е експонирана иконата „Св. Димитър на кон“ (Д. Косева-Тотева, М. Атанасова).

1–15 ноември

Мобилна изложба **„Светла и трайна бъднина“**, посветена на 180-та годишнина от рождението на митрополит Климент Търновски, е експонирана пред Факултета по Изобразително изкуство. Съвместна инициатива на НЧ „Надежда 1869“ – В. Търново, РИМ – В. Търново и Държавен архив – В. Търново (С. Атанасова).

1 ноември

Виртуална изложба на даренията и дарителите **„Заедно да съхраним историческата памет“** е представена на фейсбук-страницата на РИМ – В. Търново (Б. Боянкинска, Н. Борисова).

III. Културни събития и прояви

19 юни

РИМ – В. Търново е съорганизатор и домакин на проведената заключителна част на **Национална научна конференция „Иваново – Червен – Търнов – наследството на Средновековието“** (Т. Георгиева, Н. Борисова, И. Петракиев, П. Събев).

23 юни

Пред сградата на музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирано културно-образователно събитие под надслов **„Космическият устрем на Европа“**, включващо интерактивни образователни работилници, демонстрации, постерна изложба и прожекции на научно-популярен филм. Съвместна инициатива на ESA, РИМ – Пловдив и РИМ – В. Търново (И. Вълев, Е. Врежаков, Ж. Гюлева, А. Стамболийска, И. Петракиев, М. Маринов).

23 юни

В Лапидариума на Археологическия музей е проведена **церемония** за връчване на удостоверения за успешно завършен курс на обучение от участници в Клуб „Млад екскурзовод“ към Център за подкрепа за личностно развитие – Общински детски комплекс – В. Търново (С. Атанасова, Т. Георгиева, М. Петкова, Д. Харбалиев).

25–27 юни

В АМР „Царевец“ е организирано седмото издание на **Международен фестивал на историческите възстановки** под надслов: **„Средновековен Търновград. Трубадури“**, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново, НД „Традиция“ – Клон В. Търново, СНЦ „Търновци“ и Община Велико Търново (С. Стефанов, С. Цветков).

14–20 юли

В църквите-музеи „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ и „Св. Георги“ в с. Арбанаси се проведе поредното издание на Летен фестивал за класическа камерна музика **„Arbanassi Summer music 2021“**, с участието на музиканти от Кралската фламандска филхармония. Съвместна инициатива на Община Велико Търново и РИМ – В. Търново (М. Русева, С. Йорданова, П. Виткова, Т. Георгиева).

15 юли

В РБ „П. Р. Славейков“ се състоя представяне на книгите на колежата Марин Маринов – **„Ятаганът срещу меча на Бога“**, Издателство Фабер, В. Търново, 2019 и **„Плененият кларинет“**, Издателство Фабер, В. Търново, 2020 (М. Маринов, Х. Вачев).

18 юли

По повод 184 години от рождението на Васил Левски в Лапидариума на Археологическия музей е организирана работилница за малки и големи под

надслов „**Всичко се състои според нас в нашите задружни сили**“ (А. Стамболийска, Ж. Гюлева, С. Атанасова).

22 юли

В Лапидариума на Археологическия музей се състоя представяне на монографията на д-р Миглена Петкова – „**Разказаната**“ идентичност. **Селищната памет на балканджитите от Килифаревския район в разкази, предания и легенди**“. Издателство ДАР-РХ, В. Търново, 2020 (М. Петкова, А. Георгиева).

8 септември

Открита **временна изложба на икони** от фондовете на РИМ – В. Търново в залите на ХГ „Борис Денев“ – В. Търново (Д. Косева-Тотева, Й. Каралъмова, П. Събев).

септември

Излезе от печат третата книга на Марин Маринов – „**Изчезналият опал на Дийп Пърпъл**“, Издателство Фабер, В. Търново, 2021 (М. Маринов).

26 октомври

Тържествено отбелязване на **храмовия празник** в църква „Св. Димитър Солунски“, включващо експониране на икона с изображение на светеца-патрон, водосвет и традиционен курбан. Съвместна инициатива на Община Велико Търново и РИМ – В. Търново (М. Маринов).

2021 г.

В рамките на учебната година РИМ – В. Търново продължава инициативата „**Музей в куфар**“ за деца от ДГ „Ален мак“, ДГ „Соня“ и ДГ „Пролет“ в гр. В. Търново (А. Стамболийска, И. Вълев, Д. Харбалиев).

IV. Проекти

Реализиран образователен проект за изготвяне на виртуална разходка в музейните обекти „Възраждане и Учредително събрание“, Археологически музей и Сарафкина къща, съвместна инициатива на СОУ „Емилиян Станев“ и РИМ – В. Търново (И. Петракиев, Т. Георгиева, Н. Борисова).

Реализиран образователен проект за виртуална разходка с беседа в музейната църква „Св. 40 мъченици“ и Мултимедиен посетителски център (П. Виткова).

Завършен двугодишен образователен проект на Клуб „Млад екскурзовод“ при ОБДК – В. Търново. РИМ – В. Търново е партньор по проекта (С. Атанасова, Д. Харбалиев, Т. Георгиева).

Реализиран проект за създаване на английско-български мини-разговорници с цел подобряване на обслужването в обектите на РИМ – В. Търново (Г. Торлозова, Е. Александров).

Участие в образователен проект „10 000 крачки напред“ на ОУ „Д. Благоев“ – В. Търново (А. Стамболийска).

Работа по проект за определяне на градските забележителности и локации за атрактивно заснемане в старата част на гр. В. Търново (П. Виткова).

Работа по проект за мястото на гр. В. Търново и с. Арбанаси в българската киноиндустрия, с цел обозначаване на заснетите в български филми архитектурно- исторически и природни забележителности в двете селища (М. Русева, П. Виткова).

Работа по проект за създаване на блог за повишаване на информационното осигуряване на туристическия поток в гр. В. Търново (Г. Торлозова, Е. Александров).

Работа по проект „*Access-IT: Иновации за достъпен туризъм в природни и селски райони*“, съвместно с експертен екип „Европейски програми и проекти“ в Европейски център за качество – София (С. Йорданова).

V. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2021 г. за фондовете на РИМ – В. Търново са придобити разнородни предмети, материали и находки: за **сбирка „Праистория“** – 170 бр. находки; за **сбирка „Античност“** – 90 бр. находки; за **сбирка „Средновековие“** – 1151 бр. находки; за **сбирка „Етнография“** – 30 бр. съдове, тъкани и др.; за **сбирка „История на България XV–XIX в.“** – 63 бр. документи, снимки и др.; за **сбирка „Нова и най-нова история“** – 29 бр. вещи, документи и снимки; за **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 228 бр. книги.

В **Лабораторията за консервация и реставрация** на РИМ – В. Търново са обработени 56 монети и са консервирани, напълно или частично реставрирани 260 бр. артефакти и предмети от метал, кост, камък, глина, кожа, хартия, дърво, текстил и други материали, постъпили от археологически разкопки или съхранявани във фондовете и експозициите на музея. Извършена е консервация и реставрация на 5 икони и 2 картини. Изработени са 40 бр. разнородни предмети и аксесоари (знамена, кутии, папки, рамки, копие на карта и др.) за нуждите на експозиционната и фондова дейност.

*Съставил:
Теменуга Георгиева*

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2021 Г.

БЪЛГАРИЯ

Варна

- Известия [на Тракийски научен институт – Филиал Варна]. Т. 1. Делото на капитан Петко войвода – исторически и съвременни измерения. Варна, 2020.
- Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 5. Пазари, общество, власт. Варна, 2020.

Велико Търново

- Войната и мирът – минало, настояще, предизвикателства. Доклади от международна научна конференция, 22 юни 2018 г. Велико Търново, 2021.
- Епохи, 2020, 2.
- Епохи, 2021, 1.
- Исторически кръгозори. Светът след Първата световна война. Статии и студии от конференция, проведена на 28 ноември 2018 г. във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2020.
- Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока. Т. 10. Доклади от международна научна конференция, [16–17 ноември 2018 г., В. Търново]. Велико Търново, 2019. [CD-ROM].

Димитровград

- [Седемдесет] 70 години музейно дело Димитровград 2021. [София], 2021.

Дряново

- Възрожденско църковно изкуство в Дряново = National revival church art in Dryanovo. Велико Търново, 2019.
- Вълчева, Ст. Дряновски манастир. [Велико Търново], [2017].
- Гласът на Дряново. Антология. София, 2009.

- Маймарева, М. Майстор Никола Иванов Фичев (1800–1881). Велико Търново, 2020.
- Накити и шевици от Дряновско = Jewelry & embroidery from Dryanovo region. Велико Търново, 2020.
- Първомайстор Никола Фичев = Protomaster Nichola Fitchev. София, 2019.
- Рачо Стоянов. Сборник от Научни доклади и съобщения, изнесени на Националната сесия по случай 100 години от рождението на писателя, Дряново, 6 октомври 1983 г. Дряново, 1984.
- Сборник с доклади от Национална научна конференция „140 години Априлско въстание и Априлска епопея при Дряновски манастир“, 13.05.2016 г. Велико Търново, 2016.

Карлово

- По стъпките на Апостола. Пътеводител = In the footsteps of the Apostle. Guide. София, 2021.

Ловеч

- Гр. Ловеч. Бележки и спомени по случай 50 г. от освобождението на града (1878–1927). Бръняков, Б. Действията около гр. Ловеч през Освободителната война 1877–1927. [Две фототип. изд.]. Ловеч, 2007. (Библиотека Съкровищница, 5).
- Екзарх Йосиф I. Духовният водач на нацията (1876–1915). Сборник с материали от научната конференция, Ловеч, 4 май 2015 г. София, 2015.
- Ечков, Пл. Покритите мостове в Ловеч. Ловеч, 2014.

Пазарджик

- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 11, 2021.

Плевен

- Историческият път на българите католици, част от Никополската епархия. Каталог към изложба. Плевен, 2021.
- „С духа на ботевци“. Каталог към изложба. Посвещава се на 145 години от Априлското въстание, 185 години от рождението на хаджи Бенчо Николов (1836–1876) и 170 години от рождението на Прокопи Попалексиев Дянков (1851–1927). [Велико Търново], 2021.

Панагюрище

- Райна Княгиня. Автобиография. Велико Търново, 2021.

София

- В дирята на засята бразда. Юбилеен етнографски сборник в чест на доцент доктор Маргарита Василева. София, 2021.
- Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, 103, 2019.
- Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, 104, 2019.
- Известия на Националния исторически музей. Т. 33. Юбилеен сборник Бони Петрунова. София, 2021.
- Томичовият псалтир в България. Книжовност и духовност = Псалтырь Томича в Болгарии. Литература и духовность = The Tomić Psalter in Bulgaria. Literature and spirituality. София, 2019. (Национален археологически музей – Каталогизи, 14).

Стара Загора

- Водач в експозицията на Регионален исторически музей – Стара Загора. Стара Загора, 2021.
- Известия на Старозагорския исторически музей. Т. 7. Жената – пространства и граници в живота ѝ. Сборник с доклади от Национална етнографска конференция, научен ръководител доц. д-р Ангел Гоев, 14–15 октомври 2020 г., Стара Загора. Стара Загора, 2021.
- Минев, М., Ст. Минев. Спомени. Стара Загора, 2021.

Шумен

- Втори преглед на музейните анимации. Сборник с доклади от теоретичния модул на проведения II Преглед на музейните анимации, 28–30 юни 2019 г., Шумен. Шумен, 2020.
- Илиева, Г. Еротичното в изкуството по археологически данни = The Erotic in Art. According to Archaeological Data. Шумен, 2020.
- Музейните колекции. Формиране, съхранение, изследване, представяне. Сборник с доклади от Национална научна конференция с международно участие, Шумен, 15–17 юли 2020 г. Шумен, 2020.

Ямбол

- Поселищен живот в Древна Тракия. Доклади [от] III международен симпозиум „Кабиле“, 17–21 май 1993, Ямбол. Ямбол, 1994.

CROATIA

Zadar

- Diadora, 33–34, 2019–2020.

Zagreb

- *Aliena pecunia*. Zbirka antičkog novca zaplijenjena u Ustaškom logoru Požega = *Aliena pecunia*. The collection of Roman coins confiscated in the Ustashe Požega Camp. Zagreb, 2020. (*Opera Varia Musei Archaeologici Zagrabiensis*, 3.)
- *Darovi zemlje*. Neolitik između Save, Drave i Dunava = *Gifts of Earth*. The Neolithic between the Sava, Drava and Danube. Zagreb, 2014.
- Dukat, Z., I. Mirnik. *Numismatic Collection. Guide*. Zagreb, 2008. (*Guides*, 1).
- *Guide to the prehistoric collection*. Zagreb, 2010. (*Guides*, 3).
- *Liber i Mumija* = *Liber and the Mummy*. Zagreb, 2019. (*Musei Archaeologici Zagrabiensis Opera Varia*, 2).
- *Monumenta marmore aereque perenniora*. Zbornik radova u čast Ante Rendiću-Miočeviću = *A volume dedicated to Ante Rendić-Miočević*. Zagreb, 2020. (*Collectanea archaeologica Musei archaeologici Zagrabiensis*, 3).
- *Segestika i Siscija – naselje s početka povijesti* = *Segestica and Siscia – a settlement from the beginning of history*. Zagreb, 2020.
- *Tomašanci-Palača*. Naselja iz mlađega kamenog, bakrenog i brončanog doba = *Tomašanci-Palača, Settlements of the Late Stone, Copper and Bronze Age*. Zagreb, 2020. (*Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae*, 17).
- *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Ser. 3, 53, 2020.
- Zdenko Vinski. *Život i znanstveni rad*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016 godine. Zagreb, 2020.

CZECH REPUBLIC

Brno

- *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales*, 103, 2018, 2.
- *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales*, 104, 2019, 1.
- *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales*, 104, 2019, 2.
- *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales*, 105, 2020, 1.
- *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales*, 105, 2020, 2.

Praha

- Časopis Národního muzea, 188, 2019, 1–2.
- Časopis Národního muzea, 188, 2019, 3–4.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 57, 2019, 1.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 57, 2019, 2.

GERMANY

Berlin

- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 23, 2017.

Dresden

- Beiheft, 34. Ausgrabungen in Sachsen, 7. Dresden, 2020.

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 96, 2020.

Trier

- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 51, 2019.

Zossen

- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, 49, 2021.

POLAND

Toruń

- Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata. T. 1. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych. Toruń, 2020.
- Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata. T. 2. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych. Toruń, 2020.

Warszawa

- Novensia, 29, 2018.

ROMANIA

Alba Iulia

- Apulum, s. Archaeologica et Anthropologica, 55, 2018.
- Apulum, s. Archaeologica et Anthropologica, 56, 2019.
- Apulum, s. Archaeologica et Anthropologica, 57, 2020.
- Apulum, s. Historia et Patrimonium, 55, 2018.
- Apulum, s. Historia et Patrimonium, 56, 2019.
- Apulum, s. Historia et Patrimonium, 57, 2020.

București

- Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 71, 2020, 1–2.
- Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 71, 2020, 3–4.

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 55, 2018, 2.
- Acta Musei Napocensis, 56, 2019, 1.
- Acta Musei Napocensis, 56, 2019, 2.
- Acta Musei Napocensis, 57, 2020, 1.
- Acta Musei Napocensis, 57, 2020, 2.

Constanța

- Pontica, 52, 2019.
- Pontica, 53, 2020.
- Pontica, 52, Supplementum, 6, 2019.
- Pontica, 53, Supplementum, 7, 2020.

Iași

- Arheologia Moldovei, 41, 2018.
- Arheologia Moldovei, 42, 2019.
- Arheologia Moldovei, 43, 2020.

Timișoara

- Analele Banatului, 26, 2018.

SERBIA

Белград

- The Christian Heritage of Kosovo and Metohija. The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People. Los Angeles, 2015. (Monographs of Serbian history and culture, 1).

Нови Сад

- РАД Музеја Војводине, 58, 2016.
- РАД Музеја Војводине, 59, 2017.
- РАД Музеја Војводине, 61, 2019.

SLOVENIA

Ljubljana

- Lazar, T. Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije. Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka. Ljubljana, 2021.
- Turk, P., M. Turk. The earliest Stories from the Crossroads. Exhibition Catalogue. Ljubljana, 2021.

*Съставил:
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2021 Г.)

Иво Иванов (Варна) – връх на копие

Слави Славчев (Килифарево) – гроздомелачка

Величко Йосифов (с. Долна Липница, общ. Павликени) – керамичен крондир

Ганна Таврийска (Велико Търново) – етнографски материали

проф. д-р Иван Гаврилов (София) – декоративно цветно пано

Кина Илиева (Велико Търново) – етнографски материали

проф. д-р Мариана Гърмидолова (Велико Търново) – етнографски материали

Радина Цачева (София) – маслен портрет, снимки и документи на Джорджо Момчев и негови наследници

Иван Панайотов (Велико Търново) – албум

д-р Иван Църв (Велико Търново) – исторически материали

Йончо Боянов (Велико Търново) – статуя на Стефан Стамболов

Милен Ангелов (Велико Търново) – документи и книги

Нестор Иванов (Велико Търново) – рисунки на хълма Царевец

Николай Ерусалимов (Велико Търново) – радиоточка

Община Велико Търново – образци на наградни отличия

Теодора Митева (Велико Търново) – спестовна книжка

Любен Босилков (Велико Търново) – албуми

Ангел Ганцаров (Велико Търново) – авторска книга

Асен Стефанов (Пловдив) – авторска книга

д-р Веселин Горанчев (Велико Търново) – авторска книга

Иван Тодоров (София) – авторска книга

Катя Митова-Ганева (Велико Търново) – авторска книга

Марин Маринов (Велико Търново) – авторска книга

д-р Миглена Петкова (Велико Търново) – авторска книга
Петър Петров (Варна) – авторска книга
гл. ас. д-р Павлин Чаушев (Велико Търново) – авторска книга
д-р Тихомир Тонков (Велико Търново) – авторска книга
Тодор Любенов (София) – авторска книга
арх. Марин Маринов (Велико Търново) – научна литература
доц. д-р Павлина Владкова (Велико Търново) – научна литература
гл. ас. д-р Пламен Събев (Велико Търново) – научна литература
Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ (Велико Търново) – научна литература.
проф. д-р Хитко Вачев (Велико Търново) – научна литература
Никола Николов – помощни материали за разкопките на Никополис ад Иструм
„Корали“ ООД (Кралево, Сърбия) – пейки

*Съставил:
Боряна Боянкинска*

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ

Известията на Регионален исторически музей – Велико Търново имат за основна цел да допринасят за научното развитие в областта на историческото познание в регионален и национален обхват с акцент върху Велико Търново и Великотърновския край. В процеса на публикуване и издаване на Известията са ангажирани автори, редакционна колегия и издател, които трябва да спазват основни принципи на почтеност, честност и уважение в научно-изследователската дейност.

Редакционната колегия взема решения за приемане или отказване да публикува предложен авторски материал въз основа на неговото съответствие на принципите на академичния морал, както и на редакционните изисквания за публикуване в Известията. Тя може да върне материала на автора за корекции или преработване, както и да откаже неговото публикуване.

Задължителните етични принципи са следните:

- Уважение, справедливост и честност между участниците в процеса на публикуване и издаване на Известията – автори, редактори и издател.
- Обективност в търсенето на историческата истина, недопустимост на непроверени и неаргументирани анализи, както и фалшифициране и манипулиране на данни и изводи от изследванията.
- Социална отговорност за резултатите от научните изследвания и хуманно използване на научните достижения.
- Невмешателство на политически и светогледни пристрастия, отказване от лично отношение или предубеденост към личности, събития и процеси в исторически и в съвременен план.
- Отказ от прояви на преднамереност и пристрастие поради несъвместимост на лични и професионални интереси, водещи до конфликти при изпълнение на задълженията.
- Зачитане на интелектуалната собственост, съблюдаване на авторските права и нетърпимост към плагиатството.
- Да не се предават за отпечатване материали, които са публикувани в други научни издания.
- Да не се предават за отпечатване материали, които не отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.
- Конфиденциалност по отношение на постъпилите за публикуване материали и техните автори.

ETHICAL PRINCIPLES

The purpose of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is to contribute to the scientific achievements in the field of history at regional and national levels with an emphasis on Veliko Tarnovo and the region of Veliko Tarnovo. The Journal comes out as a result of the joint efforts of the authors, the editorial board and the publisher, who observe the basic research principles – integrity, honesty and respect.

The editorial board considers a submitted manuscript and decides whether it will be accepted or declined on the basis of its compliance with the principles of academic integrity, and the applicable selection criteria of the editorial board. The editorial board may return the manuscript to the author for correction or revision, and may as well refuse to publish it.

The following ethical principles are mandatory:

- Respect, fairness and honesty between the participants involved in the publishing process – authors, editors and publisher.
- Objective approach to historical facts, no unverified or unsubstantiated analyses, no falsified or manipulated data or conclusions from studies.
- Social responsibility of researchers and rigorous attention to the potential impact of the scientific achievements.
- No political or philosophical biases, no personal attitude or prejudice towards personalities, events or processes from historical and contemporary point of view.
- No premeditated or prejudiced behaviour due to incompatible personal or professional interests that might lead to conflicts in the performance of duties.
- Respecting the intellectual property of others, observing copyrights, no plagiarism.
- Manuscripts must not have been published in other scientific journals.
- Manuscripts not reporting original scientific research, biased or written in substandard language shall not be considered.
- Confidentiality regarding the submitted manuscripts and their authors.

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ

ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ

на Регионален исторически музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание, което излиза ежегодно. Приемат се за публикуване научни студии, статии, съобщения, рецензии и отзиви в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. Изпращаните научни разработки да не са публикувани в други научни издания, да имат приносен характер и да отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.

Научните разработки на външни за музея автори да са свързани с град Велико Търново и област Велико Търново или да имат общонационално значение с акцент върху Великотърновски регион.

Материалите от български автори се приемат на български език с резюме на български език, а на колеги от чужбина – на английски, френски, немски или руски език с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки за публикуване да се спазват следните изисквания:

1. Текстът и илюстрациите се предоставят на хартиена едностранна разпечатка и в електронен вариант. Максималният обем за студия е до 108 000 знака, за статия – до 36 000 знака, за съобщение, рецензия и отзив – до 12 000 знака. Основен текст, резюме и списък на илюстрациите да са в един общ файл, форматирани както следва:

- Формат на страницата: А4;
- Шрифт на текста: Times New Roman;
- Полета на всяка страница: 2,5 см от всички страни;
- Подравняване: Ляво;
- Редова разредка: 1,5;
- Без отстъп за нов параграф и без сричкопренасяне;
- Страниците не се номерират.

2. Заглавието се изписва с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, без Bold.

3. През един ред се изписват името и фамилията на автора (авторите) с главни и малки букви, без съкращения, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, Italic, без Bold.

4. През един ред следва основният текст, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5.

Цитиран текст се огражда в кавички и се маркира с Italic.

За означаване на разстояние във времето и пространството, на размери и на страници при библиографско цитиране се използва голямо тире (–) с интервали преди и след него.

Специални знаци и символи допълнително се маркират с цвят в разпечатката. При използване на специфичен шрифт, той се предоставя на електронния носител.

5. През два реда след основния текст се изписва **БЕЛЕЖКИ** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и Bold. Обяснителните бележки се обозначават с горен цифров индекс в последователна номерация и се изнасят под линия в края на текста по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,... – Insert. Изписват се с шрифт Times New Roman 10 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, например:

¹ Двете монетни находки от село Димча са публикувани от М. Цочев (Цочев 1989, 41–55, Табл. I, Табл. II, Табл. III).

6. През два реда след бележките се изписва **ЛИТЕРАТУРА** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и Bold. След един ред се прилага списъкът на цитираните източници.

Библиографското цитиране се извършва чрез система за цитиране по име и година. Състои се от два елемента. Първият елемент е съкратено цитиране в текста. В кръгли скоби се вписва фамилно име на автора (първа дума от заглавието при липса на автор), година на издаване, отделена с интервал, и номер на съответната страница или изображение, отделен със запетая. При цитиране на публикации от една и съща година на един и същ автор се добавят малки букви (а, б, в и т.н. за кирилица или a, b, c и т.н. при останалите азбуки) след годината, без интервал. Вторият елемент е списък на цитираната литература в края на текста. Оформя се по азбучен ред според фамилните имена на авторите, като първо се вписват заглавия на кирилица, след това – на латиница и накрая – на други азбуки. При цитиране на публикации с различни години на издаване от един и същ автор, те се подреждат във възходящ ред от най-ранната към най-късната.

Наименования на периодични издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, в скоби след заглавието ѝ се изписва наименованието на поредицата и съответния том, отделен със запетая.

При цитиране на публикация в сборник преди заглавието му се поставя „– В:“ или „– In:“, а името на редактор и/или съставител се изписва след името на сборника, като в скоби се отбелязва съответно (Ред.) или (Съст.).

Публикация с автор във вестник се цитира като периодично издание. Когато публикацията е без автор в скоби в текста се изписва име на вестника, година на издаване и страница, а в списъка на цитирана литература – име на вестника, местоиздаване, брой, дата и година на издаване и страници.

Архивни документи се изписват в скоби в текста в следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист. В списъка на цитирана литература се изписва както следва: Архив, фонд, опис, архивна единица.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на списъка на цитирана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скоби в текста, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се вписва и година на публикуване, а в списък на цитирана литература – уеб адрес и дата на изтегляне на информацията.

Цитиране в обяснителните бележки се извършва по същия начин.

Примери:

Цитиране на монография:

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на публикация в периодично издание:

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Цитиране на публикация в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Съст.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25–42.

Цитиране на публикация с няколко автора:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657–661.

Цитиране на публикация от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132.

Цитиране на публикация във вестник:

Вълева 2014: И. Вълева. 135 години Държавна девическа гимназия – Велико Търново. – Вестник Янтра Днес, Велико Търново, XV, бр. 207 (4079) от 30 октомври 2014 г. – *в литературата (когато статията е с автор).*

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор).*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор).*

Цитиране на архивни документи:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – *в текста.*

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата.*

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.).

7. През два реда се разполага резюме на български език до 2000 знака, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5. Материали от чужбина се приемат с резюме на английски език, което се превежда и публикува на български език.

8. През два реда следва списък с кратки, но информативни текстове към илюстрациите. В списъка и при посочване в основния текст и резюмето се обозначават по следния начин: **(Обр. 1)** или **(Обр. 1, Обр. 2)**. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния номер, например: **(Обр. 1.1)**. Анотиращи текстове към илюстрации на материали от чужбина се приемат на английски език, които се превеждат и публикуват на български език.

9. ИЛЮСТРАЦИИ

Студиите се приемат с до 20 броя илюстрации, а статиите и съобщенията – с до 10 броя. Илюстрациите да са качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако илюстрация е съставена от няколко снимки, те се предоставят като отделни файлове.

Изображенията да са във формат JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или PowerPoint. Чертежите да имат резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. При чертежи и снимки на предмети задължително се отбелязва линеен мащаб, а при планове – посока север.

10. Накрая външните за РИМ – Велико Търново автори предоставят кратка информация за себе си: научна степен, месторабота, заемана длъжност, адрес за кореспонденция, телефон и e-mail.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане научни разработки **за том XXXVIII** на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново **от 03.01.2023 г. до 28.04.2023 г.** Одобрени или неодобрени за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на научните разработки.

Некомплектувани научни разработки или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Научни разработки се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. „Иван Вазов“ №38
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
Станислава Ботева

MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is a scientific publication that comes out annually. The journal publishes scientific studies, articles, announcements, reviews, and comments related to history, archaeology, art history, ethnology, restoration and conservation, museology, etc. The submitted manuscripts must not have been published in other scientific journals, should report original scientific research, and should not be biased or written in substandard language.

Manuscripts, submitted by authors outside the museum, should be focused on the town of Veliko Tarnovo and/or the region of Veliko Tarnovo or be of national importance with an emphasis on the region of Veliko Tarnovo.

Manuscripts by Bulgarian authors are accepted in Bulgarian with an abstract in Bulgarian, and those submitted by authors abroad – in English, French, German or Russian with an abstract in English.

When submitting manuscripts for publication, the following requirements must be observed:

1. The text and illustrations are to be submitted in one side printout and also electronically. The size constraints are as follows: for studies – up to 108 000 characters, for articles – up to 36 000 characters, for announcements, reviews, and comments – up to 12 000 characters. The main text, abstract and the list of illustrations should be in one file, formatted as follows:

- Page: A4;
- Text font: Times New Roman;
- Margins: 2.5 cm on all sides;
- Alignment: Left;
- Spacing: 1.5;
- No indent for new paragraphs and no hyphenation;
- Pages shall not be numbered.

2. Titles shall be in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, not Bold.

3. In one line the author's (authors') name and surname shall be written in capital and small letters, no abbreviations, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, *Italic*, not **Bold**.

4. One line shall be skipped before the main text, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5.

Quoted texts shall be in quotation marks and in *Italic*.

AnEm Dash (–) with intervals before and after shall be used to indicate periods of time or distances, size and pages in bibliographic citations.

Special signs and symbols shall be additionally highlighted in colour in the printout. When using a specific font, it shall be provided electronically.

5. **NOTES** appear two lines after the main text, in capital letters in Times New Roman 12pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The explanatory notes shall be numbered in superscript as Endnotes as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and select 1, 2, 3,... from the Number format – Insert. They shall be in Times New Roman 10 pt font, left alignment, line spacing 1.5, for example:

¹ The two coin finds from the village of Dimcha were published by M. Tsochev (Tsochev 1989, 41–55, Table. I, Table. II, Table. III).

6. **REFERENCES** appears two lines after the notes, in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The list of cited sources shall be given after one line.

The bibliographic citation is in the name-year citation style. It consists of two elements. The first element is abbreviated citation in the main text. The last name of the author (first word of the title if there is no author), the year of publication, separated by a space, and the number of the respective page or image, separated by a comma, shall be entered in round brackets. When quoting publications from the same year by the same author, lowercase letters (a, б, в, etc. in Cyrillic or a, b, c, etc. in other alphabets) shall be added after the year, no interval. The second element is a list of cited reference entries. It shall be in alphabetical order according to the surnames of the authors, first entering titles in Cyrillic, then – in Latin and finally – in other alphabets. When citing publications of different years of publication by the same author, they shall be organized in ascending order from the earliest to the latest one.

Names of periodicals shall not be abbreviated.

If a monograph is published in a series, the title of the series and the corresponding volume, separated by a comma, shall be written in round brackets after its title.

When quoting a publication in a collection, the title shall be preceded by „– B:“ or „– In:“, and the name of the editor and/or compiler, followed by (Ed.) or (Comp.) accordingly, shall be written after the name of the collection.

A publication with an author in a newspaper shall be cited as a periodical. Where the publication has no author, the name of the newspaper, the year of publication, and the page shall be written in round brackets in the text, and in the reference list – the name of the newspaper, place of publication, number, date and year of publication, and pages.

Archival documents shall be written in brackets in the text in the following sequence: Archive, fund, inventory list, archival unit, and page. The following shall be written in the reference list: Archive, fund, inventory list, archival unit.

The cited newspapers and archival units shall appear in the alphabetical reference list, and shall not be indicated separately after it.

Internet sources shall be cited in a similar way, where the publication year shall be added in round brackets in the main text, after the name of the author of the site or of the particular publication, and in the reference list – the web address and date of downloading.

Citations in the explanatory notes are organized in the same way.

Examples:

Monograph citation:

Harbova 1991: M. Harbova. Urban planning and architecture in the Bulgarian lands in the XV–XVIII century. Sofia, 1991.

Citing a monograph in a series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing a publication in a periodical:

Valov 1974:V. Valov. The new excavations at the 40 Holy Martyrs' Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – *Archaeology*, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing a publication in a collection:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnovgrad, the 12th – 14th cc. – In: *The Royal city of Tarnov*. A. Popov, Y. Alexiev (Comp.), P. Petrov (Ed.). Sofia, 1985, 25–42.

Citing a publication by several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009:V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – *Archaeological discoveries and excavations in 2008 Sofia*, 2009, 657–661.

Citing a publication of the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004 Sofia, 2005, 143–144.

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugero-vo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Ed.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132.

Citing a newspaper article:

Valeva 2014: I. Valeva. 135 years State Girls High School – Veliko Tarnovo. – Yantra Today Newspaper, Veliko Tarnovo, XV, no. 207 (4079) of 30 October 2014 – *in the reference (when the article is authored).*

(Yantra 1937, 2) – *in the main text (when the article is not authored).*

Yantra 1937: Yantra Newspaper, Veliko Tarnovo, no. 87 of February 14, 1937, 2. – *in the references (when the article is not authored).*

Citing archival documents:

(CDA, f. 177, op. 2, a.e. 1186, l. 281) – *in the main text.*

CDA: Central State Archives, fund 177, inventory 2, archival unit 1186. – *in the references.*

Citing an Internet source (book or any other publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (downloaded on 09.03.2015).

7. The abstract in Bulgarian shall appear two lines below, it may be up to 2000 characters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5. Manuscripts from abroad are to be submitted together with an abstract in English, which will be translated and published in Bulgarian.

8. A list of short informative texts to the illustrations appears two lines below. The illustrations shall be indicated in the list and in case in the main text and the abstract, as follows: **(Fig. 1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)**. Wherein illustration consists of individual images, they shall be indicated in Arabic numerals next to the corresponding number, for example: **(Fig. 1.1)**. Annotations to illustrations in manuscripts from abroad are accepted in English, which will be translated and published in Bulgarian.

9. ILLUSTRATIONS

Studies are accepted with up to 20 illustrations, and articles and announcement – with up to 10 illustrations. The illustrations should be high-resolution graphic

images and/or colour and black-and-white photos submitted electronically. If an illustration contains several photos, they shall be submitted in separate files.

Images must be in JPEG, TIFF or PSD format. Illustrations in Word or PowerPoint shall not be accepted. Drawings should be at 600+ dpi resolution in TIFF or PSD format, and photos – not less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. A linear scale must be indicated for drawings and photographs of objects, and for plans – the north direction.

10. Finally, authors outside the RMH – Veliko Tarnovo shall submit a brief presentation of themselves: scientific degree, place of work, position held, correspondence address, telephone, and e-mail.

* * *

Manuscripts will not be accepted by e-mail unless printouts of the text and illustrations are submitted separately.

The editorial board accepts manuscripts for review **for volume XXXVIII** of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo **from 3 January 2023 to 28 April 2023**. Manuscripts, whether accepted or declined, will not be returned.

The editorial board is not responsible for the presented facts, the conclusions made, the proposed scientific theses and opinions of the authors of the manuscripts.

Incomplete manuscripts or those that do not meet the requirements WILL NOT BE ACCEPTED for publishing.

Manuscripts shall be sent to:

The Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn.: the Editorial Board
38 Ivan Vazov Str.
Veliko Tarnovo

Contact e-mail:

rimvt_edit@abv.bg
Stanislava Boteva

**ПРИЛОЖЕНИЕ
ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ**

Калин Чакъров. Крепостта в местността камъка край село Върбовка, Павликенско – археологически контекст и възможни датировки

Kalin Chakarov. The Kamaka Fortress near the Village of Varbovka, Pavlikeni Municipality – Archaeological Context and Possible Dating

Ил. 1. Въздушна снимка на крепостта в м. Камъка от северозапад (2021 г.)

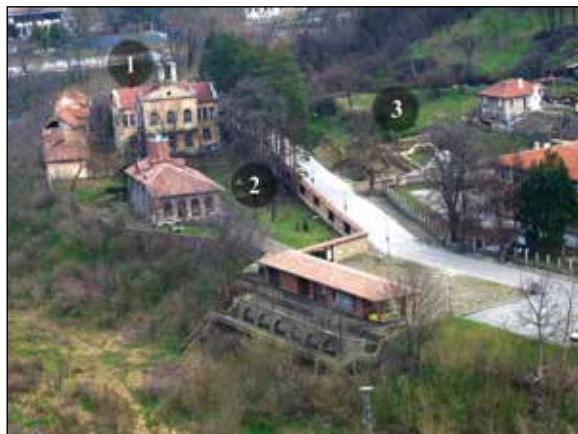
Ill. 1. Aerial picture of the Kamaka fortress – view from the northwest (2021).

Ил. 2. Дъговидна чупка или кула на крепостната стена на сухозидица при т. 35

Ill. 2. Curve of the dry-built wall or tower at point 35.

**Евгени Дерменджиев. Църква в царския манастир
„Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград**
**Evgeni Dermendzhiev. Church in the Royal Monastery of
Sts. Peter And Paul the Apostles in the Metropolis Tarnovgrad**

Ил. 1. Църквите край Старата митрополия в северозападното подножие на хълма Царевец – поглед от югозапад. 1. Старата митрополия и църквата зад нея; 2. Църква „Св. Апостоли Петър и Павел“; 3. Църква „Св. Иван Рилски“.

III. 1. The churches near the old Bishop's residence at the north-western foot of the Hill of Tsarevets – view from the southwest. 1. The old Bishop's residence and the church behind it; 2. The Church of Sts. Peter and Paul the Apostles; 3. The Church of St. Ivan Rilski.

Ил. 2. Гробовете и глинени съдове (XIII–XIV в.) от некропола на църквата (по Н. Еленски).

III. 2. Graves and pottery (13th – 14th cc.) from the necropolis of the church (after N. Elenski).

Евгени Дерменджиев, Милена Станчева. Трапезарията на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търновград

Evgeni Dermendzhiev, Milena Stancheva. The Refectory of the Monastery at Church No. 8 in the Citadel on the Hill of Trapezitsa in the Metropolis Tarnovgrad

Ил. 1. Стенописни фрагменти с кирилски букви, орнаментална украса и архиерейски одежди от Трапезарията на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица (по Д. Косева-Тотева).

Ill. 1. Frescoed fragments with Cyrillic letters, artistic ornaments and bishop's robes from the Monastery refectory at church No. 8 in the citadel on the Hill of Trapezitsa (after D. Kosseva-Toteva).

Диана Косева. Стенописната украса от Църква №23 в крепостта „Трапезица“ във велико търново (част II. Реставрация на сцените „Слизане в Ада/ Възкресение Христово“ и „Жени мироносици на гроба Господен“)

Diana Kosseva. The Mural Decoration from Church No. 23 of the Trapezitsa Fortress in Veliko Tarnovo (Part II. Restoration of the Scenes “Descent into Hell/ Resurrection of Christ” and “Myrrh-Bearing Women at the Tomb of the Lord”

Ил. 1. Етап от сглобяване на сцените „Възкресение Христово/Слизане в Ада“ и „Жени мироносици на гроба Господен“.

III. 1. Assembling the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.

*Ил. 2. Детайл от сцените „Възкресение Христово/Слизане в Ада“
и „Жени мироносици на гроба Господен“.*

*III. 2. Detail of the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell
and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.*

Ил. 3. Детайл от сцената „Жени мироносици на гроба Господен“.

III. 3. Detail of the scene Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.

*Ил. 4. Етап от сглобяване на сцените „Възкресение Христово/Слизане в Ада“
и „Жени мироносици на гроба Господен“.*

*III. 4. Assembling the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell
and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.*

Ил. 5. Сглобените на този етап фрагменти от сцените „Възкресение Христово/ Слизане в Ада“ и „Жени мироносици на гроба Господен“.

Ill. 5. The already assembled fragments of the scenes Resurrection of Christ/Descent into Hell and Myrrh Bearing Women at the Tomb of the Lord.

Ил. 6. Сглобените на този етап фрагменти от сцените „Сретение Христово“ и „Възкресение Лазарово“ и графична реконструкция.

III. 6. Assembling the scenes of the Presentation of Christ and Resurrection of Lazarus.

Иван Чокоев. Текстил от средновековна църква в местността Френк Хисар,
Велико Търново (гроб № 13 и гроб № 17)

Ivan Chokoev. Textile From a Medieval Church at Frenk Hisar,
Veliko Tarnovo (Grave No 13 and Grave No 17)

Ил. 1. Гроб № 13.

1. Текстилни и костни останки: а. фрагмент от черепа; б. гръбначен стълб; с. везба край гръбначния стълб; д. везба край черепа и шийни преишлени; е. везба около дясна китка. 2. Двете ленти на везбата от гроб № 13. Върху лентата от дясната страна на гръдния кош се наблюдават гнездовидни следи от сферични копчета (макро).

Ил. 1. Grave No 13.

1. Textile and bone remains: а. scull fragment; б. spine; с. embroidery along the spine; д. embroidery near the skull and cervical vertebrae; е. embroidery around the right wrist.
2. The two linear embroidery from grave No 13 (macro).

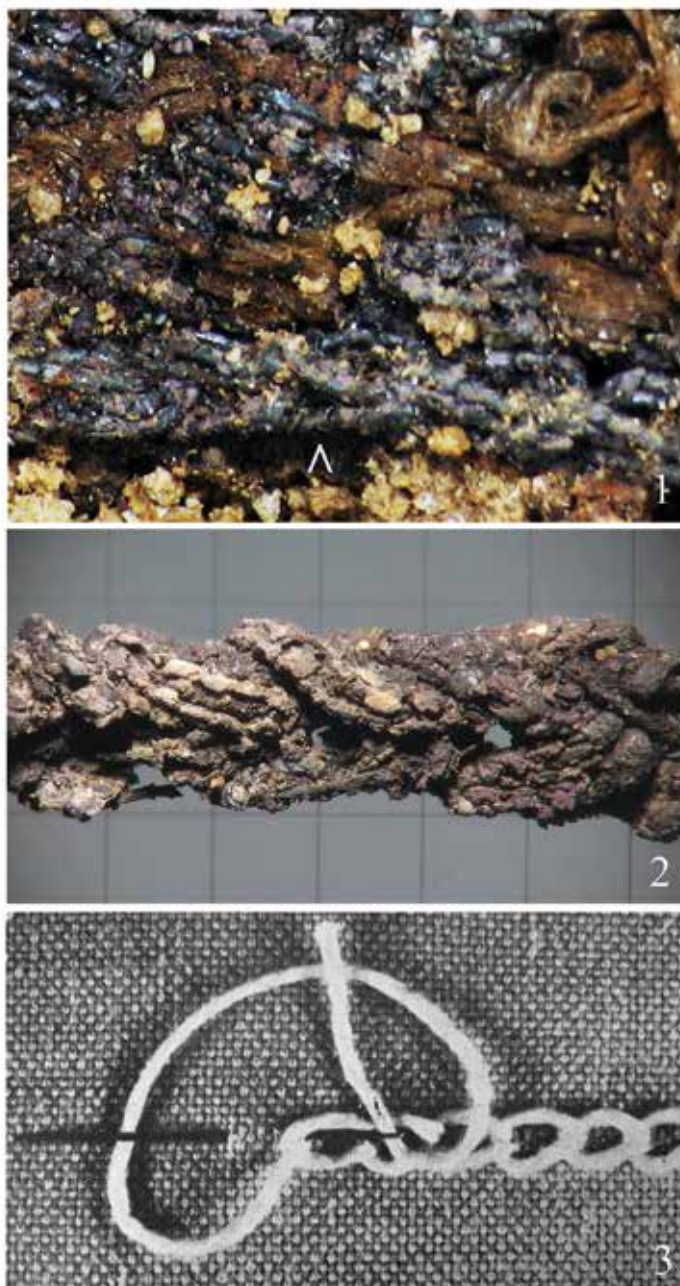
Ил. 2. Нишките от везбата от гроб № 13. а) Сърмена нишка. б) Копринена нишка (микро).
III. 2. The threads from the embroidery, grave No 13. a) Metal thread. b) Silk thread (micro).

Ил. 3. Двойна сърмена нишка от везбата от гроб № 13 (микро).
III. 3. Embroidery double metal thread, grave No 13 (micro).

Ил. 4. Везбата от гроб № 13, детайл – сърмени и копринени ивици с използван прав бод (макро).
III. 4. Embroidery from a grave No 13, detail – metal and silk stripes (macro).

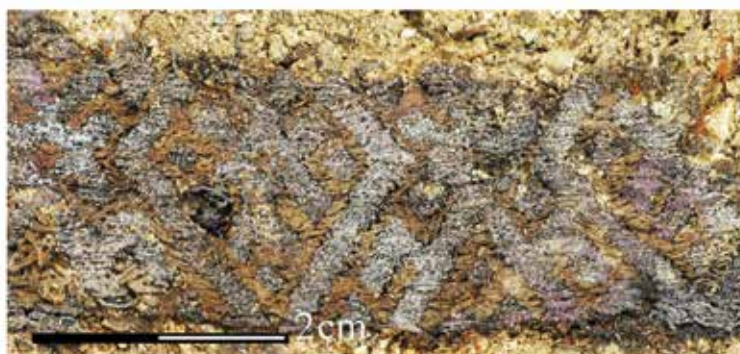

Ил. 5. Верижен бод от ръба на шевицата от гроб № 13.

1. Съхранен участък в ръба на шевицата (макро). 2. Отделен от шевицата (микро).
3. Техническо изпълнение на верижен бод (по Л. Кираджиева).

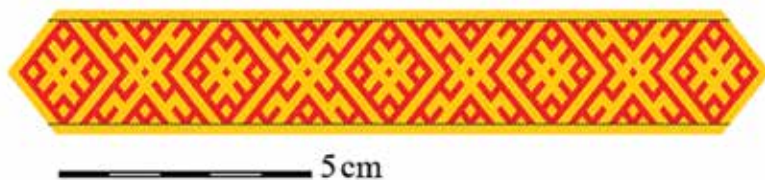
Ill. 5. Chain stitch on the hem of the linear embroidery from a grave No 13.

1. Preserved area at the edge of the embroidery (micro). 2. Chain stitch separated from the embroidery (micro). 3. Technical execution of chain stitch (by L. Kiradzhieva)

Ил. 6. Възстановяване на орнамента на шевицата от гроб № 13.

Ill. 6. Reconstruction of the embroidery ornament, grave No 13.

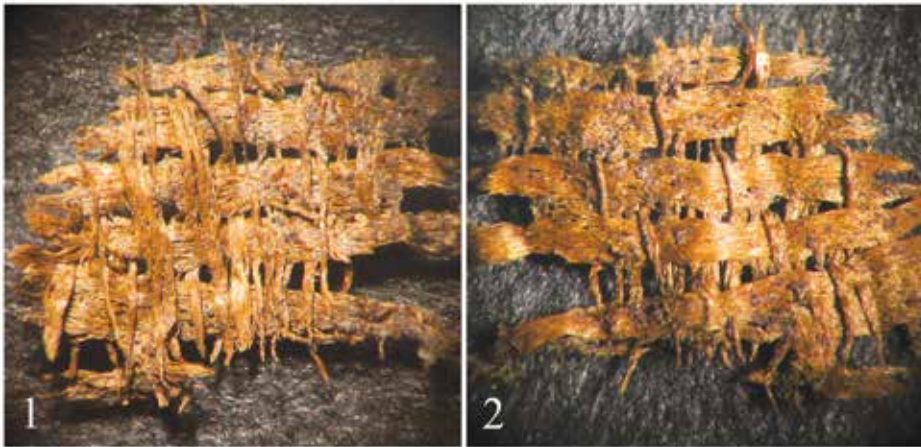
Ил. 7. Графична реконструкция на шевицата от гроб № 13.

Ill. 7. Graphic reconstruction of the embroidery, grave No 13.

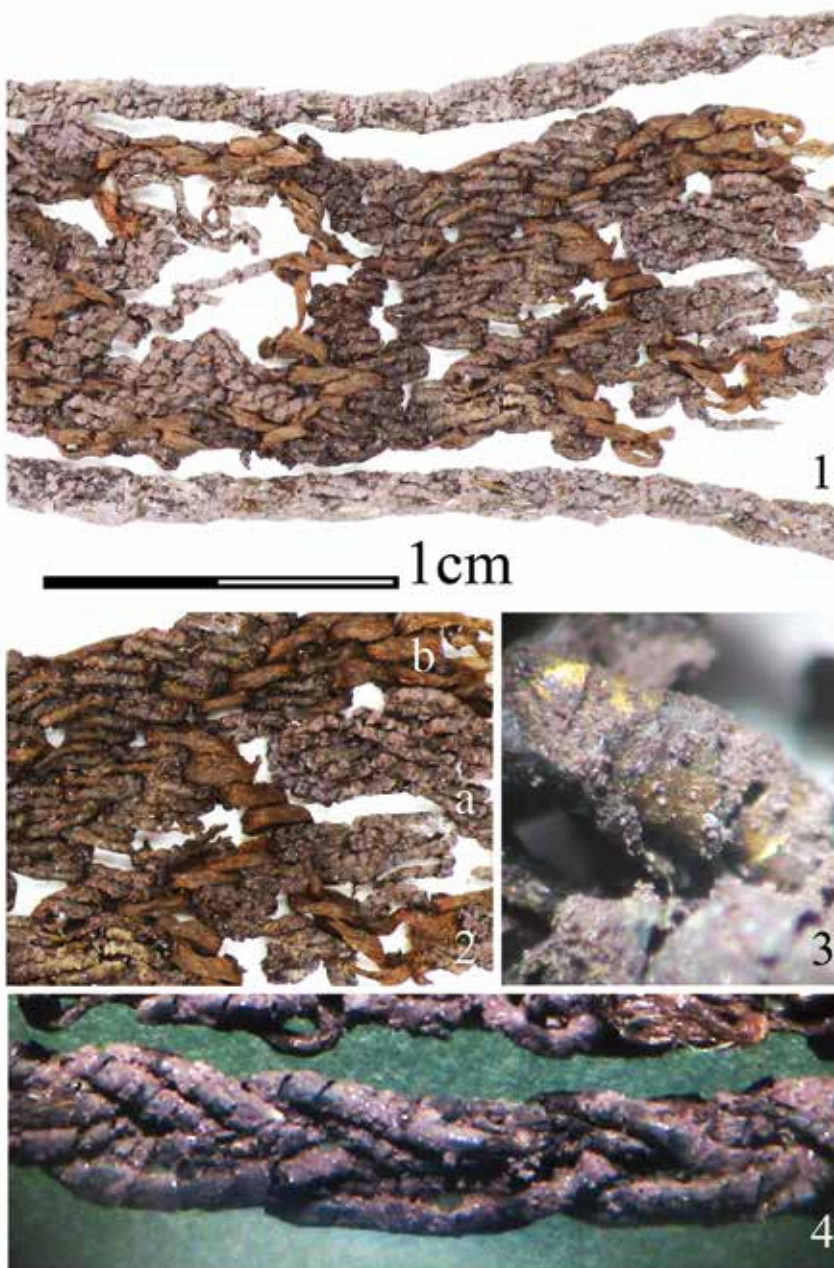
Ил. 8. Копринено шнурче от илик за копче от гроб № 13.
 1. Следи от сърмени нишки. 2. Следи от зелени корозионни продукти, останали от копче (микро).

III. 8. Silk braid of a buttonhole, grave No 13.
 1. Traces of metal thread (micro); 2. Traces of green corrosion products left from a button (micro).

Ил. 9. Фрагмент от копринена тъкан в сплитка лампас, лежал върху везбата, от гроб № 13. 1. Лице. 2. Опако (микро).

III. 9. Fragment of silk lampas lay on the embroidery, grave No 13.
 1. Front. 2. Reverse (micro).

Ил. 10. Останки от сърмена шевица, лежали върху черепа от гроб № 17.
 1. Сърмената шевица (макро). 2. Детайл: а. метализирана нишка; б. копринена нишка (макро). 3. Метализирана нишка (микро). 4. Верижен бод (макро).

Ill. 10. Remains from a metal and silk thread linear embroidery lying on the skull from a grave No 17. 1. The metal and silk thread linear embroidery (macro). 2. Detail: a. metal thread; b. silk thread (macro). 3. Metal thread (micro); 4. Chain stitch (macro).

Ил. 11. Възстановяване на орнамента на шевицата от гроб №17.

III. 11. Reconstruction of the embroidery ornament, grave No 17.

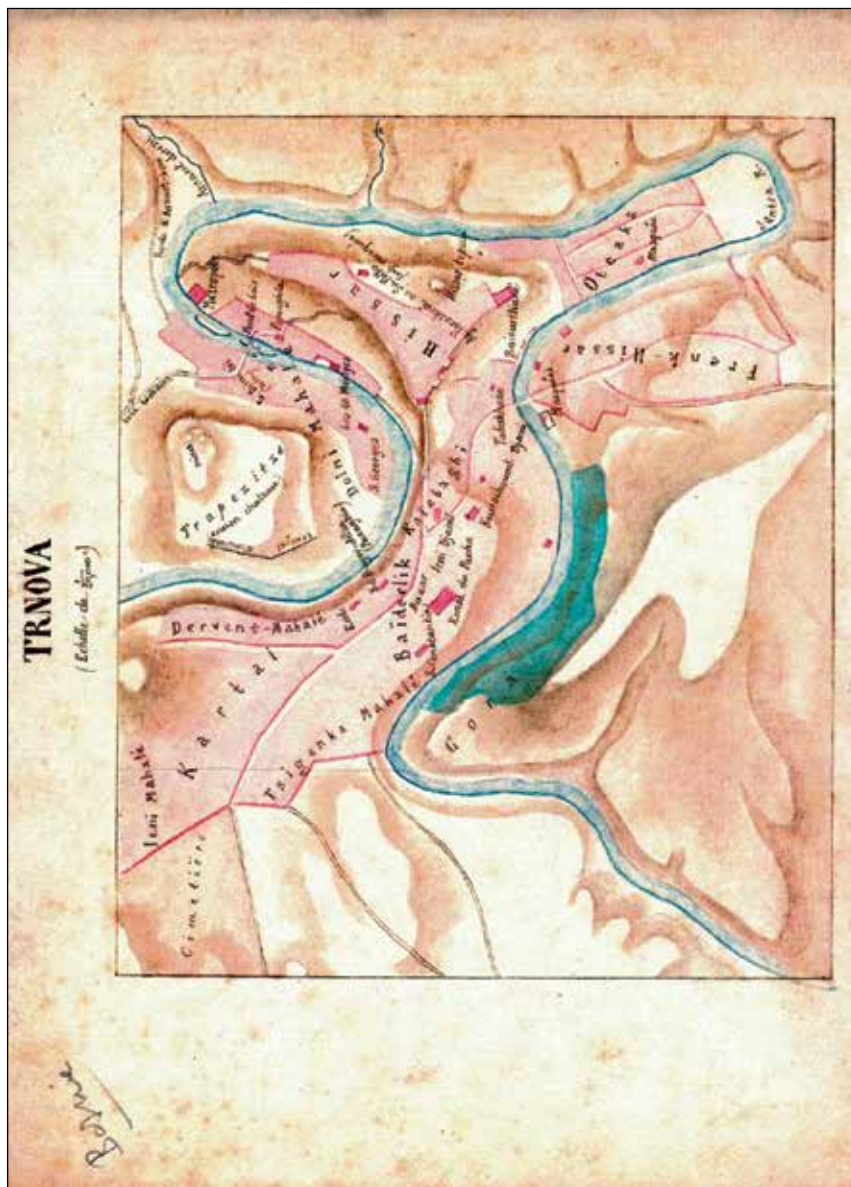

Ил. 12. Графична реконструкция на шевицата от гроб №17.

III. 12. Graphic reconstruction of the embroidery, grave No 17.

Атанаска Стамболийска. Махалата „Свети Никола“ в Търново през 70-те години на XIX в. (По данни от непубликуван данъчен регистър)

Atanaska Stamboliyska. St. Nikola Quarter in Tarnovo in the 1870s
(According to Data from Unpublished Tax Register)

Ил. 1. План на Търново, изготвен през 1857 г. от Гийом Лъожан
(по Б. Лори и И. Русев).

Ill. 1. Plan of Tarnovo. Drafted in 1857 by Guillaume Lejeune
(after B. Lory and I. Rusev).

Миглена Петкова. „Кокаланската черква“ на махала Глутници
Miglena Petkova. “Kokalanskata Cherkva” in the Village of Glutnitsi

Ил. 1. Каменен кръст от оброчището „Св. Богородица“ при с. Глутници.

Ill. 1. Stone cross from the consecrated ground of the Blessed Virgin Mary near a village of Glutnitsi.

Емил Врежаков. Американската мечта на Стоян Делинешев
от село Драганово, Великотърновска област

Emil Vrezhakov. The American Dream of Stoyan Delineshev
From the Village of Draganovo, Veliko Tarnovo Region

Ил. 1. Дъщерята на Стоян Делинешев – Еленка със семейния автомобил модел „Ford Galaxie 500 XL“ от 1965 г. пред дома им в гр. Флинт (1968 г.).

III. 1. Stoyan Delineshev's daughter – Elenka, with the family car, Ford Galaxie 500 XL model, 1965, in front of their home in the town of Flint (1968).

Ил. 2. Стоян Делинешев с дъщеря си Еленка и съпругата си Милка пред дома им в гр. Флинт.

III. 2. Stoyan Delineshev with his daughter Elenka and his wife Milka in front of their home in the town of Flint.

Ил. 3. Стоян Делинешев със съпругата си Милка и сестра ѝ Николинка (1976 г.).

III. 3. Stoyan Delineshev with his wife Milka and her sister Nikolinka, who visited them in the United States in 1976.

Ил. 4. Стоян Делинешев със съпругата си Милка.

Ill. 4. Stoyan Delineshev with his wife Milka.

Ил. 5. Стоян Делинешев в семейната ферма в гр. Флинт (ноември 1979 г.).

Ill. 5. Stoyan Delineshev at the family farm in the town of Flint (November 1979).

Ил. 6. Стоян Делинешев в семейната ферма в гр. Флинт.

Ill. 6. Stoyan Delineshev at the farm in the town of Flint.

Станислава Ботева. Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България – знак на признание към Великотърновския исторически музей

Stanislava Boteva. Plaquette St. St. Cyril and Methodius Awarded by the President of the Republic of Bulgaria – a Sign of Recognition to the History Museum in Veliko Tarnovo

Ил. 1. Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България, аверс (снимка Н. Борисова).

Ил. 1. Plaquette St. St. Cyril and Methodius of the President of the Republic of Bulgaria, obverse (photo N. Borisova).

Ил. 2. Д-р инж. Даниел Панов, кмет на Община Велико Търново, предава Плакет „Св. св. Кирил и Методий“ на Президента на Република България, на д-р Иван Църов, директор на РИМ – Велико Търново (Велико Търново, 16 юни 2022 г.) (снимка Н. Борисова).

Ил. 2. Dr. Daniel Panov, Eng., Mayor of Veliko Tarnovo, presents the Plaquette St. St. Cyril and Methodius of the President of the Republic of Bulgaria, Dr. Ivan Tsarov, Director of the RMH – Veliko Tarnovo (Veliko Tarnovo, 16 June 2022) (photo N. Borisova).

**Евгени Дерменджиев. Юбилейна изложба
„Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново“**
**Evgeni Dermendzhiev. Jubilee Exhibition: The Treasures Preserved.
150th Anniversary of the Museum in Veliko Tarnovo**

Ил. 1. Изложба „Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново“, Велико Търново, 16.06.2022 г. (снимка Н. Борисова).

III. 1. Jubilee Exhibition “The Treasures Preserved. 150th anniversary of the museum in Veliko Tarnovo”, 16.06.2022 (photo N. Borisova).

Ил. 2. Част от екипа на изложбата – Стефан Стефанов, Наталия Борисова, гл. ас. д-р Пламен Събев, доц. д-р Дияна Косева-Тотева – главен куратор, Весела Мартинова, доц. д-р Светла Атанасова (снимка М. Стойчев).

III. 2. Part of the team of the exhibition – Stefan Stefanov, Natalia Borisova, Chief Assistant Dr. Plamen Sabev, Assoc. Prof. Dr. Diana Koseva-Toteva – Chief Curator, Vesela Martinova, Assoc. Prof. Dr. Svetla Atanasova (photo M. Stoychev).

Ил. 3. Зала „Археология – Праистория и Античност“ (снимка Н. Борисова).

III. 3. *Archaeology Hall – Prehistory and Antiquity* (photo N. Borisova).

Ил. 4. Зала „Християнско изкуство“ (снимка Н. Борисова).

III. 4. *Christian Art Hall* (photo N. Borisova).

Ил. 5. Зала „Учредително събрание и Кметски кабинет“ (снимка Н. Борисова).

III. 5. *The Hall of the Constituent Assembly and the Mayor's Office* (photo N. Borisova).

Ил. 6. Откриване на изложбата от д-р Иван Църов, директор на РИМ – В. Търново, д-р Миглена Петкова, зам.-директор на РИМ – В. Търново, д-р инж. Даниел Панов, кмет на Община В. Търново, г-жа Людмила Илиева, областен управител на област Велико Търново, и г-жа Снежана Данева-Иванова, зам.-кмет на Община Велико Търново на 16.06.2022 г. (снимка Н. Борисова).

III. 6. Opening of the exhibition from Dr. Ivan Tsarov, Director of the RMH – V. Tarnovo, Dr. Miglena Petkova, Deputy Director of RMH – V. Tarnovo, Dr. Daniel Panov, Eng., Mayor of V. Tarnovo, Mrs. Lyudmila Ilieva, Governor of Veliko Tarnovo Region, and Mrs. Snezhana Daneva-Ivanova, Deputy Mayor of Veliko Tarnovo (photo N. Borisova).

Ил. 7. Посетители в зала „Археология – Праистория и Античност“ (снимка Н. Борисова).

III. 7. Visitors in the Archaeology Hall – Prehistory and Antiquity (photo N. Borisova).

*Ил. 8. Посетители в зала „Християнско изкуство“
(снимка Н. Борисова).*

*III. 8. Visitors in the Christian Art Hall
(photo N. Borisova).*

Ил. 9. Посетители в зала „Етнография“ (снимка Н. Борисова).

III. 9. Visitors in the Ethnography Hall (photo N. Borisova).